

UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta Neophilologica

XVIII

1

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
OLSZTYN 2016

Kolegium Redakcyjne

Franciszek Apanowicz (Gdańsk), Anna Bednarczyk (Łódź), Józef Darski (Poznań), Aleksander Kiklewicz (Olsztyn), Joanna Kokot (Olsztyn), Ewa Kujawska-Lis (Olsztyn), Mikhail Melikhov (Syktywkar), Jolanta Miturska-Bojanowska (Szczecin), Joanna Nawacka (Olsztyn), Grzegorz Ojcewicz (Szczytno), Joanna Orzechowska (Olsztyn), Heinrich Pfandl (Graz), Yuriy Kovbasenko (Kijów), Stanisław Puppel (Poznań), Larisa Soboleva (Jekaterynburg), Klaus Steinke (Erlangen), Ewa Żebrowska (Warszawa), Alexander Zholkovsky (Los Angeles), Bogusław Żyłko (Gdańsk)

Recenzenci

Tatjana Bunczuk, Olga Chorochoordina, Paweł Jędrzejko, Ewa Kujawska-Lis, Michaił Mielichow, Marina Niznik, Tatjana Nowikowa, Olga Orłowa, Joanna Orzechowska, Walenty Pilat, Helena Pocietchina, Irena Rudziewicz, Nerys Young

Redaktor naczelna

Joanna Orzechowska
e-mail: joanaorzech@gmail.com

Sekretarz redakcji

Joanna Nawacka
e-mail: joanna.nawacka@gmail.com

Redaktorzy językowi

Ewa Kujawska-Lis, Helena Pocietchina

Redaktorzy tematyczni

Językoznawstwo i glottodydaktyka
Alla Kamalova
Literaturoznawstwo i przekładoznawstwo
Iwona Anna NDiaye

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel. fax 89 527 58 47, 89 524 63 69
uwm.edu.pl/slowianie/index.php/czasopisma/Acta_Neophilologica

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Redaktorzy tomu

Joanna Orzechowska i Joanna Nawacka

Redakcja wydawnicza

Katarzyna Zawilska

Skład i łamanie

Marzanna Modzelewska

ISSN 1509-1619

© Copyright by Wydawnictwo UWM • Olsztyn 2016

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład 105 egz. Ark. wyd. 14,75; ark. druk. 12,50
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 584

SPIS TREŚCI

Językoznawstwo i glottodydaktyka

Eugeniusz Józef Kucharz, <i>Anglicisms in medical Latin as used by Polish physicians: a rare case of influence of modern English on the dead language</i>	5
Ewa Kaptur, Andrzej Narloch, <i>Rosyjskie internetowe wpisy kondolencyjne (cz. 2)</i>	15
Наталья Валерьевна Деева, <i>Метафора и фигуральное сравнение в репрезентации абстрактных концептов (на материале русского и польского концептов «жизнь» и «życie»)</i>	29
Joanna Orzechowska, <i>Концепты МОСКВА и ПЕРИФЕРИЯ в русской языковой картине мира (на материале детективной литературы)</i>	37
Karolina Jaworska-Bendyk, <i>Образ животного и культурные универсалии</i>	45
Joanna Nawacka, Maciej Nawacki, <i>Kilka uwag o przekładzie kodów kulturowych języków prawnych</i>	55

Literaturoznawstwo i przekładoznawstwo

Tomasz Jacheć, <i>Comedy's social (ir)responsibility: Saturday Night Live's response to Donald Sterling scandal</i>	67
Wojciech Klepuszewski, <i>Knights and pages of academia in David Lodge's Campus Trilogy</i>	87
Barbara Kowalik, <i>Mit skarbu według J.R.R. Tolkiena w świetle jego przekładu Beowulfa</i>	97
Czesław Płusa, <i>Wokół postmodernistycznej poetyki dramatu Tankreda Dorsta Die Schattenlinie</i>	111
Sergiej Skorwid, <i>Składniki tożsamości narodowej potomków polskich przesiedleńców z Mazur w Republice Chakasji i Krasnojarskim kraju FR</i>	125
Ewa Szczepkowska, <i>Krytyka teatralna Adama Grzymały-Siedleckiego</i>	135
Irena Rudziewicz, <i>Наталья Горбаневская как переводчик польских текстов</i>	151
Maciej Grabski, <i>Ziemie Zabrane na łamach Działu Literackiego tygodnika „Kraj” w latach 1883-1886</i>	159

Recenzje

Nel Bielniak, <i>Radosław Gajda</i> Symbolika „Ognistego anioła”. Z badań nad powieścią Walerego Briusowa	171
Michał Głuszkowski, <i>Swietłana Mitrenga-Ulitina</i> Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii	177

Sylwetki naukowe

Helena Pocietchina, <i>Prof. zw. dr hab. Alla Kamalowa</i>	183
<i>Bibliografia prac Pani Profesor Ally Kamalovej</i>	187

JĘZYKOZNAWSTWO I GLOTTODYDAKTYKA

Eugeniusz Józef Kucharz

Katedra i Klinika Chorób Wewnętrznych i Reumatologii
Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach

ANGLICISMS IN MEDICAL LATIN AS USED BY POLISH PHYSICIANS: A RARE CASE OF INFLUENCE OF MODERN ENGLISH ON THE DEAD LANGUAGE

Key words: medical terminology, Anglicisms, medical Latin, Polish physicians

1. Introduction

One of the most common linguistic phenomena is the occurrence of different forms of influence of one language upon another. It almost always refers to living languages that are still in their natural development or at least language which is influenced is a living one [Winford 2002, 25]. The present paper is designed to describe a unique phenomenon, a significant effect of modern English upon a dead language, Latin, occurring at the turn of the 20th century. The aim of this short study is also to focus attention on this phenomenon especially because sources for its investigations are disappearing very quickly.

Latin lost its role as a national language with demise of the Roman Empire, however, it was still a common language of the Roman Catholic Church, European politics and all forms of academic activity. Since the end of the Renaissance and a concomitant increase in the role of national languages, Latin was no more used for interpersonal communication either in academic circles or in international relations [Jonson 2004, 17]. Latin has been a totally dead language for at least two centuries when it disappeared as the language of university instruction of medicine and theology, the last two professional fields which were taught in Latin at European universities. Despite removing Latin from academic instruction in the first half of the 19th century, the language was used in European medicine for description of diagnoses and

medical procedures [Mamzer 1986, 39, 422-425]. For this purpose Latin was widely used until the second half of the 20th century. In the 1960s and 1970s, the majority of European countries replaced Latin by national languages in all forms of medical records. Poland was the only country where Latin was still obligatory for that purpose. The employment of Polish for description of medical diagnoses was allowed as late as in June 2007¹. Within two or three following years, all Latin descriptions were substituted by Polish ones, and since then, only Polish has been used for all forms of medical records.

A number of factors affected the correctness and linguistic forms of the Latin language that was used for medical purposes in Poland. Changes in a secondary school curriculum eliminated Latin as a subject of comprehensive education in the early 1950s. It resulted in a drop of the knowledge of Latin in subsequent generations of secondary school graduates. Instruction of Latin that was provided to medical students was very limited and oriented on the acquisition of anatomical terminology and some disease description only [Szela 1984, 37, 1145-1147]. The mentioned changes resulted in a sharp decrease in the knowledge of Latin in Polish medical circles [Białowaś 1970, 23, 867-868; Białowaś 1975, 28, 60-61; Waszyński 1981, 52, 665-667]. This occurred in a period of a rapid development of clinical medicine. New discoveries within that field were published in English that became after the Second World War *lingua franca* of medical sciences similarly as for many other fields [Kucharz 2015, 68, 413-416; Olesiński 1974, 46, 795-797].

The phenomena discussed above resulted in a significant discrepancy between needs to describe medical diagnoses and procedures in Latin and the ability to do it by an average Polish physician. Despite difficulties, all physicians were obligated to do it in their everyday clinical practice. Medical records of the last decades of the 20th century and the first decade of the next century abound in examples of words, phrases or sentences coined in Latin and in almost all cases derived from English. The majority of these new linguistic forms were incorrect [Łukasik 1977a, 32, 33-36; Łukasik 1977b, 32, 77-79; Traunfellner 1957, 12, 370-371]. An extensive introduction of Anglicisms into Latin was a unique linguistic phenomenon.

The problem of the influence of English on Latin used for medical records in Poland in recent years has not been investigated at all. The only paper referring to this problem is a paper by Łukasik [1976b, 31, 2243-2245]. Łukasik was an admirer and supporter of Latin and its usage in medicine [Łukasik 1976a, 31, 2035-2037]. He published the paper in which he rued numerous errors in Latin appearing in medical records or medical publications which resulted from the influence of English on medical Latin.

¹ Decree of the Minister of Health of the Republic of Poland on medical records (21 December 2006, came into effect on 21 June 2007).

Obviously, the main source for studies on Anglicisms in medical Latin remains medical records. According to the Polish law, medical records are kept in archives for ten years only. It means that currently hospitals and out-patient clinics have been keeping records since 2005-2006. As was described earlier, Latin was removed from medical records in Poland in 2007, thus within two years almost all records containing descriptions in Latin will be destroyed. The opportunity to build any corpus of these unique Latin terms or phrases will disappear. Moreover, an electronic storage of medical records was introduced widely only in last few years in Polish medical institutions, and almost all records retrieved in an electronic form contain descriptions in the Polish language only.

2. Classification of Anglicisms in medical Latin

The aim of the study was to analyze the effect of English on Latin used for medical purposes on the basis of records available in one of the hospitals in the Silesian region. The medical records dated 2002-2006 were investigated. The study analyzed only those forms of influence of English upon Latin which were believed to have occurred in the last two – four decades. The majority of them applied referred to medical discoveries or inventions that were introduced into clinical practice after 1980.

Based on the analysis of about 250 medical records of in-patients (a complete set of records referring to one hospitalization was considered as one medical record in every case) six classes of Anglicisms in medical Latin were distinguished as summarized in Table 1.

Table 1

Classification of Anglicisms in medical Latin

Class	Description
1	Usage of Latin words of direct English origin when Latin medical terminology has no proper Latin equivalents
2	Incorrect usage of newly-coined Anglicisms of terms that have proper Latin equivalents
3	Phrases or sentences with mixed usage of Latin and English words
4	Application of English word order in Latin phrases or sentences (syntactic calques)
5	Semantic or phraseological calques
6	Application of English spelling for Latin words

Further details of the proposed classification of forms of influence of English on Latin can be found in subsequent examples.

2.1. English terms without Latin equivalents

Progress in medicine is associated with creation of new terms in English. In the 20th century, this natural process was followed by the coining of new Latin medical terms which were equivalents for new developed English specialized terminology. From the linguistic point of view, this process was relatively simple because the majority of new English medical terms like almost all medical terminology were based on Greek and Latin terms [Bandurski 1983, 38, 261-262]. Thus, it was a process of a “reverse” formation of new Latin terms that were primarily of Latin (and Greek) origin but the need to coin these new words resulted from a need to find Latin equivalents for English medical terms. Greek terms ἀπο (apo) and πτωσις (ptosis) (literally describing falling down of leaves in autumn or debris formed by the leaves) were adopted in English as apoptosis (or apoptose) to describe non-necrotic natural death of cells, so-called programmed cell death, and subsequently the Latin term “apoptosis” was coined [André 2003, 361, 1306].

Difficulties occurred when an English medical term was not based on Greek and Latin terminology. Such terms were Latinized and were classified as class one of the proposed categorization (Table 1). There are few such terms including “block”, “shock”, “arrest”, and “stress”. In the analyzed medical records the terms were used in Latin descriptions of diagnoses usually as incorrectly coined words, i.e. “blocus”, “shocus”, “arrestus” and “stressus”. In some records, they were used exactly as they are in English, and such an effect of English on medical Latin should be classified as class three of the proposed categorization (Table 1).

The following diagnoses are examples of the Latinization of English terms described above:

- *Blocus completes atrioventricularis* (complete atrioventricular block, i.e. lack of electric conductivity within the cardiac conduction system between the atria and ventricles), Łukasik [Łukasik 1976b, 31, 2243-2245] suggested the Latin term “dissociation” as a proper equivalent of the English term “block” but the meaning of the Latin term “dissociation” is slightly different from the English word “block”. According to Plezi [Plezi 2007, vol. 2, 208] “dissociation” in Latin means: separation or mutual repulsion. Apart from “dissociation” Dąbrowska [Dąbrowska 1990, 39] proposed also “perturbation conductivitas” or “impeditio conductivitas”. Both terms refer to impaired conduction.
- *Shocus posthaemorrhagicus* (shock occurring after extensive bleeding). The term “shock” describes a systemic body reaction to severe harmful factors, and has no Latin equivalent. The dictionary completed by Dąbrowska [Dąbrowska 1990, 813] proposed the term “commotus” to the described shock.

Szela and Białowaś [Szela and Białowaś 1986, 39, 856] suggested the term “succussus” as the Latin equivalent of the term shock.

- *Arrestus cardialis* (cardiac arrest). The term “arrestus” does not exist in Latin, and was used to describe a morbid state resulting from stoppage of hemodynamic function of the heart. A Latin term “*pausa cardiaca*” was suggested as a proper equivalent to describe this medical condition [Szela and Białowaś 1986, 39, 855-858].

The term “stress” is in fact of Latin origin. It came to English from Old French “*estresse*” (oppression). Latin “*strictus*” means drawn tight. The primary English meaning of the word “stress” is force extension on the person for the purpose of compulsion. There is no Latin term “*stress*” or “*stressus*” and such forms are incorrect Anglicisms. The term “stress” does not occur in the dictionary completed by Dąbrowska [Dąbrowska 1990].

The Latin term “*syndrome dumping*” belongs to the same class. It is an incorrect term coined on the basis of the English term “dumping syndrome”. Dumping syndrome occurs in patients after a surgical removal of a part of their stomach. The syndrome occurs when the undigested content of the surgically altered stomach moves too rapidly to the duodenum. The English term originates from the verb “to dump” with the meaning “to dispose of”, “to throw out” or to “to empty”. There are some suggested terms that may be equivalents of the term “dumping syndrome” in Latin as *syndrome*² *minoris ventriculi*, *syndrome microgastritis* [Szela and Białowaś 1986, 39, 855-858].

2.2. Anglicisms used for terms that have Latin equivalents

Examples representing class two of the proposed classification of the forms of influence of English on Latin that were found in medical records were caused by an insufficient knowledge of newly-coined Latin medical terms and the formation of self-coined terms (based on English terminology) for terms that have their Latin equivalents. Such a phenomenon was found in the following description of medical diagnosis:

- *Status post implantationis pace-makeri* (condition after the implantation of a pace-maker). The term “pace-maker” was adopted (and declined) from English despite the proper but rather unknown, Latin term “*stimulator artificialis*”.

A common error in medical Latin is the usage of an English-derived term “*sodium*” instead of the proper, known for years, Latin “*natrium*”. The already

² There is a controversy concerning the Latin translation of the term “syndrome”. Dictionary edited by Dąbrowska [Dąbrowska 1990, 858] provides the term “*syndrome*, -es (feminum)” as the only correct form. The same opinion was presented by Łukasik [1977a, 34] while the paper of Szela and Białowaś [Szela and Białowaś 1986, 855] suggested “*syndrome*, -matis (neutrum)” as the correct form of the noun.

mentioned term “shock” is also used as “*electroshocus*” to describe a morbid state caused by an exposure of a human being to electric current of high voltage. The Latin equivalent is “*electroplegia*” (literally: paralysis caused by electric current).

2.3. Mixed usage of Latin and English

Class 3 of the classification (Table 1) is a common form of influence of English on medical Latin. Phrases with mixed Latin and English words were shown to be used in description when the author was able to write in Latin only part of the phrase or writing it in Latin was associated with a usage of different linguistic structure than that in English. This can be exemplified by:

- *Status post implantationis drug-releasing stent*
- *Anastomosis end-to-end*
- *Insuficiencia renum cum salt losing syndrome*
- *Cachexia majoris gradus e malabsorption syndrome*

Most of mixed usage of Latin and English were diagnosis of complex disorders or syndromes. They consisted of a part that had a well-known form in Latin and an English part that usually described novel medical phenomenon. The last one had no Latin equivalent or this equivalent was rather unknown by Polish physicians. The term “status post implantations” was used to describe the state after implantation. The term “drug-releasing stent” is rather new one and referred to a recently invented device in a form of expandable tube that is inserted into lumen of the artery in order to keep it open. The drug-released stent combined the properties of dilating device with a long-term release of anticlotting agent that prevent the vessel from obstruction from blood clot. The same form is found in other examples. Latin term “anastomosis” was supplemented with a more precise description “end-to-end” that specified the form of surgical procedure of formation of the anastomosis. The last two examples consist of a basic Latin diagnostic phrase (“renal failure with” and “advanced cachexia”, respectively) supplemented with English terms “salt-losing syndrome” and “malabsorption syndrome”. Both of them specified the diagnosis provided in general Latin term.

2.4. Synthactic calques

Class 4 includes the usage in Latin of the word order typical of English. The effect of English on medical Latin is illustrated by the following examples:

- *Localis intravascular coagulationis syndrome* (localized intravascular coagulation syndrome), a correct Latin name is: *syndrome coagulationis intravasculari localis*

– *Distale radii fracture* (distal radius fracture) a correct Latin name: *fractura radii pars distalis* or more precise: *fractura radii loco typico*

The word order is relatively well established in majority of Latin phrases especially used for description of medical diagnosis, and is different from English equivalents. The old terms were commonly provided in a correct Latin form (only rare mistakes) while relatively newly coined phrases (e.g. localized intravascular coagulation syndrome) were written in Latin with English word order in majority of medical records.

2.5. Semantic calques

The following example of phraseological calque was found in literature: *syndrome arteriae subclaviae furacis* [Lukasik 1976b, 31, 2243-2245]. It is a calque of the English term: “Subclavian steal syndrome”. The English term described a disease caused by a redirection of blood flow to the subclavian artery resulting in an insufficient blood supply in other vessels. The Latin calque has literally meaning “a syndrome of the subclavian artery which is stilling” or “artery of a thief”. The term is accepted, but may sound slightly funny.

2.6. Application of English spelling for Latin words

A number of spelling errors occurred in medical Latin that resembled spelling of English medical terms, especially American English terminology. The examples are as the following:

- *exudativum* (English: exudative), the correct Latin form: *exsudativum*
- *hemorrhagia* (English: hemorrhage), the correct Latin form: *haemorrhagia*
- *thyroid glandulae* (English: thyroid gland), the correct Latin form: *glandulae thyroideae*
- *coronarographia* (English: coronarography), the correct Latin form: *coronarographia*
- *adhesiones* (English: adhesiones), the correct Latin form: *adhaesiones*.

It should be mentioned that a number of English medical terms have different spelling in British and American English. For example, the term “hemoglobin” (American spelling) has British spelling “haemoglobin”. Thus, it should be distinguished clearly incorrect spelling (e.g. Latin *thyroid glandulae* instead of *glandulae thyroideae*) from words that apply American English spelling that is incorrect when British spelling is considered (e.g. Latin *haematoma*, British English *haematoma*, American English *hematoma*).

3. Commentary and conclusions

The analysis of Anglicisms in Latin used for medical records suggests two major factors responsible for a relatively significant influence of English on Latin terminology and linguistic structures. The first factor is an insufficient knowledge of medical Latin among the Polish physicians. The lack of knowledge is not only responsible for erroneous terms but also for the substitution of parts of phrases with English or English-like forms [Bujak 1969, 24, 1549-1551; Łukasik 1976a, 31, 2035-2037]. Reading of medical records may suggest that most of Polish physicians knew a limited number of diagnostic descriptions in Latin but less common, more modern or simply atypical phrases were composed with the help of the English language. This suggestion indirectly supports a broad at least passive knowledge of English medical terms. The second factor that is believed to be responsible for a common usage of English-derived terms in Latin phrases is striving for explicitness and easy understanding of the medical diagnoses. The application of a linguistically wrong term “pace-makeri” in the Latin phrase was definitely better recognized than a proper Latin equivalent of the term, “stimulatori artificialis”. The same apply to use in Latin of English word order or calques.

All these facts indirectly indicate that the application of a dead language even with updated specific terminology does not fulfil the requirements of unlimited and complete communication. Further studies are needed to elucidate more details and mechanisms associated with the occurrence of Anglicisms in medical Latin at the turn of the 20th and 21st centuries.

Bibliography

- André Nicolas. 2003. *Hippocrates of Cos and apoptosis*. “Lancet” vol. 361: 1306.
- Bandurski Albin. 1983. *Uwagi na temat mianownictwa grecko-lacińskiego*. „Polski Tygodnik Lekarski” t. 38: 261-262.
- Białowąs Mikołaj. 1970. *Uwagi w sprawie łacińskiej terminologii lekarskiej*. „Wiadomości Lekarskie” t. 23: 867-868.
- Białowąs Mikołaj. 1975. *Przyczynek do hamartologii łacińskiej w pracach medycznych*. „Wiadomości Lekarskie” t. 28: 60-61.
- Bujak Władysław. 1969. *Nasza „łacina”*. „Polski Tygodnik Lekarski” t. 24: 1549-1551.
- Dąbrowska Barbara. 1990. *Słownik medyczny polsko-łaciński*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Jonson Tore. 2004. *A Natural History of Latin*. Oxford: Oxford University Press.
- Kucharz Eugeniusz Józef. 2015. *Medical terminology: its size and typology*. „Wiadomości Lekarskie” t. 68:413-416.
- Łukasik Seweryn. 1976a. *O potrzebie kultywowania mianownictwa łacińskiego w diagnostyce lekarskiej*. „Polski Tygodnik Lekarski” t. 31: 2035-2037.
- Łukasik Seweryn. 1976b. *„Pace-maker”, „czynniki ryzyka” i inne anglicyzmy w polskim mianownictwie lekarskim*. „Polski Tygodnik Lekarski” t. 31: 2243-2245.

- Łukasik Seweryn. 1977a. *Najczęstsze błędy w łacińskim mianownictwie diagnostycznym*. „Polski Tygodnik Lekarski” t. 32: 33-36.
- Łukasik Seweryn. 1977b. *O poprawność językową w polskim mianownictwie lekarskim. Próba nakreślenia programu działania*. „Polski Tygodnik Lekarski” t. 32: 77-79.
- Mamzer Stanisław. 1986. *Łacińskie mianownictwo kliniczne i jego rola we współczesnej medycynie*. „Wiadomości Lekarskie” t. 39: 422-425.
- Olesiński Władysław. 1974. *Uwagi o mianownictwie medycznym: Łacina i angielski – język medyczny*. „Polski Przegląd Chirurgiczny” t. 46: 795-797.
- Plezi Marian. 2007. *Słownik łacińsko-polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, vol. 1-5.
- Szela Stefan. 1984. *O potrzebie nauczania łaciny medycznej*. „Wiadomości Lekarskie” t. 37: 1145-1147.
- Szela Stefan, Białowąs Mikołaj. 1986. *W sprawie niektórych określeń łacińskich w medycynie wewnętrznej*. „Wiadomości Lekarskie” t. 39: 855-858.
- Traunfellner Zdzisław. 1957. *W sprawie łaciny lekarskiej*. „Polski Tygodnik Lekarski” t. 12: 370-371.
- Waszyński Edmund. 1981. *W trosce o kulturę języka łacińskiego w położnictwie i ginekologii*. „Ginekologia Polska” t. 52: 665-667.
- Winford Donald. 2002. *An Introduction to Contact Linguistics*. Hoboken, New Jersey: Wiley Blackwell.

Summary

ANGLICISMS IN MEDICAL LATIN AS USED BY POLISH PHYSICIANS: A RARE CASE OF INFLUENCE OF MODERN ENGLISH ON THE DEAD LANGUAGE

The study was designed to describe and classify Anglicisms in modern medical Latin used for description of medical diagnosis and procedures in medical records. Obligatory use of Latin for that purpose in Poland until 2007 resulted in formation of a number of the English-derived medical terms. On the base of analysis of 250 medical records, Anglicisms were classified into six classes [(1) English terms that have no Latin equivalents; (2) English terms that are commonly used in Latin also they have proper Latin equivalents; (3) mixed English-Latin phrases; (4) syntactic calques; (5) semantic or phraseological calques; (6) English spelling of Latin words]. Mechanisms of development of Anglicisms were discussed. Anglicisms in Latin represent a unique phenomenon, the effect of modern English on the dead language.

Kontakt z Autorem:
ejkucharz@poczta.onet.pl

Ewa Kaptur

Instytut Filologii Polskiej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Andrzej Narloch

Instytut Filologii Rosyjskiej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ROSYJSKIE INTERNETOWE WPISY KONDOLENCYJNE (CZ. 2)

Key words: condolence entry, obituary, literary genre, value judgement in the language

W niniejszym artykule kontynuujemy problematykę podjętą we wcześniejszym opublikowanym materiale [Kaptur, Narloch 2014, 53-64]. Do tej pory zwróciliśmy uwagę na znaczenie i zakres użycia polskiej i rosyjskiej definicji nekrologu, podkreśliliśmy, iż w rosyjskiej literaturze odmiennie traktuje się terminy *nekrolog* (ros. *некролог*) i *kondolencje* (ros. *соболезнование*). Przybliżyliśmy także pierwsze obligatoryjne składniki wpisów kondolencyjnych, takie jak formuły inicjalne charakterystyczne dla badanego gatunku oraz sposoby identyfikacji adresatów przekazu.

Kolejny element struktury wpisów kondolencyjnych, którym chcielibyśmy się zająć, to **identyfikacja osób zmarłych**. Dotyczy ona kilku płaszczyzn. Wobec wielości osób, które są wzmiankowane we wpisach, musimy wyróżnić kilka różnych identyfikacji. Śmierć pierwszej osoby w państwie powoduje, że najczęściej spotykamy się z tekstami, w których pojawia się nazwisko głowy państwa polskiego. W cytowanych niżej wpisach prezydent przywoływany jest pełnym lub skróconym do inicjału imieniem i nazwiskiem. W niektórych cytatach obok części onomastycznej pojawiają się określenia wskazujące na sprawowany urząd:

- (1) *Искренне сочувствую случившемуся. Выражаю искренние соболезнования родным и близким Леха Качинского и других* [Галина, Москва, юрист];
- (2) *Выражаю искреннее соболезнование народу Польши и семье в связи с гибелью Л.Качинского – Президента и замечательного Человека, близкого мне по убеждениям* [Анатолий Григоренко, Запорожье, инженер];

- (3) *Когда погибает человек-это трагедия его семьи и друзей. когда погибает такой человек как Ваш президент – это трагедия всей нации* [Сергей Лобов, офицер запаса].

W analizowanych wpisach żona prezydenta identyfikowana jest w trojaki sposób: przez imię i nazwisko, tylko nazwisko, tylko imię. Najczęściej występująca imienna identyfikacja prawdopodobnie uwarunkowana jest bardziej emocjonalnym charakterem wypowiedzi. W grę wchodzić może także nieoficjalność funkcji i roli, jaką pełni małżonka prezydenta w państwie, sprowadzająca się z reguły do czynności reprezentacyjnych i pomocniczych. Warto zaznaczyć, iż jej dane występują jako drugie:

- (4) *Царство небесное истинным полякам и христианам Леху Качиньскому и Марии Качиньской и многим другим, погибшим в этой страшной авиакатастрофе!* [Александр Иванов, Учащийся, Воронеж];
- (5) *Я выражаю глубокое сочувствие всем полякам, мне очень жаль дочь Леха и Марии Качиньских и всех родственников погибших* [Елена, Москва, работа в банке];
- (6) *Огромная боль за президента Польши Леха Качиньского и его супругу пани Марию, о которой узнала только в эти черные дни, за экипаж – молодых, мужественных, красивых людей, чьи фотографии заставляют сжиматься сердце, за всех, кто погиб такой страшной смертью* [Анастасия, Москва];
- (7) *Примите наши соболезнования в связи с ужасным событием – крушением самолета президента Польши Леха Качиньского и его супруги Марии* [Екатерина, Журналист, Белгород].

Odnotowano również wpis, w którym para małżeńska identyfikowana jest tylko imiennie, por.:

- (8) *Поляки, эти семь дней я был с Вами. Я не мог без слёз смотреть на то, как вся Польша вышла проститься с Лехом и Марией* [Юрий, Студент, Балтийск].

Nadawca tego wpisu uznał za zbędne podawanie nazwiska zmarłych osób, wychodząc z założenia, że jest ono powszechnie znane szerszemu gronu odbiorców. Z drugiej strony ograniczenie części onomastycznej do imienia świadczyć może o chęci nadania kondolencjom bardziej prywatnego charakteru. Dowodzi to również traktowania ich jako kogoś bliskiego.

Nadawcy internetowych kondolencji przywołują także innych uczestników smoleńskiej katastrofy lotniczej, jednakże ich identyfikacja przyjmuje uogólniony charakter i następuje po wymienieniu pary prezydenckiej. Z reguły mamy do czynienia z rzeczownikami zbiorowymi, takimi jak: *экипаж, делегация, элита, пассажиры*:

- (9) *Выражаем вам искренние соболезнования по поводу трагической смерти президента Леха Александра Качиньского, его супруги Марии Хелены Качиньской и членов делегации* [Ramil, Москва];

- (10) *Искренне соболезную семьям погибшего экипажа* [Larisa, Estonia];
- (11) *Огромная боль за президента Польши Леха Качиньского и его супругу пани Марию, о которой узнала только в эти черные дни, за экипаж – молодых, мужественных, красивых людей, чьи фотографии заставляют сжиматься сердце, за всех, кто погиб такой страшной смертью* [Анастасия, Москва];
- (12) *Приношу самые искренние соболезнования родственникам и друзьям погибших пассажиров и экипажа* [Александра, Невропатолог, Новосибирск];
- (13) *Дорогие друзья, соболезную родственникам погибшей делегации, членов экипажа и всем полякам* [Александра, Санкт-Петербург, преподаватель];
- (14) *Искренние соболезнования членам семей погибших пассажиров, погибшего экипажа...* [Владимир, Предприниматель, Смоленск];
- (15) *Обращаюсь к гражданам Польши: скорблю и плачу вместе с вами о такой огромной потере. Погибли элита, люди, которые могли еще столько принести пользы своему народу!!* [Ариадна, Молдова, пенсионерка].

Niekiedy spotykamy się z bardziej ogólnikową identyfikacją osób zmarłych, por.

- (16) *Погибли люди. Скорблю, сочувствую всем полякам* [Вячеслав, Казань];
- (17) *Гибель людей – это всегда трагедия* [Константин, Санкт-Петербург, научный сотрудник];
- (18) *Жителям Польши выражаю искренние соболезнования в связи с трагедией... Когда гибнут люди – не важно из какой они страны и какого вероисповедания* [Федор, Санкт-Петербург, строитель].

Część przykładów wskazuje na rodzaj działalności, którą zajmowały się osoby lecące samolotem:

- (19) *Выражаю глубокое соболезнование всем полякам в связи с трагической гибелью столь многих руководителей страны* [Виктор Отверченко, Pleasant Valley, NY, USA];
- (20) *Ужасная трагедия произошла на смоленской земле. Погибло много людей. И не важно, кем они были – политиками, учеными, писателями – прежде всего они были людьми, и, уверен, патриотами Польши* [Михаил, Павловск].

Z kolei w innych tekstach na pierwszy plan wysuwają się relacje rodzinne:

- (21) *Искренне соболезнуем Вам, дорогие наши братья. Простите нас, что не смогли уберечь чьи-то детей, сестер, братьев, родителей, во общем простых люди. Мы скорбим с Вами* [Светлана, Химки, Администратор];
- (22) *Сегодня мы с Вами скорбим о большой утрате. И дело не только в том, что погибли первые лица страны, а в том, что это чьи-то дети, сестры, братья, родители, вообще простые люди, которых лишились и семьи, и великая страна* [Андрей, Иркутск, юрист].

W pojedynczych wpisach nadawcy odwołują się do pamięci konkretnych osób. W takim przypadku autorzy nawiązują do bliższej lub dalszej znajomości z ofiarami katastrofy. Dzięki osobistej relacji z ofiarami wpisy kondolencyjne zyskują intymność i większą emocjonalność, przejawiającą się także w części onomastycznej:

- (23) *Я знал одного из них. Замечательный человек, друг, священник! Не верю, что уже его нет. Искренние соболезнования всем!* [Иван];
- (24) *Буквально за день до трагедии я пересказывала мужу заметку из журнала "Огонёк", в которой говорилось о замечательной деятельности посла Польши в России Ежи Бара и о том, что период конфликтов, слава Б-гу, закончился* [Виолетта, Москва, специалист в сфере недвижимости].

Charakterystyka osób zmarłych zajmuje ważne miejsce w analizowanych wpisach. W tej części kondolencji można zaobserwować osobisty stosunek ich autorów do ofiar katastrofy. W wielu wypowiedziach nie brak słów sympatii dla polskiego prezydenta i poparcia jego postawy. Taki pozytywnie waloryzowany obraz przywódcy sąsiadującego państwa może stać się ogólnym miernikiem postawy narodu rosyjskiego wobec Polaków. Wyciągnięcie jednoznacznych wniosków na temat tych relacji nie jest jednak możliwe. Nie należy zapominać, iż mówienie o zmarłym tylko dobrze wpisuje się w konwencję gatunku. Po drugie, śmierć pasażerów samolotu rządowego odbiła się szerokim echem na całym świecie i spowodowała natychmiastową reakcję innych państw. Ogrom tragedii wyzwolił w nadawcach kondolencji żywe emocje, które bezpośrednio przełożyły się na język wpisów, uwidaczniający się także w części charakteryzującej osoby zmarłe:

- (25) *Выражаю искреннее соболезнование народу Польши и семье в связи с гибелью Л.Качинского – Президента и замечательного Человека, близкого мне по убеждениям. Желаю ему и супруге Царствия Небесного!* [Анатолий Григоренко, Запорожье, инженер];
- (26) *Когда внезапно гибнут молодые, полные жизни люди, это всегда трагедия не только для близких, но и для всего общества. Тем более, когда уходят люди, авторитет которых достаточно велик, в стране и в мире разделяют горе родных погибших* [Татьяна, Хайфа, домохозяйка];
- (27) *Шок. Нет слов, одна боль. Ушли лучшие люди – гордость польского народа* [Факия Низамова, Альметьевск, пенсионерка];
- (28) *Здравствуй, Польша! Мы в печали, мы в слезах стоим с тобой и твоим народом... Слишком много горя сразу на всех нас... Такие люди... Такие красивые, молодые еще лица...* [Наташа, Москва, менеджер];
- (29) *Уважаемые жители Польши! Чудовищная катастрофа забрала у вас одновременно столько лучших представителей, которым Вы доверили свою судьбу* [Людмила Мартынова, Екатеринбург, пенсионер];
- (30) *Польша пережила трагедию, потеряв часть тех, кто был лицом нации и мы скорбим вместе с вами* [Николай, Волгоград, профессор кафедры физиологии].

Warto zaznaczyć, iż prezentowana w rosyjskich wpisach kondolencyjnych identyfikacja i charakterystyka osób zmarłych wygląda bardzo podobnie w polskich kondolencjach, które ukazały się po katastrofie samolotu. Zarówno w polskich, jak i w rosyjskich tekstach dominuje pozytywne wartościowanie zmarłych, co wiąże się oczywiście z zasadą *de mortuis nil nisi bene* z jednej

strony, a silną potrzebą zmanifestowania emocjonalnej postawy nadawców z drugiej [Kaptur 2012, 71], [Kaptur 2008, 292], [Ściagała 2008, 323].

Niektóre wpisy radykalnie łamią przyjęte normy gatunkowe. Wzorzec kanoniczny wpisu kondolencyjnego odznacza się wysoką kliszowością i obligatoryjnym występowaniem określonych składników. Obok słów sympatii i szacunku dla zmarłych – zwyczajowej formy przekazu kondolencji – można jednak znaleźć pojedyncze wpisy o negatywnej konotacji. Należy jednak podkreślić, że komunikaty tego typu występują incydentalnie, por.

- (31) *Друзья. Искренне Вам соболезную, даже несмотря на то, что Вашего президента недолюбливал. Но погиб не только президент, а еще и просто человек и с ним большое количество людей у которых есть семьи, которых кто-то любил и ждал [Андрей];*
- (32) *Скажу честно, не любил я Качинского по многим причинам. Хоть во мне 1/16 польской крови, но не мог я понять его. Зачем вспоминать прошлое. Мы все были биты [Виктор, Москва, депутат].*

Na koniec naszych rozważań o elementach składowych rosyjskiego internetowego wpisu kondolencyjnego należy przyjrzeć się identyfikacji autorów tekstów. **Identyfikacja nadawców wpisów** pozwala na określenie ich przynależności społecznej, zawodowej oraz terytorialnej. Nadawcami wpisów są osoby niespokrewnione z rodzinami zmarłych. W internetowych kondolencjach spotykamy się z dużą różnorodnością identyfikacyjną nadawców. Najczęściej przywoływane są dane onomastyczne. Jak zauważono, bardzo często autorzy wpisów podpisują się imiennie, dodając nazwę miejsca zamieszkania oraz nazwę wykonywanego zawodu: [Миша, Москва, программист], [Аскалон, Якутск, крестьянин], [Константин, Подмосковье, рабочий], [Андрей, Людиново, журналист], [Константин, Москва, студент], [Анна, Москва, врач], [Владимир, Екатеринбург, преподаватель], [Майя, С-Петербург, инженер], [Галина, Златоуст, Челябинской обл., пенсионерка, домохозяйка], [Шрамов Юрий, Ханты-Мансийск, связь], [Клара, Октябрьский, республика Башкортостан, педагог].

W badanym materiale nie brak również wpisów zawierających pełną onomastyczną identyfikację. W takim przypadku podawane są również pozostałe dane dotyczące miejsca zamieszkania oraz rodzaju wykonywanej działalności, por. [Геннадий Шеваров, Екатеринбург, кинодокументалист], [Татьяна Николаевна, Санкт-Петербург, служащая], [Александр Голиков, Минусинск Красноярского края, муниципальная служба].

Bardzo rzadko możemy natomiast spotkać się z wpisami zawierającymi informację o wieku nadawcy, dlatego określenie nadawców z tej perspektywy jest możliwe tylko w niektórych przypadkach, por. [Екатерина Никитична, 95 лет, Заводоуковск Тюменской области, учитель], [Екатерина (katya_night), 27 лет Московская обл., г. Одинцово, продавец-консультант].

Чаść autorów podpisuje się imieniem i nazwą miejsca zamieszkania: [Игорь, Санкт-Петербург], [Наталья, г. Чайковский], [Вячеслав, Казань], [Сергей, Одесса], [Елена, Екатеринбург]. Niektórzy nadawcy, maksymalnie ograniczając informacje o sobie, podają tylko swoje imię: [Татьяна], [Илья], [Алексей], [Алла], [Аннушка], [Яна], [Иван], [Людмила], [Андрей], [Ксения], [Антон], [Marina].

W wielu wpisach prawdopodobnie mamy do czynienia z nadawcami, którzy w czasie redagowania tekstu kondolencji przebywali za granicą. W takim wypadku autorzy korzystali nie z alfabetu rosyjskiego, lecz łacińskiego, co w praktyce polegało na transliteracji tekstu rosyjskiego przy pomocy liter alfabetu łacińskiego, np. [Maksim, Moscow], [Juri Kozula, S-Petersburg], [igor bruskin, mnchen, pianinst], [Marina, Reykjavik], [Elena, Barcelona, tur agent], [Sergey Dergachev, Chicago], [Larisa, Estonia], [Lanevski, Oldenburg, predprenimatel], [Victor, Saransk, Injener], [Alexander, Tver, Seaman], [Slava, Helsinki, medic], [Vlad Leytman, Los-Angeles, USA; security officer], [vladimir, portland, USA].

Na podstawie krótkiego przeglądu można zauważyć szeroką lokalizację geograficzną autorów wpisów. W analizowanym materiale są reprezentowane praktycznie wszystkie największe miasta Rosji. Nadawcy kondolencji zamieszkują zarówno europejską część Rosji, jak i Daleki Wschód, por. [Стелла, Москва, руководитель], [Нинель, Псков, преподаватель французского языка], [Леонид Мадалиев, Ростов-на-Дону], [Сергей, Смоленск, Технический специалист], [Вячеслав, Тверь, Стекольное производство], [Галина, Инженер-строитель, Калининград], [Евгений Васильев, Руководитель, Санкт-Петербург], [Rasul, Астрахань], [Наталья, Электроэнергетик, Новосибирск], [Николай, Холмск, Море], [Зинаида, Чита, инженер-строитель], [Дмитрий Курной, Иркутск, служащий], [Татьяна, Учитель, Воркута], [Вадим, Предприниматель, Волгоград], [Aleksander, Khanty-Mansiysk].

Oprócz tego mamy do czynienia z wpisami osób zamieszkujących tereny byłego Związku Radzieckiego, a stanowiącymi obecnie szereg samodzielnych państw: [Valery, Baku], [Чернов Анатолий, Баку, предприниматель], [Татьяна, г. Севастополь, Крым; бухгалтерия], [Лидия, ЛИТВА, КЛАЙПЕДА], [Ася, Минск, студентка], [Елена, Тарту], [Татьяна, Домохозяйка, Беларусь], [Лариса, Алматы], [Надежда, Рига], [Светлана, Научный работник, Кишинев], [Яна, Бендеры (Молдавия)].

Spotykamy również wpisy emigrantów rosyjskich, mieszkających obecnie w Europie Zachodniej. W kondolencjach reprezentowanych jest większość krajów europejskich: [Ольга, Майнц (Германия), студентка], [Александр, Переводчик, дизайнер, Прага, Чехия], [Svetlana, Хельсинки, Воспитатель], [RASPANDOVSKAYA LARÝSA, TURKÝT], [Alexey, Student, Weidenbach], [Валерий, Дортмунд, фотограф], [Polina, London], [Olga, Germany, Bonn, Kinderpflegerin], [Elena Bodrin, Berlin, Arzthelferin], [Larisa Raspandovskaya,

Domohazaika, Istambul], [Татьяна, Дублин (Ирландия)], [Ludmila, London, psiholog], [Ольга и Слава Виноградовы, Ньон, Швейцария], [Светлана, портниха, Париж, Франция], [Александр, Польша], [Анатасия Шамне, Гаага (Голландия) – Москва], [Екатерина, Wurzburg, Германия; предприниматель], [Irina Faion, Budapest, development manager], [Руслан, Испания, Аликанте].

Na tragiczne wydarzenia spod Smoleńska żywo zareagowała także emigracja rosyjska w Ameryce Północnej. Najczęściej autorami wpisów były osoby zamieszkałe w Stanach Zjednoczonych lub Kanadzie: [Жанна, Лос-Анжелес, продюсер], [Alex, usa, teacher], [Julia, Chicago, banking], [Валера, Портланд, фотограф], [Сергей Крыжановский, Торонто, Канада; адвокат], [Людмила, Милуокки, США], [NEONILA-NELLY KICHUK, Perevovtchik, MONTREAL, CANADA], [Svetlana, Clearwater, Florida], [Татьяна Козлова, Биолог, Торонто], [Alexander, Science, Nashville, USA], [Yuri Bahturin, St. John's, NL, Canada; Professor], [Viktoriya, new york, medical technologist], [Анна, Студентка, Глендейл (США)].

Pojedyncze teksty pisały osoby zamieszkujące inne części świata: [Виолетта, Тель-Авив, Косметология], [Valentina, Dubai, tourism], [АЛИ ГОБЕР, ТУРЦИЯ], [Анталья, туризм], [Евгений, Пекин], [Елена, Домохозяйка, Израиль Бат ям], [Нахид, Иран].

Wśród zebranych internetowych kondolencji pisanych cyrylicą należy wyróżnić wpisy, w których autorzy w swojej identyfikacji stosują zarówno alfabet rosyjski, jak i łaciński, przy czym nie ma reguł dotyczących użycia konkretnego alfabetu do zapisu tej lub innej składowej identyfikacji nadawcy. Pustrują to następujące przykłady: [Ольга, Colorado Springs, USA, переводчик], [Aliona, Dublin, domochozaika], [Helena Multisilta, Helsinki, художница], [Виктор Отверченко, Pleasant Valley, NY, USA], [Александр и Евгения Афанасьевы, Portland, Oregon, USA; Interior Designer and Teacher], [Maria Padlevsky, Киров, юрист], [Zoya, Камские Поляны, Татарстан; учитель англ. языка], [Anton Pic, Москва, студент], [Ramil, Москва], [Evgeniy Fedoseev, Москва, машинист метрополитена], [Вадим Тебайкин, Москва, event], [ariadna, moskva, переводчик].

Obok indywidualnego odbiorcy rzadziej mamy do czynienia z wpisami, których autorzy stanowią pewną zbiorowość. W takim przypadku spotykamy nazwy różnych organizacji społecznych, narodowościowych, nawet gospodarczych: [Виктор Леонов, Свирск, Иркутская обл.; общественная организация "Молодёжная Волна"], [Наталия Копецка, г. Петрозаводск, Региональная национально-культурная автономия поляков «Карельская Полония»], [ГАЛИНА, ТРОФИМ, ЕВГЕНИЙ ЧЕРЕПАНОВЫ и ЕВГЕНИЙ, ЕВГЕНИЯ БАННЫЕ, СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО, АГРОХОЛДИНГ МУРМАНСК, СЕВЕРОМОРСК] czy też znanej w Rosji organizacji Memoriał zajmującej się m.in. ochroną praw człowieka, por.

- (33) Тверское отделение общества „Мемориал” выражает глубочайшие соболезнования родственникам погибших под Смоленском и всему польскому народу. Мы чувствуем себя лично задетыми этой трагедией, поскольку с момента возникновения тверского „Мемориала” многие из нас работали в тесном контакте с польскими друзьями... [Сергей Глушков, Тверь].

Warto podkreślić, iż nadawcy elektronicznych kondolencji w tej części wpisów rzadko używali tzw. nicku, wykorzystywanego w komunikacji internetowej do identyfikowania osoby na forach, w komunikatorach itd. Forma ta, stanowiąca ważny wyznacznik leksyki internetowej [Czopek-Kopciuch 2004, 107], być może razila autorów kondolencji, którzy podpisywali się pod nekrologami osób sprawujących władzę w państwie. Być może nadawcy tego typu wpisów chcieli imiennie zaistnieć w globalnej sieci. Z wpisów internetowych udało się wyekscerpować tylko kilka przykładów: [x-tina, Россия], [serj], [noxcho75, Oslo], [Ninel0807, Преподаватель, Волгодонск].

Ostatni element kondolencji – **formuła finalna** – przybiera bardzo zróżnicowaną postać. W analizowanych wpisach kondolencyjnych, pomimo trwającej dziesięciolecia laicyzacji społeczeństwa w Związku Radzieckim, można odnaleźć wiele wątków religijnych. W wypowiedziach nadawców różnice wyznaniowe pomiędzy dwoma narodami ulegają zatarciu. Autorzy nekrologowych wpisów kładą duży nacisk na wymiar modlitewny, korzystając ze skonwencjonalizowanych zwrotów uniwersalnych dla kultury chrześcijańskiej, odnoszących się do zmarłego, używanych w sytuacjach ceremonialnych i podniosłych, do których należy pogrzeb i okoliczności z nim związane (na przykład zamieszczanie nekrologów w prasie czy inskrypcji na płytach nagrobnych). Dość często pojawia się fraza *пусть земля им будет пухом* (pol. *niech im ziemia lekką będzie*). Przytoczmy przykłady:

- (34) *Примите слова соболезнования. Пусть Земля им будет пухом* [Андрей Степанов, Чебоксары, менеджер];
 (35) *Молимся за погибших. Пусть земля им будет пухом* [Максим, Москва];
 (36) *Глубоко скорбим вместе с вами. Пусть земля всем погибшим будет пухом* [Калинина Лариса, Караганда, Казахстан, инженер-строитель];
 (37) *Пусть земля будет пухом жертвам этой страшной трагедии. Аминь...* [Эдуард, Мукачево, Закарпатье, Украина; Юрист];
 (38) *Молюсь за оставшихся на земле их близких, чтобы хватило им сил и здоровья, выстоять* [Ольга, Москва, журналист].

Stosunkowo często w swoich wypowiedziach nadawcy oddają zmarłych i żałobników opiece boskiej, co jest przejawem działania sprawczej funkcji języka, por.

- (39) *...Пусть Бог вас укрепит и поддерживает в этом горе, во имя жизни. Семья Гольдштайн* [Евгений, Владивосток, юрист];
 (40) *Моя семья и я соболезнуем утрате вашего народа и скорбим вместе с Вами. Пути Господа неисповедимы. Крепитесь. Память – это лучшая благодарность* [Губаревич, Брест, диспетчер УВД];

- (41) *Примите искренние соболезнования. Да упокоит Господь души погибших* [Михаил Толецкий, Воронеж, пенсионер];
- (42) *Польша— великая страна. Поляки – великая нация. Люблю вас. Храни нас всех, наш Бог* [Владимир, Ростовская область, учитель истории];
- (43) *Пусть это будет не напрасная жертва. Пусть это послужит делу процветания отношений польского и российского народов. Нам уже есть, что терять. Давайте этим дорожить вместе. Господь нас не оставит, если мы будем честными в этом* [Александр, Москва, морской инженер];
- (44) *Мы все скорбим вместе с вами. Дай вам бог мужества и терпения* [Елена, Москва, служащий];
- (45) *Уважаемые граждане! Братья! Сестры! Мы скорбим вместе с Вами! Пусть минут горестей будет как можно меньше! А мы с Вами будем жить в Мире, Согласии, Взаимопонимании! Да и простим обидчиков наших! Дай Бог всем здоровья, счастья, Мира!* [Любовь, Москва, секретарь].

Nadawcy wpisów, obok słów kondolencji i współcierpienia, nierzadko chcą uczcić pamięć zmarłych. W takim przypadku stosowane są konwencjonalne zwroty typu: *Честь их памяти!* (pol. *Cześć ich pamięci*); *Преклонять голову* (pol. *Chylić głowę*); *Светлая память* (pol. *Wieczna pamięć*); *Вечная память погибшим* (pol. *Wieczna pamięć zmarłym*); *Слава героям!* (pol. *Sława bohaterom!*), por.

- (46) *Эти польские гости погибли в дороге за исторической правдой и поклонением ей вблизи этого места трагедии польского народа Катынь. Честь их памяти!* [Maria Agafonova];
- (47) *Никакие слова не передадут ту боль, которую сейчас испытывают наши народы-польский и русский, которые объединены в эти скорбные дни общей трагедией (...). И потому, преклоняя голову в память о погибших, молясь за них, я призываю наши народы к объединению, но не на почве трагедий, а путем развития дружеских отношений* [Марина Зиновьева, Пенза];
- (48) *Примите Наши самые глубокие соболезнования, от чистого сердца, и пусть они останутся в наших сердцах и памяти, НИЧТО не забыто и НИКТО не забыт. Светлая память ИМ* [Игорь, Ашкелон (Израиль), рабочий];
- (49) *Эта трагедия отозвалась болью в наших сердцах. Вечная память погибшим, да упокоит Бог их души* [Хитеев Иван Матвеевич, Ставрополь];
- (50) *Слава героям! А их семьям искренние соболезнования* [Наталья, Омск];
- (51) *Царствие Небесное всем погибшим в этот день. Вечная память. Ваши соотечественники навсегда останутся в наших сердцах* [Елена, Смоленск].

Powyższe sformułowania, będące formą uczczenia pamięci osób zmarłych, zazwyczaj zwieńczają część onomastyczną i/lub charakteryzującą zmarłych. W odróżnieniu od nekrologów prasowych wspomniane zwroty konwencjonalne pojawiają się także w kondolencjach redagowanych przez osoby prywatne, a nie tylko instytucje [Kaptur 2012, 72].

W wielu wpisach przewija się motyw niedowierzania w związku z zaistniałą tragedią i śmiercią tak wielu osób. Dlatego w wypowiedziach przeważają słowa zwątpienia, nieufności, tragedii, wstrząsu, co stanowi bezpośrednio odbicie stanu emocjonalnego nadawcy oraz przejaw współcierpienia:

- (52) *Потрясение. Оглушительная пустота, взорвавшаяся падением самолёта. Кошмар, перед которым теряют значение и национальность, и политические интересы, и прежние распри* [Андрей, Людиново, журналист];
- (53) *От всей души сочувствую вам – всем гражданам Польши в это трагичное время. Произошедшее явилось шоком для всех* [Павел, Ярославль, менеджер];
- (54) *Страшная трагедия. Это шок. Очень жаль. Главное то, что с этой трагедией до конца останутся родственники погибших. Ужасно* [Людмила, Орел, служащий];
- (55) *10 апреля я прилетел из командировки в Сараево. Новость узнали от родственников по телефону, когда делали пересадку в Белграде. Честно говоря, не поверили. Уже в Москве включили телевизор, и были в шоке. Представить себя не могу на месте поляков. Держитесь!!!* [Евгений Барышников, Москва, врач].

Nie brak we wpisach słów podziwu dla narodu polskiego za mężne, silne oraz pełne godności przeżywanie tragedii, za niepoddawanie się rozpaczy, przeżywanie katastrofy w godny sposób. Szacunek wobec Polaków wyrażają poniższe wpisy:

- (56) *Масштаб постигшей вашу страну трагедии велик, и мужество, с которым Польша переносит эту боль, вызывает не только сочувствие, но и огромное уважение* [Шахри, Москва, врач];
- (57) *Мы скорбим. Вместе. Не оглядываясь и не разделяя. Это – чувства людей, не поддающиеся политическим влияниям. Это истинные чувства нашего народа, в момент, когда жизнь сильной, красивой, гордой и величественной, любимой россиянами Польши* [Хадижа, Дагестан];
- (58) *Искренне соболезнования выражаю польскому народу. Гордость охватывает за народ, который смог так сплотиться в этот трудный момент, показав свое глубокое уважение господину президенту* [Татьяна, Пенсильверка, Ростов-на-Дону];
- (59) (...) *я надеюсь, что польский народ осознает, что мои чувства уважения к нему и его поддержка в этот трагический момент являются абсолютно искренними* [Дарья, Студентка, Новосибирск];
- (60) *Я, как и многие россияне, испытываю к Польше самые дружеские чувства, глубокое уважение к ее культуре и истории* [Дмитрий, Санкт-Петербург, экономист].

Pełna siły i godności postawa wzbudzała szacunek wśród Rosjan. Na tym tle dość często nadawcy odwoływali się do dumy jako cechy charakterologicznej sąsiadów. Takie widzenie Polaków pozwala na wyciągnięcie ogólniejszych wniosków dotyczących ich postrzegania przez Rosjan. Na potwierdzenie tych słów przytoczmy kilka przykładów:

- (61) *Дорогие соседи, братья и сёстры наши, люди мужественной и гордой Польши! Всем сердцем с Вами в этот скорбный час* [Равинский Виталий, Минск, Беларусь, врач]; *Держитесь! Вы всегда были великим и гордым народом, несмотря ни на какие беды...* [Анастасия, Стамбул, журналистика];
- (62) *Всегда с большим уважением и любовью относилась к Польше и полякам – за их свободолюбие, высокое достоинство, национальную гордость* [Татьяна, Москва, пенсионерка];

- (63) *Вообще к Польше питаю слабость и чувствую близость, высоко ценю польскую культуру, обожаю польское кино, польские гордость, элегантность и какое-то осязаемое и видимое чувство достоинства, всегдашнее стремление к независимости* [Елена Гусева, Государственный служащий, Королев, Московская область];
- (64) *Дорогие поляки, пожалуйста, примите наши искренние и глубокие соболезнования (...). Надо забыть то плохое, что было между нами, и свято беречь и помнить лучшее. Вместе мы будем только сильнее. Любящий гордую Польшу Юрий* [Юрий Иванов Киев, научный сотрудник].

Badane przez nas rosyjskie wpisy internetowe oprócz swojej pierwotnej funkcji ekspresywnej (nadawcy składają wyrazy współczucia rodzinom i bliskim zmarłym) pełnią również funkcję konsolacyjną i terapeutyczną.

Cechą wyróżniającą badane teksty jest ich silne zabarwienie uczuciowe. W ogromnej większości przeważają wpisy bardzo emocjonalne. Jak zauważa Jacek Kolbuszowski, „(...) potencjalnie nekrolog kondolencyjny jest apriorycznie intencjonalnie mocno nacechowany uczuciowo. Nie ma on przecież pełnić funkcji inseratowej, jest zaś jawną, zamierzoną deklaracją postawy wobec dotkniętego bólem żałobnika” [Kolbuszewski 1997, 214]. Uczucia i emocje widoczne są przede wszystkim w części identyfikującej i charakteryzującej osoby zmarłe czy w skonwencjonalizowanych formułach inicjalnych i finalnych. Warto jeszcze raz podkreślić, że chociaż w internetowych księgach dominują afekty negatywne (niedowierzanie, zaskoczenie, ból, żal, rozpacz, bezsilność, smutek), to tak właściwie stają się one niejako afektami pozytywnymi, bo oczekiwanymi przez otoczenie zmarłych. W upublicznieniu swego bólu czy też niedowierzania autorzy wpisów znajdują ponadto pocieszenie i ukojenie. Funkcje charakterystyczne dla nekrologów prasowych chyba jeszcze lepiej są widoczne w tych zamieszczonych w Internecie – w globalnej sieci nadawcy mogą czuć się swobodniej, bo są anonimowi.

Budowa elektronicznych kondolencji powiela pewne schematy właściwe dla prasowych tekstów tego typu, uzupełniając je o indywidualne, zależne od nadawców, elementy, zwłaszcza nacechowane emocjonalnie. Analiza porównawcza rosyjskich tekstów w wersji elektronicznej i tradycyjnej, papierowej, mogłaby prowadzić do interesujących wniosków.

Tragedia z 10 kwietnia 2010 r. przyczyniła się do podjęcia mniej lub bardziej formalnego dialogu między Rosją a Polską. W centrum zainteresowania obu narodów znalazły się problemy relacji polsko-rosyjskich, zaszłości historyczne, związki kulturowe pomiędzy narodami, płaszczyzna religijna. Stąd prezentowane wpisy stały się mimo woli narzędziem wymiany poglądów oraz prób nawiązania dialogu na poziomie międzyludzkim, bez uwikłania w spory polityczne. Z analizy materiału wynika, iż polityczne aspekty tych relacji uzyskują wyraźnie negatywne wartościowanie. W niniejszym artykule kwestia

ta nie została poruszona, wydaje się, iż wymaga ona odrębnego opracowania na tle szerszych relacji polsko-rosyjskich.

Nadawcy nie omieszkali również wpleść wątków biograficznych do internetowych wpisów kondolencyjnych. Dlatego w niektórych wpisach można odnaleźć odbicie osobistych kontaktów Rosjan z Polakami, które uzyskują wyłącznie pozytywny wydźwięk. Poruszane są zarówno osobiste relacje i przyjaźnie, jak i polskie korzenie, co tworzy pewną „wspólnotę polskości”. Polskie pochodzenie jest w tym przypadku powodem do dumy autora. Szczególnie wyraźnie odczuwa się głos Rosjan podkreślających swoje bliskie i ciepłe kontakty z Polską i Polakami. W przyszłości warto bliżej przyjrzeć się temu zagadnieniu.

W ten sposób internetowy wpis kondolencyjny przekształcił się w platformę wymiany opinii i osobistego stanowiska przedstawicieli narodu rosyjskiego wobec Polski i Polaków.

Bibliografia

- Czopek-Kopciuch Barbara. 2004. *Nick – nowa kategoria antroponimiczna?* W: *Współczesne odmiany języka narodowego*. Red. Michalewski K. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: 106-111.
- Kaptur Ewa. 2008. *Językowy kształt współczesnych nekrologów prasowych (na materiale poznańskich dzienników z roku 2001)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Kaptur Ewa. 2012. *Co mówią internetowe księgi kondolencyjne? Językowy kształt wybranych wpisów kondolencyjnych po katastrofie lotniczej pod Smoleńskiem*. W: *Język nowych mediów*. Red. Michalewski K. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: 63-76.
- Kaptur Ewa, Narloch Andrzej. 2014. *Rosyjskie internetowe wpisy kondolencyjne (cz. 1)*. „Acta Neophilologica” nr XVI(1): 53-64.
- Kolbuszewski Jacek. 1997. *Z głębokim żalem... O współczesnej nekrologii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Ścigała Barbara. 2008. *Wypowiedzi żałobne w Internecie. Analiza językowo-stylistyczna*. „Język Polski” nr LXXXVIII: 318-328.

Summary

RUSSIAN ONLINE CONDOLENCE ENTRIES (PART 2)

This article continues to discuss issues taken up in the material published in "Acta Neophilologica" in 2014. So far, the attention has been turned to the meaning and the scope of use of the Polish and Russian definition of obituary; it has been emphasized that the Russian literature takes a different approach to the terms *obituary* and *condolences*; a closer look has also been taken at the first obligatory components of condolence entries, such as the initial formulas which are characteristic of the genre examined and the methods of identification of the message addressees. This part discusses the remaining components of condolences, i.e. the onomastic identification and the characteristics

of the deceased, the identification of senders of Internet entries and the final formulas. It has also been noticed that the crash of the governmental airplane on the territory of a neighbouring country contributed to starting a more or less formal dialogue between Russia and Poland.

Kontakt z Autorami:
ekaptur@amu.edu.pl
endrisz@amu.edu.pl

Наталья Валерьевна Деева

Кемеровский государственный институт культуры

МЕТАФОРА И ФИГУРАЛЬНОЕ СРАВНЕНИЕ В РЕПРЕЗЕНТАЦИИ АБСТРАКТНЫХ КОНЦЕПТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И ПОЛЬСКОГО КОНЦЕПТОВ «ЖИЗНЬ» И «ŻYCIE»)

Key words: concept, metaphor, figurative comparison

Метафора представляет собой один из основополагающих способов организации мышления человека и любого естественного языка. Безусловно, мышление и язык опосредуют наше восприятие действительности, можно предположить, что практически большая часть жизненного опыта человека организована, структурирована метафорически, поскольку, по словам американского философа У. Куайна, «нет ничего более фундаментального для мышления и языка, чем наше ощущение подобия» [цит. по Арутюнова 1990, 14].

В современной когнитивной лингвистике под метафорой понимается концептуальный механизм, позволяющий структурировать отдельную сферу в терминах другой, конкретной, чувственно воспринимаемой, а потому известной и понятной, т.е. благодаря метафоре неопределенная, в какой-то мере бесформенная реальность обретает определенность, становится видимой [Баранов 2005]. Действительно, труднодостижимую абстракцию (жизнь, судьба, время и т.д.), лишённую наглядно-чувственного воплощения, можно «получить в непосредственное ощущение», «увидеть» только благодаря метафоре. Например, с понятийной точки зрения «жизнь» – это «форма существования материи», что закреплено в первичном значении соответствующего русского имени [Ожегов 1995, 190], однако благодаря метафоре человеческое сознание способно «увидеть» эту абстрактную форму в конкретных образах [Ипанова 2005, Ермакова 2006, Deeva 2012]. Такими

конкретными образами выступают: путь, дорога (*Лебедь старше меня на двадцать два года, поэтому о том, как начинался его **жизненный путь**, я могу судить лишь по его рассказам.* О. Зайончковский), река, море (*Вот так **жизнь течет**, иногда думала Нюся, **течет жизнь**, утекая совсем не в то русло, а то и вовсе разбегаясь на худосочные ручейки.* Д. Рубина) и т.д.

Метафора со времен Аристотеля традиционно понимается как скрытое сравнение, перенос на основе сходства [Баранов 2005]. При сравнении различных объектов сопоставление идет по линии какого-либо признака или совокупности некоторых признаков. Так, например, метафора «жизнь – стекло» (*Бессмысленными стычками **жизнь разбита** на тысячи кусочков, и, кроме них, в ней больше ничего нет.* В. Шаров; *W tym samym momencie na tysiące kawałków **rozbiło się nasze życie** i na tysiące kawałków rozbiły się nasze serca.* Polityka, 10.10.2010) основана на операции сравнения «жизнь, как (будто, точно, словно) стекло»/ «жизнь подобна стеклу», основным сопоставительным признаком в данном случае выступает ‘хрупкость’. Однако между метафорой и простым сравнением, представленным в языках сравнительными конструкциями типа «X есть как/ словно/ будто Y», существуют определенные различия. Во-первых, «операция сравнения может иметь два принципиально разных результата – установление равенства и установления неравенства» [Берков 1996, 108] между сравниваемыми объектами, в случае метафоры об отношениях неравенства (в пределах эталонного признака) говорить не приходится. Во-вторых, существует точка зрения, что «в случае сравнения сходство утверждается, а в случае метафоры — подразумевается» [Блэк 1990, 160]. Однако сразу возникает вполне закономерный вопрос, в какой мере можно говорить об утверждении сходства в случае простого сравнения, если, например, сравниваются конкретный и абстрактный объекты: *Ни сладкого, ни острого, ни горького, – **жизнь как серая вата*** (А. Солженицын). Для того чтобы ответить на поставленный вопрос, проанализируем сравнительную конструкцию, где в левой и правой части сравнения использованы конкретные существительные: *Тут вдруг я сообразил, словно только сейчас заметил, что мы лежим под простыней, за окном **белое, как вата, небо**, и как-то опасная тишина стоит в квартире* (Б. Хазанов). Сравнение на основе выделенного признака неба с ватой основано на визуальном восприятии, ‘небо подобно/ точно вата такое же белое’, утверждение сходства по цвету – это буквальное сравнение. В случае же сравнения «жизнь как серая вата» перед нами тоже утверждение сходства, только это сходство фигуральное.

Против центральной роли критериев сходства в процессе образования метафор выступали А. Ричардс, Дж. Р. Серль и другие исследователи. Как утверждал А. Ричардс, неверным является то, что взаимодействие «содер-

жания» и «оболочки» в метафоре обусловлено сходством соответствующих объектов [Ричардс 1990, 60]. Безусловно, метафору нельзя отождествлять со сравнением, но то, что сравнение (точнее, уподобление) выступает в качестве необходимой мыслительной операции, в результате которой порождается метафора, очевидно.

В русской и польской лингвокультурах концепты «жизнь» и «życie» объективируются разнообразными метафорами, одной из общих для обеих культур является метафора «жизнь – нить»: *Мне казалось, что если я чуть двинусь, то порвется последняя нить жизни, я упаду с коня, и все будет кончено* (М. Пришвин); *Brak węzła – i nic życia rwie się jak nitka* (Narodowy korpus języka polskiego – далее НКЯР). В славянской мифологии были известны богини-пряжи, одной из которых была Мокошь, прядущая человеческую судьбу (значит и жизнь) [Мудрова 2010], потому метафорический образ «жизнь – нить» можно отнести к разряду архетипических в славянском сознании. В основу данной метафоры положены следующие сопоставляющиеся признаки: ‘протяженность’ (жизнь, как и нить, обладает некой протяженностью), ‘непрочность’ (нить тонкая, легко рвется, равно, как и жизнь легко прерывается). Тонкие нити не только легко рвутся, но и способны спутываться, образовывать узлы, эти же признаки обнаруживаются у жизни: *Только выпив бутылку и две вина, он смутно сознавал, что тот запутанный, страшный узел жизни, который ужасал его прежде, не так страшен, как ему казалось* (Л. Толстой); *Towarzyszy jej motto: ‘Niech ich dusze będą zawiązanie w węzeł życia’* (Gazeta Krakowska, 16.06.2007).

Переплетенные нити образуют ткань, предыдущая метафора, таким образом, порождает новую – «жизнь – ткань»: *Я вызову тебе две «скорые», «скорую» за «скорой», поскольку даже пригоршни лекарств, если заливать их водкой и слезами, не в силах подправить грубую ткань жизни* (М. Палей); *Świat, tkanka życia to tylko przypadki, zbiegi okoliczności i nic więcej* (W. Kowalewski).

Помимо метафоры «жизнь – нить» и в русском, и польском языках употребляются сравнительные конструкции «жизнь как нитка/нить»/ «życie jest jak nitka/nić»: *Девизом нашей акции сегодня стали слова «Ты жизнь, как нить, не оборви...» – надеемся, что наше обращение поможет снизить уровень дорожно-транспортного травматизма среди пешеходов* (Волга-Медиа, 18.03.2015); *Życie jest jak nitka: długie lecz szybko może się przerwać* (Forum internetowe). Обязательным условием буквального сравнения является фиксация симметричного отношения сходства между двумя различными объектами, т.е. «жизнь подобна в своей непрочности нитке», и сравнение в данном случае, как было определено выше, является фигуральным. В основе же метафоры «жизнь – нить» тоже сравнение, точнее аналогия, однонаправленный перенос с одного объекта на другой

по определению А.И. Умова [Уемов 1970]. Отличительной чертой аналогии как разновидности сравнения является асимметричность переноса, «жизнь – нить» – это не истина, а скорее иллюстрация. Таким образом, метафору можно определить как небуквальное асимметричное сравнение или небуквальное уподобление.

Сделаем предположение: поскольку метафоры, объективирующие концепты «жизнь» и «życie» в русском и польском языках соответственно, представляют собой небуквальное сравнение, то любая из них может быть трансформирована в простую сравнительную конструкцию фигурального сравнения. Верным в таком случае должно быть и обратное утверждение относительно того, что любая сравнительная конструкция, в левой части которой стоит лексема «жизнь»/«życie», в свернутом виде, может быть представлена в метафоре. Однако практика обыденного языкового употребления показывает, что среди объективаций названных концептов есть как параллельно употребляющиеся конструкции (метафоры и фигуральные сравнения), так и только метафоры, которые с точки зрения логики могут быть трансформированы в сравнения, но такие конструкции практически не употребляются в речи. Например, одной из самых частотных по употреблению метафор, репрезентирующих концепты «жизнь» и «życie», является антропоморфная метафора. Из сферы «человек» на жизнь переносятся такие признаки как:

1. «Интеллект», жизнь оказывается способной к рассуждениям, интеллектуальной оценке, она имеет свою логику (*Я думал, ну ладно, что сделаешь, **жизнь рассудила так, а не иначе.*** В. Фетисов; *Вася решила Американца избегать, а **жизнь решила – теснее их свести.*** А. Коллонтай; *Życie ma swoją logikę, która nie ma nic wspólnego z logiką arystotelesowską.* М. Tomaszewska).

2. «Недобросовестность», жизнь часто обманывает человека, смеется над ним (*Байрон сломился, оттого, что **жизнь его обманула.*** А. Герцен; *Życia nie oszukasz, najwyżej **życie oszuka** ciebie.* Forum internetowe).

3. «Чувства и эмоции», жизнь в отношении кого/чего-либо наделяется способностью испытывать самые разнообразные чувства, от любви до ненависти (***Жизнь любит смелых.*** Э. Лимонов; *Я ненавижу жизнь, и **жизнь ненавидит** меня.* Интернет-блог; *Ale codzienne **życie nienawidzi, nie rozumie** tego słowa.* НКЖР). Подобного рода чувства подталкивают жизнь к проявлению конкретных действий в отношении человека: она может заботиться о нем (*Кажется, сама **жизнь заботится** о том, чтобы предупредить белгородцев: последствия их волеизъявления будут печальными.* О. Кытова; *Moja wiara w niezaprzeczalny dla mnie fakt, iż **ŻYCIE troszczy się** o mnie i zaopatrzy mnie zawsze i wszędzie we wszystko, czego mi faktycznie potrzeba (a nawet ponad to) znów zmaterializowała mi we właściwym czasie miejsce wśród właściwych ludzi.* R. Nacht) или мстить, мучить (*Продал*

я и молодость, и карьеру, и принципы, – вот и **мстит** мне теперь **жизнь**. Отчаянно мстит! А. Чехов; **Życie mnie męczy**. Forum Internetowy; **Życie mści się okrutnie, tym okrutniej, czym bardziej ucieka się od niego w dziedzinę teorii, utopii, ślepej WIARY w system**. А. Bobkowski).

4. «Способность к физическим действиям»: *Мелькают и еще темные безмолвные фигуры завсегдаев кладбища, ...ходят они, точно не погребенные мертвецы, **жизнь оттолкнула их, смерть – не берет*** (М. Горький); *Znamy się od wielu lat, ale **życie rzuciło nas w różne strony i nie tamy za wiele okazji do rozmowy o górach, swych rodzinach, pracy zawodowej, a także – co nieuchronne – o polityce*** (М. Jagiełło).

5. «Способность к речевым действиям», жизнь подобно человеку имеет органы речи, свой язык, она обладает голосом, может говорить, кричать, шептать (*Ну, конечно, – сказала она, – конечно, надо сделать так, чтобы другие от нас меньше страдали, но если **жизнь скажет** свое слово, что надо...* М. Пришвин; **Życie mówi zaś Polakom coś zupełnie innego**. J.M. Rymkiewicz).

6. «Социальность», многообразные социальные (профессиональные) роли человека, позволяющие ему выполнять различные действия социальной направленности («судить», «лечить», «учить» и т.п.), отмечаются и у жизни: *Лесная **жизнь воспитывает железную волю***. М. Пришвин; *Czy wy też czasami czujecie, że **życie kieruje wami, a nie wy nim?*** (Forum internetowe).

В основе всех выше перечисленных метафорических моделей лежит уподобление жизни человеку, фигуральное сравнение ее с последним, однако ни в русском, ни польском языке не используется, несмотря на ее логическую допустимость, сравнительная конструкция «жизнь, как человек»/ «*życie jest jak człowiek*». Единичными примерами в русском и польском языках представлено сравнение «жизнь, как люди» (**Жизнь, как и люди, по своей сути, не идеальны: с хорошим, неизбежно, соседствует и плохое**. В. Фесюк [орфография и пунктуация автора]; **Życie jak ludzie jest w większości na odstrzał**. Forum internetowe). Низкая частотность встречаемости данного сравнения, при достаточно частотном употреблении антропоморфной метафоры в целом (441 вхождение в 1636 метафорических конструкций), позволяет считать его окказиональным. Существуют и другие метафоры, репрезентирующие концепты «жизнь» и «życie», допускающие логическую трансформацию метафоры в простое (фигуральное) сравнение, которое совсем не используется в речевой практике говорящих. Например, наряду с метафорами «жизнь – река», «жизнь – море» в русском и польском языках употребляются сравнительные конструкции «жизнь как река (море)»/ «*życie (...) jak rzeka (morze)*», ср.: *Расскажу, как **текла** бывшая / Наша **жизнь**, что бывлой не была...* (С. Есенин); **Życie płynie wolno, a człowiek nie ztraca się w tęsknotach, tylko je realizuje** (L. Szatkowska)

и *Co strony podumать – легкая жизнь, бельведер какой-то, а просто, жизнь, как река, дает колесо* (Вс. Иванов); *Moje życie płynie jak rzeka raz jest szybkie i rwące, a raz płynie wolno i spokojnie, ale zawsze ma swój sens i cel...* (Forum internetowe). А такая метафора, как «жизнь – вещь» (*Жизнь – вещь неповторимая! – продолжал он...* А. Писемский; *Życie to rzecz dla dwojga*. Forum internetowe) в форме сравнительной конструкции «жизнь как/словно/будто вещь» не встречается, то же характерно и для метафоры «жизнь – монета (деньги)».

Считается, что «метафорический перенос не произволен, существует некое содержание, инвариантно присутствующее в областях Источника и Цели, которое и составляет основание переноса» [Новоселова, эл. ресурс]. Это содержание в случае абстрактных концептов приписывается сознанием человека идеальному объекту и тем самым создается новая реальность, иное, конкретное видение того, что увидено быть не может. В этом случае можно предположить: чем выше уровень абстракции какого-либо концепта, тем большее количество метафорических репрезентаций этого концепта будем находить в языке. Действительно, в русском и польском языках концепты «жизнь», «życie» метафорически репрезентируются через различные сферы. Источниками метафорической экспансии становятся: человек, дом, пространство (внешнее и внутреннее), ландшафтные объекты (дорога, путь, река, море, океан), механизмы (корабль, трамвай, локомотив и др.), книга, картина, кулинарное блюдо, игра/игрушка, животный и растительный мир, стихии (огонь и вода), театр. Что касается сравнений, то для репрезентации абстрактных объектов используется так называемое фигуральное сравнение, отличающееся от логического тем, что сопоставление объекта А (абстрактный) и объекта В (конкретный) не является собственно сравнением, оно не выясняет их сходства или различия на основе какого-либо признака, а носит характер уподобления, таким образом, метафора и фигуральное сравнение как способы репрезентации абстрактных концептов мало чем отличаются друг от друга по своей природе.

И метафора, и фигуральное сравнение представляют собой своеобразную попытку объяснить неизвестное, невидимое через понятное и доступное восприятию. В данном случае логического запрета на уподобление (сравнение) абстракции с чем-либо быть не может, определенная степень сходства может быть установлена между любыми объектами и явлениями, особенно, если одним из сравниваемых объектов (целью) является некая абстрактная форма. Отсюда многообразие метафорических репрезентаций концептов «жизнь» и «życie» и параллельных им конструкций фигурального сравнения в анализируемых языках.

Библиография

- Арутюнова Нина Давидовна. 1990. *Метафора и дискурс*. В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова Н.Д., Журинская М.А. Москва: Прогресс: 5-32.
- Баранов Георгий Самуилович. 2005. *Философия метафоры*. Кемерово: Кузбассвузиздат.
- Берков Валерий Павлович. 1996. *Семантика сравнения и типы ее выражения*. В: *Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность*. Ред. Бондарко А.В. Санкт-Петербург: Наука: 107-128.
- Блэк Макс. 1990. *Метафора*. В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова Н.Д., Журинская М.А. Москва: Прогресс: 153-172.
- Ермакова Анна Валерьевна. 2006. *Способы и средства реализации концептов «жизнь» и «смерть» в художественном тексте (на материале романов «Чевенгур» А. Платонова и «Казус Кукоцкого» Л. Улицкой): дис. ... канд. филол. наук*. Волгоград.
- Ипанова Ольга Александровна. 2005. *Жизнь*. В: *Антология концептов*. Ред. Карасик В.И., Стернин И.А. Т.2. Волгоград: Парадигма: 146-165.
- Мудрова Ирина Анатольевна. 2010. *Словарь славянской мифологии*. Москва: Центрполиграф.
- Новоселова Анастасия Александровна. 2002. *Метафорическая концептуализация сознания в английском и русском языках*. В: <http://www.dialog-21.ru/en/digest/archive/2002/?year=2002&vol=22724&id=7362> [Доступ 29 V 2015].
- Ожегов Сергей Иванович, Шведова Наталия Юльевна. 1995. *Толковый словарь современного русского языка*. Москва: Азъ.
- Ричардс Айвор Армстронг. 1990. *Философия риторики*. В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова Н.Д., Журинская М.А. Москва: Прогресс: 44-67.
- Уемов Авенир Иванович. 1970. *Аналогия в практике научного исследования*. Москва: Наука.
- Deeva Natalia. 2012. *Metaphorical representation of concepts «life» and «życie» in Russian and Polish languages*. „European Applied Sciences” nr 1: 344-347.
- NKJP – *Narodowy korpus języka polskiego*. W: http://nkjp.uni.lodz.pl/index_adv.jsp [Dostęp 1 III 2014].

Summary

METAPHOR AND FIGURATIVE COMPARISON IN REPRESENTATION OF ABSTRACT CONCEPTS (ON MATERIAL OF RESEARCH RUSSIAN AND POLISH CONCEPT'S "LIFE")

Metaphor is one of the most frequency way in representation of abstract concepts. Practically any metaphor, which represents the concept "life" in Russian and Polish languages, is used along with constructions of figurative comparison. That is proof the central role of comparison (assimilation) in the formation of metaphors.

Kontakt z Autorką:
deeva24@list.ru

Joanna Orzechowska

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

КОНЦЕПТЫ *МОСКВА* И *ПЕРИФЕРИЯ* В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ ДЕТЕКТИВНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Key words: linguistic awareness, linguistic image of the world, concept, Moscow, the provinces

В работе «Образы Москвы в зеркале русского и иностранного языка» под понятием «зеркало» авторы понимают «языковой образ столицы..., и ее жителей, представленный в русском и иностранном языках [Березович, Кривошапова 2014, 159].

«Языковой образ, представленный в языке» соответствует понятию языковая картина мира. Языковая картина мира понимается как запечатленное в лексике данного языка национально-специфическое видение всего сущего, при этом видение состоит из логического осмысления, чувствования и оценивания, а в понятие сущего вкладывается не только реальный материальный мир, «но и все привносимое в него человеческим сознанием» [Корнилов 2003, 140]. Языковые картины мира отдельных национально-культурных общностей являются производными национальных менталитетов [Корнилов 2003, 141].

Сходное определение языковой картины мира как совокупности зафиксированных в единицах языка представлений народа о действительности приводят в своих трудах З.Д. Попова и И.А. Стернин. Языковая картина мира понимается авторами как непосредственная картина мира, получаемая в результате прямого познания сознанием окружающей действительности, включающая как содержательное, концептуальное знание о действительности, так и совокупность ментальных стереотипов, определяющих понимание и интерпретацию тех или иных явлений действительности.

Данная картина мира выступает в виде совокупности упорядоченных знаний – концептосферы [Попова, Стернин 2003, 5]. В трактовке этих авторов, национальная картина мира представляет собой национальную концептосферу в совокупности с национальным менталитетом [Попова, Стернин 2003, 10-11]. В работах С.Г. Тер-Минасовой данный феномен имеет обозначение «культурная (понятийная, концептуальная)» картина мира [Тер-Минасова 2004, 54].

Значение, которое в лингвокультурологии приписывается языковой картине мира, в психолингвистике приписывается понятию языковое сознание. Термин этот обозначает вербализуемые лексическими средствами национального языка результаты ментальной деятельности. Языковое сознание представляет собой такой аспект изучения языкового материала, при котором язык и речевую деятельность рассматривают в качестве отражения ментальных представлений языкового коллектива, как правило, неосознаваемых носителями языка.

Н.В. Уфимцева обращает внимание прежде всего на лексикализованное, т.е. обозначенное единицей лексикона, содержание сознания и изучает языковое сознание русских на материале лексических ассоциаций [Уфимцева 2002, 152-170]. Разработанные исследовательницей принципы анализа позволяют моделировать актуальное состояние языкового сознания этноса, т. е. языковую картину миру [Уфимцева 2002].

И в лингвокультурной теории картины мира, и в психолингвистической теории языкового сознания исследователи приходят к определению «единиц сознания», «квантов информации», т.е. к концептам. Концепты могут проявляться в речи различными способами: словом, словосочетанием, высказыванием. К концепту можно апеллировать при помощи языковых единиц различных уровней: лексем, фразеологизмов, свободных словосочетаний, предложений.

Каждый концепт группируется вокруг некой сильной (т.е. ценностно акцентированной) точки сознания, от которой расходятся ассоциативные векторы. Наиболее актуальные для носителей языка ассоциации составляют ядро концепта, менее значимые – периферию. Четких границ концепт не имеет, по мере удаления от ядра происходит постепенное затухание ассоциаций. Языковая или речевая единица, которой актуализируется центральная точка концепта, служит именем концепта.

Разное понимание концепта, языкового сознания и языковой картины мира требуют уточнения соотношений между ними. В нашей работе мы основываемся на положениях, разработанных группой волгоградских ученых в течение 1996-2001 годов [Карасик, Слышкин]:

– лингвокультурный концепт – это условная ментальная единица, направленная на комплексное изучение языка, сознания и культуры;

- сознание – это область пребывания концепта (концепт лежит в сознании);
- культура детерминирует концепт (т.е. концепт – это ментальная проекция элементов культуры);
- язык и/или речь – это сферы, в которых концепт опредмечивается.

Центром концепта всегда является ценность, поскольку концепт служит исследованию культуры, а в основе культуры лежит именно ценностный принцип [см. подробнее: Карасик, 1996а, 1996б].

МОСКВА – это лингвокультурный концепт, характеризующийся определенными чертами в сознании жителей Москвы и жителей России, который опредмечивается в русском литературном языке, русских диалектах, иностранных (славянских и неславянских) языках [Березович, Кривошапова 2014, 159-160]. В работе Е.Л. Березович и Ю.А. Кривошаповой образ Москвы изучается, между прочим, в аспекте «географии». Авторами выделяются различные составляющие аспекты «географии» изучаемого образа: внутригородское пространство, роль Москвы в пространстве России и за ее пределами, путешествие в Москву, качественная характеристика пространства, климат, природный мир [Березович, Кривошапова 2014, 163].

Этот материал имеет исключительное значение для изучения концепта ПЕРИФЕРИЯ, так как пространственные связи, задаваемые Москвой, нередко воплощаются в оппозиции «центр, столица – периферия». Иллюстрацией этой связи, являются выражения *далеко от Москвы* 'о городах, поселках и т.п., удаленных от центра, о провинции' и *от Москвы до самых до окраин* 'о распространении, действии чего-либо на всей территории Советского Союза (России) [Березович, Кривошапова 2014, 166].

В настоящем исследовании, на основе текстов популярной литературы (прежде всего детективных романов) и данных Национального корпуса русского языка анализируется концепт ПЕРИФЕРИЯ, в его функционировании как антиценность и антиконцепт по отношению к концепту МОСКВА.

Сложность противопоставления единиц Москва – периферия объясняется неоднородностью референтов. Семантика имен концептов не образует антонимичных отношений. Согласно толковым словарям периферия – это 'часть чего-нибудь, удаленная от центра; 2. Местность, удаленная от центра [Ожегов 2016]. Поэтому в оппозиции Москва – периферия довольно ограниченному пространству (город Москва) противопоставляется обширная территория (почти вся Россия). Отсутствие прямых антонимичных связей подтверждают данные ассоциативного словаря.

Антонимы неоднократно появляются как реакции (ассоциации) на слова-стимулы, например: женщина – мужчина [РАС, Т. 1, 195], белый – черный [РАС, Т. 1, 51], нищета – богатство [РАС, Т. 1, 380]. Данные *Русского ассоциативного словаря* показывают, что слову-стимулу *Москва*

соответствует 105 слов-ответов, и на их основе можно восстановить образ Москвы в языковой картине мира. Но среди них нет ответа *периферия*, отсутствуют другие единицы, которые семантически образовали бы антонимическую оппозицию к слову *Москва*, и что за этим следует, антиценность к концепту МОСКВА [РАС, Т. 1, 331]. С другой стороны, единица *Москва* появляется как слово-ответ на стимулы *деревня* и *околица* [РАС, Т. 2, 437].

Хотя не отмечаем непосредственных парадигматических и прагматических антонимических связей концептов МОСКВА и ПЕРИФЕРИЯ, то в текстах популярной литературы их противопоставление выражено ярко и отчетливо.

При этом, слово *периферия* развивает сложную систему синонимических отношений, группируя вокруг имени концепта ПЕРИФЕРИЯ ряд ассоциативно-синонимических наименований.

Синонимами слова *периферия*, зафиксированными в словарях синонимов, являются: *провинция*, *глубинка* и *окраина* [СНС 2016]. В текстах популярной литературы сеть синонимов слова *периферия* значительно более развернута. При этом *периферия* подвергается конкретизации (номинация конкретной точки на карте России) и наделяется эмоционально-оценочной окраской:

- 1) *Урюпинск* – «Ну, допустим, некий Болеслав, позиционирующий в любимом чате в качестве тридцатипятилетнего продюсера, богатого человека, «зажигателя звезд», обладателя несметного количества загородных домов и парка новеньких «Бентли» вкупе с «Ламборджини», в суровой реальности оказывается пятнадцатилетним двоечником из города Урюпинска, покупающим возможность пользоваться компьютером в местном салоне интернет-услуг» [Донцова, Безумная шапка Мономаха¹];
- 2) *Кукуево* – «Хватит выбирать, в твоём Кукуево любая дрань хороша. В твоём Кукуево только и выпендриваться» [Донцова, Сволочь ненаглядная];
- 3) *Тмутаракань* – «То есть по провинции ездим, с концертами. Конечно, Глашка и в Москве поет, по клубам, только основные денежки с Тмутаракани капают» [Донцова, Камин для Снегурочки];
- 4) *Медвежий угол* – «Ну откуда зрителям в каком-нибудь медвежьем углу знать, как выглядят на самом деле артисты? Вот мошенники и добывают фонограмму и «концертируют», не слишком заботясь о шоу» [Донцова, Камин для Снегурочки];
- 5) *У Муньки за шиворотом* – «Ты жила себе спокойно хрен знает где, у Муньки за шиворотом, потом приехала в Первопрестольную, устроилась трамвай водить» [Донцова, Камин для Снегурочки];

¹ Все примеры приведены из произведений, помещенных на сайте <https://books.google.pl>.

- 6) *Город Малые Закоулки* – «Да как ей не плакать, если нанятый стилист с помощью укладки, которая была супермодной в тысяча девятьсот шестьдесят четвертом году в городе Малые Закоулки, состарил невесту лет на десять» [Донцова, Бабки царя Соломона];
- 7) *Мухосранск* – «Выбирается молодой человек в Москву из провинции, неожиданно удачно начинает заниматься бизнесом, быстро богатеет. Потом подыскивает невесту из хорошей семьи, надо ее со своей матерью знакомить. Только маменька нашего богатея сидит в каком-нибудь Мухосранске, по уши в навозе» [Донцова, Покер с акулой].
- 8) *Зажопинск* – «Вижу, что понимаешь, – удовлетворенно констатировала женщина, – значит так, выздоравливай быстрее и сматывайся отсюда в свой Зажопинск. ... Нечего сопли распускать, – оборвала ее неизвестная дама, – лучше быть живой в Мухостранске, чем трупом в Москве» [Донцова, Дама с коготками];
- 9) *Глушь* – «Надо же, отъехала от столицы всего пару километров, а такое ощущение, будто забралась в невероятную глушь. Кажется, тут нет централизованного водоснабжения, повсюду торчат колонки и дощатые, выкрашенные темно-зеленой краской будки. Впрочем, похоже, и газ сюда забыли подвести, во всяком случае, возле дома, где я остановилась, виднелось два красных, высоких, толстых баллона [Донцова, Старуха Кристи отдыхает];
- 10) *Красная глушь* – «Что было делать моему однокурснику Гоше Плотникову, очень талантливому виолончелисту, из деревни названием Красная Глушь? ... Вот Плотников и женился по расчету на Кате Смородко, получил московскую прописку и остался вполне доволен» [Донцова, Брачный контракт Кентавра];
- 11) *Медвежья глушь* – «Где можно дураков найти, которые в медвежью глушь без бытовых условий поедут» [Донцова, В постели в Кинг-Конгом];
- 12) *Захолустье* – «...А тебе непременно надо поступить в институт в Москве, в нашем захолустье нет никаких перспектив» [Донцова, Легенда о трех мартышках].

Все перечисленные наименования населенных точек России в периферии характеризуются яркой эмоционально-оценочной окрашенностью. Презрительный оттенок значения в названиях местностей *Мухосранск* и *Зажопинск* заложен в их внутренней форме, наименований *Урюпинск* и *Тмутаракань* – в культурной традиции, в остальных случаях экспрессивность подчеркивается контекстом.

Среди ассоциативных наименований периферии отмечаем зафиксированный в словарях фразеологизм – *медвежий угол* ‘отдаленное, глухое малонаселенное место; захолустье’ [ФСРЯ 1986, 489]; фразеологизм, возникший путем контаминации – *медвежья глушь* (*медвежий угол* + *глушь*), фразеологический неологизм – у *Мульки за шиворотом*.

В каждом приведенном случае наименование местности приводится в контексте сравнения с Москвой: «Обычно для того, чтобы показаться в Москве, каждый клоун должен «обкататься» на периферии, опробовать репризы, клоунады» [НКРЯ, И.Э. Кио. Иллюзии без иллюзий (1995-1999)].

Кроме «внешнего», периферия может приобретать статус «внутреннего» захолустья, к которому могут принадлежать отдаленные от центра, непрестижные районы Москвы – «Я получила скромную однушку в тогдашнем московском захолустье, на юго-западе столицы [Донцова, Шесть соток для Робинзона].

Москва (первопрестольная) по сравнению с периферией всегда приобретает статус «эталоны», лучшего образца. При этом не имеет значения удаленность от Москвы, а ментальность жителей и их материальный статус: «Жизнь в столице имеет много хороших сторон. Здесь легче найти работу, чем в провинции, поступить в институт, попасть к хорошему врачу, снять удобную квартиру» [Донцова, Мыльная сказка Шахерезады]; «Хоть и недалеко от Москвы, да провинция» [Донцова, Стриптиз Жар-птицы]; «Заодно она Россию увидит, посмотрит, как народ в провинции живет, начнет ценить, что в Москве имеет» [Донцова, Лунатик исчезает в полночь].

Периферия понимается как отсталая в каждом аспекте (мода, техника, уровень жизни) территория по сравнению с Москвой: «Я, может, середину двадцатого века люблю, а ты меня в какую-то тмутаракань загоняешь» [Маринина, Благие намерения]; «Глухая провинция, предприятия закрываются, работы нет, откуда богатству взяться?» [Маринина, Ад].

Трудно привыкнуть к московской жизни наивным приезжим: «...Москва безжалостна к людям из провинции и никакой карьеры без дружеской помощи и огромных денег тут не сделать» [Донцова, Гарпия с пропеллером].

Только в Москве есть возможности сделать настоящую карьеру: «В детской голове мигом появляется простая мысль: нужно ехать в Москву, вот там у всех огромные возможности!» [Донцова, Фокус-покус от Василисы Ужасной].

Каждый житель провинции мечтает жить в Москве и готов поменять свою социальную стабильность в своем крохотном городке на любые условия жизни и работу в Москве: «Ты в провинции рос, не лезь в мегаполис, который и не таких как ты, в пыль перемалывал. Живи спокойно дома. Найдем тебе невесту, родятся дети – вот оно – настоящее счастье» [Донцова, Авоська с Алмазным фондом].

Но провинция имеет некоторые преимущества над столицей – доброжелательных и дружественных жителей: «Морша не Москва, – улыбнулась я, – в провинции люди более приветливы и дружелюбны, чем в столице» [Донцова, Фуа-гра из топора].

Кроме того, жизнь в провинции более безопасна, чем в преступном мегаполисе: «Каждую осень Дегтяров выпрашивает отпуск в сентябре

и на двадцать четыре дня отправляется в глушь, в такое место, где жители не запирают дома даже на ночь, потому что преступности в этом регионе просто нет» [Донцова, Бенефис мартовской кошки].

Характерное для русской языковой картины мира противопоставление провинции столице вызывает у россиян проживающих за границей культурный шок: «По жизни в России она твердо знала, что есть Москва и Питер, а все остальное – периферия, провинция, откуда в эти города лмятся лимитчики. Ей и в голову не приходило, что может быть и по-другому, что на Западе большие города отличаются от маленьких только размерами, а также шрифтом, которым их названия наносятся на географические карты. Уровень жизни и комфорта там всюду одинаков, плати деньги и получай, чего душа желает. Но к этой мысли нужно было еще привыкнуть, и первое время Веронику ужасно угнетало, что она покинула столицу, а оказалась чуть ли не в деревне» [Маринина, За все надо платить].

Москвичи относятся к приезжим неодобрительно: «Понаехали тут с периферии, всю Москву заполонили, пройти негде, чтобы ихнюю рожу не увидеть...» [Маринина, Смерть ради смерти]; «Стану я от чебуреков замечания слушать! Понаехали сюда из аулов... Я коренная москвичка, с пропиской» [Донцова, Приданое лохматой обезьяны]; «Развелось вас в Москве, понаехали хрен знает откуда, теперь попрошайничаете...» [Донцова, Толстуха под прикрытием]. Глагол *понаехать* в таких контекстах приобрел фразеологизированное, насыщенное эмоциональностью и оценочностью значение.

В русской языковой картине мира концепту МОСКВА противопоставляется концепт ПЕРИФЕРИЯ. Эти концепты находятся на противоположных полюсах ценностей. При этом, кажется, невозможно существование в языковом сознании богатой, успешной, прогрессивной МОСКВЫ без существования отсталой, бедной, запущенной технически ПЕРИФЕРИИ. Характерные черты обоих концептов проявляются наиболее отчетливо при сопоставлении и, кажется, без сопоставления теряют свою значимость. Это своеобразная зависимость, которая не проявляется в других антонимичных парах концептов, например ДОБРО и ЗЛО [Богданова 2012] или БОГАТСТВО и БЕДНОСТЬ [Стешина 2008].

Библиография:

- Березович Елена Л., Кривошапова Юлия А. 2014. *Образы Москвы в зеркале русского и иностранного языка. «География» Москвы. «Quaestio Rossica» № 3: 159-183.*
- Богданова Елена А. 2012. *Концепты «добро» и «зло» в русской и французской лингвокультурах. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук.* Майкоп.
- Карасик Владимир И. 1996а. *Этнокультурные типы институционального дискурса. В: Языковая личность: культурные концепты.* Волгоград-Архангельск.

- Карасик Владимир И. 1996б. *Культурные доминанты в языке*. В: *Языковая личность: культурные концепты*. Волгоград-Архангельск.
- Карасик Владимир И. 2004. *Языковой круг: Личность, концепты, дискурс*. Москва.
- Корнилов Олег А. 2003. *Языковые картины мира как производные национальных менталитетов*. Москва.
- Ожегов Сергей И., Шведова Наталья Ю. 2016. *Толковый словарь русского языка*. В: <http://ozhegov-online.ru/> [Доступ 14 IV 2016].
- Попова Зинаида Д., Стернин Иосиф А. 2003. *Язык и национальная картина мира*. Воронеж.
- РАС – Караулов Юрий Н., Черкасова Галина А., Уфимцева Наталья В., Сорокин Юрий А., Тарасов Евгений Ф. 2002. *Русский ассоциативный словарь*. Т. I: *От стимула к реакции*. Т. II: *От реакции к стимулу*. Москва: АСТ Астрель.
- СНС – *Словарь русских синонимов*. 2016. В: <http://jeek.ru/tools/SynonymsDictionary> [Доступ 14 IV 2016].
- Слышкин Геннадий Г. 1999. *Текстовая концептосфера и ее единицы*. В: *Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики*. Волгоград.
- Слышкин Геннадий Г. 2000а. *Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса)*. В: *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*. Волгоград.
- Слышкин Геннадий Г. 2000б. *От текста к символу Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе*. Москва.
- Степина Елена Г. 2008. *Концепты богатство и бедность в молодежном языковом сознании русских и англичан. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук*. Саратов.
- Тер-Минасова Светлана Г. 2004. *Язык и межкультурная коммуникация*. Москва.
- Уфимцева Наталья В. 2002. Взаимодействие культур и языков: теория и методология. В: *Встречи этнических культур в зеркале языка*. Ред. Нецименко Г.П. Москва: 152-170.
- ФСРЯ – *Фразеологический словарь русского языка*. 1986. Ред. Молоткова А.И. Москва.

Summary

THE CONCEPTS OF MOSCOW AND THE PROVINCES IN THE RUSSIAN LINGUISTIC IMAGE OF THE WORLD (ON THE BASIS OF THE CRIME LITERATURE)

In the Russian linguistic image of the world the concepts of MOSCOW and THE PROVINCES constitute an opposition since they are placed on two distant value-related poles. It seems that in the linguistic awareness there is no rich modern Moscow in separation from the backwards, poor and civilizationally and mentally neglected provinces characterised by parochialism. The characteristic features of both concepts are most clearly visible in their juxtaposition, and without it they lose their meaning. This is a specific relationship which has not been observed in other antonymous pairs of concepts such as good and evil, or wealth and poverty.

Kontakt z Autorką:
joanaorzech@gmail.com

Karolina Jaworska-Bendyk

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ОБРАЗ ЖИВОТНОГО И КУЛЬТУРНЫЕ УНИВЕРСАЛИИ

Key words: concept, zoonym, universal categories of culture, phraseology

Введение

Вопрос о культурных и философских универсалиях рассматривается гуманитарными науками с древнейших времён; в наше время универсалии изучаются социологами, антропологами, культурологами, философами и лингвистами.

Разработка типологии универсалий принадлежит Джорджу Мёрдоку, американскому антропологу. В 1965 году в книге *Культура и общество* он выделил семь базовых, фундаментальных характеристик культуры и на их основе создал концепцию универсальной модели культуры, данные характеристики стали также основой кросс-культурных исследований Мёрдока. Антрополог называет следующие фундаментальные характеристики культуры:

- 1) культура передаётся посредством научения,
- 2) культура усваивается воспитанием,
- 3) культура социальна,
- 4) культура идеационна,
- 5) культура обеспечивает удовлетворение,
- 6) культура адаптивна,
- 7) культура интегративна.

Структуру фундаментальных оснований культуры образует система универсалий, которая выражает наиболее свойственные для данного общества представления об окружающем мире и человеке на различных этапах его жизни, таких как социальные отношения, духовная, религиозная жизнь, взаимоотношения с природой и её элементами. Универсалии исполняют роль „глубинных программ”, благодаря которым культура

сохраняет свой фундамент, они обеспечивают непрерывность существования данного типа культуры. Универсалии, выявленные Мёрдоком, – это идеи, верования, отношения, чувства, действия, модели поведения, обычаи, законы, институты, произведения и формы искусства, язык, инструменты, орудия труда, механизмы, утварь, орнаменты, фетиши, заговоры и т.п. [Мёрдок 2016].

Как пишет А.И. Кравченко, американский антрополог и культуролог Клайд Клакхон дополнил список Мёрдока, включив в него ценности и образы мышления, поскольку они также универсальны [Кравченко 2002, 19].

В русской научной традиции проблему универсалий разрабатывает В.С. Степин. Необходимость изучения универсалий он обосновывает так:

В сложном калейдоскопе культурных феноменов каждой исторической эпохи можно выявить их основания, своего рода глубинные программы социальной жизнедеятельности, которые пронизывают все другие феномены и элементы культуры и организуют их в целостную систему. Реализуясь в деятельности, они обеспечивают воспроизводство сложного сплетения и взаимодействия различных ее форм и видов. Основания культуры определяют тип общества на каждой конкретной стадии его исторического развития. Они являются предельно обобщенной системой мировоззренческих представлений, которые формируют целостный образ человеческого мира. В связи с этим возникает вопрос о структуре таких представлений, способах их бытия, формах, в которых они реализуются. Такими формами являются мировоззренческие универсалии культуры, категории, которые аккумулируют исторически накопленный социальный опыт и в системе которых человек определенной культуры оценивает, осмысливает и переживает мир, сводит в целостность все явления действительности, попадающие в сферу его опыта [Степин 2001, 16].

Исследователь обращает также внимание на некоторые характеристики универсалий: они могут относиться и к обобщённым мыслительным процессам, и к конкретным проявлениям неких „познавательных” схем в картине мира человека определённого места и времени, и в зависимости от принятого способа интерпретации можно анализировать универсалии на различных уровнях абстракции; следующая черта универсалий – они являются квинтэссенцией накопленного многими поколениями опыта, и как своеобразная база наивных знаний об окружающем мире передаются следующим представителям данной культуры.

Степин пишет также об отношении универсалий культуры и философии, доказывая, что культурные универсалии, по своей сущности, могут существовать вне философии. Исследователь приводит примеры древних культур, которые отличались, с одной стороны, категориальным строем знаний, а с другой, полным отсутствием философских систем, например, Древний Египет, „где в лучшем случае можно обнаружить элементы предфилософии, имея в виду мировоззренческие идеи, выраженные в мифах” [Степин 2001, 18].

Примером различий между культурными и философскими универсалиями может служить категория причинности. В жизни каждого ребёнка, наступает этап, когда он постоянно ставит вопрос «Почему?» (Почему собака лает?, Почему солнце восходит?, Почему люди воюют?). Это не значит, что ребёнок сознательно рассуждает о причинности и принципах детерминации как философских универсалиях, он пытается выработать некую схему мышления, запрограммировать свой ментальный процесс при помощи аккумулированного, наследственного социального опыта поколений, т.е. культурных универсалий, которые передают ему родители или воспитатели [Степин 2001, 18].

Особенностью универсалий является также факт их историчности – они эволюционируют в процессе развития и изменения человеческой культуры. Для универсалий характерна эмоциональная оценка действительности – они сохраняют весь диапазон отношений человека к миру.

С лингвокультурологических позиций теорию универсалий разработывал Ю.С. Степанов, который дефинировал понятие концепт и универсалия. Описывая структуру концепта и рассуждая о реальности существования концептов, исследователь говорит, что вопрос о том, являются ли концепты реально существующими структурами или только „химерами” познания, по сути, – это новый вариант старого спора между схоластами Средневековья – реалистов, номиналистов и концептуалистов. Реалисты считали, что универсалии существуют вне человеческого ума, вне определяемого понятия, обладают принципом идеальности. Номиналисты, наоборот, говорили, что „универсалии – это лишь имена после вещей”, реальны только единичные их проявления. А концептуалисты пытались найти золотую середину и выработать некий компромисс между двумя спорными концепциями.

Концепт ‘собака’ в русской фразеологической системе

В нашей работе обращаемся к концепту собака во фразеологизмах, понимая фразеологизмы в широком смысле (фразеологические устойчивые сочетания, пословицы, поговорки). Цель исследования – выявить, обладает ли данный концепт чертами универсалий. Почему в качестве материала привлекаются именно фразеологизмы?

Чтобы ответить на этот вопрос, следует вернуться к работе Степина и рассмотреть проблему „динамики культуры”, которая, как пишет исследователь, „связана с появлением одних и отмиранием других надбиологических программ человеческой жизнедеятельности. Все эти программы образуют сложную, развивающуюся систему, в которой можно выделить три основных уровня”. На первый уровень накладываются реликтовые программы и схемы мышления, в их состав входят элементы прошлых,

неактуальных для представителей данного общества культур, которые хотя и потеряли свои ценности и исполняются людьми не осознанно, тем не менее влияют на их поведение, например, обычаи, обряды, суеверия и приметы. Второй уровень – это „программы, которые обеспечивают воспроизводство форм и видов деятельности, жизненно важных для данного типа общества и определяющих его специфику”. К таким программам можно причислить источники народного, схематического, в некоей степени стереотипного способа мышления и категоризации действительности, которыми являются фразеологизмы. На третьем уровне реализуются программы будущих форм человеческой жизнедеятельности, соответствующее будущим формам социальных отношений, такие, как технические и цивилизационные перевороты, новые философские и социальные системы [Степин 2001, 15].

Из-за ближайшей связи первобытных людей с окружающей природой в основе культурных стереотипов человека лежит осмысление действительности через понятийную сферу животного мира, что можно представить в виде ментального пласта <животное – человек>. Подобным образом выстраиваются другие ментальные пласты, отражающие культурные стереотипы народа: они могут перемещаться в сторону большей абстрактности/конкретности, например, <человек – природа> или <человек – животное> и т.д.

Итак, как было сказано выше, во фразеологических единицах сохраняется не только „актуальная” программа сложной, динамической структуры, которой является культура и образующее её универсалии, но также наивные знания человека об окружающем его мире. Т.В. Козлова пишет:

Параллелизм животного мира и мира человека является фактором, определяющим функционирование названий животных в составе фразеологических единиц [...]. На этой основе формируются ассоциации с образом животного, которые затем получают соответствующее языковое выражение. В основу ассоциативных связей между поведением человека и животного легли наблюдения людей в процессе практической деятельности над различными видами и особями животных [Козлова 2001, 8].

В *Идеографическом словаре русских фразеологизмов с названиями животных* Козловой содержится актуальная, как представляется, информация об универсалиях культурного пласта <человек – природа и её элементы>. Например, во фразеологизмах с компонентом *свинья* содержатся оценочные определения, характеризующие человека, его поведение, поступки: грязный, неопрятный, обжора, много пьющий, жадный, нахальный, хам, грубиян, бессовестный.

Совокупность названных признаков, ассоциируемых со словом *свинья*, сформировалась в результате практических наблюдений над поведением животного, а далее образ обогащался новыми смыслами под влиянием

метафоризации и гиперболизации отдельных признаков. Следует отметить, что характеристики и оценки животного могут противоречить как современным научным знаниям о данном животном, так и наивным представлениям о нем. Наблюдения биологов доказывают, что свинья является чисто плотным животным, интеллектуальные способности которого оцениваются выше, чем возможности собак решать различные задачи. Однако на основе двух базисных для русской культуры ассоциаций со свиньёй (любящая поваляться в грязи, много ест) возникла система характеристик, запечатлённых во фразеологизмах. Первоначальное представление о животном легло в основу дальнейшего развития образа путем многоступенчатой метафоризации. Как говорит А.В. Медведева, перенесение черт животного на человека во фразеологизмах замечает уже В.И. Даль, об этом пишет В.М. Мокиенко [Медведева 2010, 107]. Мы же полагаем, что в данном случае наблюдается работа творческого мышления, возможно, креативная способность. Под креативностью психологи понимают способность человека видеть окружающее в необычном свете, она разрушает банальный, привычный взгляд на вещи.

Поскольку базисные признаки свиньи оцениваются в русской культуре отрицательно, то и фразеологизмы, возникшие на их основе и характеризующие человека, также содержат негативную оценку, например, *вываляться в грязи как свинья; есть/жрать как свинья; жить как свинья; знай, свинья своё стойло; и толста, и пестра (с виду), а рыло свиное; кричать в свин-голос; подложить свинью; поступить по-свински*.

Аналогичное явление перенесения черт животного на человека наблюдаем на примере зоонима *собака*. Материалом для анализа послужила выборка фразеологизмов с компонентом *собака* и *пёс* из словарей русского языка (*Словарь русского языка* С.И. Ожегова, *Толковый словарь русского языка* под редакцией Д.Н. Ушакова, *Большой толковый словарь русского языка* под редакцией С.А. Кузнецова, *Большой фразеологический словарь русского языка* под редакцией В.Н. Телии, *Идеографический словарь русских фразеологизмов с названиями животных* Т.В. Козловой, а также *Пословицы и поговорки русского народа* В.И. Даля).

На первом шаге исследования была предпринята попытка классифицировать фразеологизмы согласно их поверхностной семантике. В основу классификации положены наивные знания и представления об этом животном. В результате сформированы следующие группы фразеологических единиц с компонентом *собака/пес*:

- фразеологизмы, содержащие информацию о внешнем виде животного, особенностях его телосложения, биологических свойствах, например, *иметь нюх как у собаки; иметь собачий нюх; с собакой ляжешь – с блохами встанешь; собаке под хвост; заживать как на собаке;*

- фразеологизмы, характеризующие поведение, психические свойства животного, например: *собака обжора, а кошка сластёна; собака и на владыку лает; вольно псу и на владыку брехать; чуткий, как собака; устать как собака; ревнивый как собака; не дразни собаку, так не укусит; и собака старое добро помнит; верный как собака; заискивающий как пёс;*
- фразеологизмы, описывающие отношения <человек – собака>, например: *собака человеку неизменный друг; собака друг, а лошадь ворог; не пинай собаки: судороги потянут; не бей собаки, и она была человеком; лошадь от кошки сохнет, от собаки добреет; кто от собаки ест, у того горло распухнет; хочешь угодить хозяину, приласкай его собаку; любишь меня, полюби и собаку мою; коли быть собаке битой, найдётся и палка; была бы собака, а камень найдётся;*
- фразеологизмы оценочные, в которых содержится моральное осуждение кого/чего-либо, например: *пошло ко всем псам собачьим; каждая собака (знает); как собак нерезаных (много); к чертям собачьим (послать кого-либо, что-либо); свяжись с собакой, сам собакой станешь; собаке собачья смерть; собачья жизнь (плохая); убить как собаку; умереть как собака.*

Совокупность фразеологизмов с компонентом *собака/пес* целостно описывает данное животное, охватывая весь диапазон знаний о его существовании, все пласты его отношений с действительностью: пласт <животное – окружающий мир> (*как кошка с собакой; собака лает – ветер носит; лошадь от кошки сохнет, от собаки добреет; у кошки шерсть погана, а рыло чисто; у собаки рыло погано, а шерсть чиста*), <человек – животное> (*в такую погоду хороший хозяин и собаку из дома не выпустит; коли быть собаке битой, найдётся и палка; на кого люди, на того и собаки лают; кто от собаки ест, у того горло распухнет; собака человеку неизменный друг, хочешь угодить хозяину, приласкай его собаку; чтоб кто-либо издох как собака; собаку съест, только хвостом подавиться*).

Общее число анализируемых фразеологизмов, пословиц и поговорок, посвященных концепту 'собака', – 109, при этом соответствие положительной и отрицательной оценки следующее: 38 / 71 [Jaworska-Bendyk 2015, 94]. Следует отметить также, что фразеологические единицы различаются своими стилистическими и стилевыми характеристиками: просторечные (*устал как собака; собачий холод*), просторечно-бранные (*сукин сын*), просторечно-фамильярные (*собака собакой с кем-чем*), разговорно-фамильярные (*как собак нерезаных*), разговорно-шутливые (*собаку съест на чем; с собаками не сыщешь кого-что*); неформальные (*собак гонять*); стандартные (*как собака на сене*). Фразеологизмы с компонентом *соба-*

ка/пес благодаря своим стилевым и стилистическим характеристикам функционируют в различных стилях речи, они многофункциональны.

Помимо фразеологизмов, в нашем распоряжении имеются также примеры функционирования зоонима *собака* в других жанрах народного творчества; собака является активным персонажем трех русских народных сказок – *Медведь, собака и кошка* и *Собака и дятел* (в двух вариантах) и загадочным объектом двух загадок – *В избе пирогом, а на дворе калачом; Четыре четырешки, да две растопырки, седьмой вертун.*

В словаре Козловой приводится следующий смысловой ряд концепта ‘собака’, моделируемый на базе фразеологических единиц: *голодный, замерзший, усталый, живучий, злой, вспыльчивый, верный, преданный, ревнивый, прозорливый, чуткий, объект обвинения и наказания, бессовестный, тяжелая жизнь, бесславная смерть* [Козлова 2001, 10]. Из этого ряда признаков в различных источниках частотны следующие: *верный, преданный, чуткий.*

Приручение данного животного началось в мелиолите (каменный век, XII—VII-е тыс. до н.э.), собака была первым одомашненным животным, которое сопровождает человека испокон века. Первые ископаемые останки, определяемые как останки одомашненного волка, были найдены в Азии. Культ собаки существовал в Древнем Египте, Месопотамии, Эфиопии, Греции. Именно в Египте Бог загробного мира – Анубис – изображен с головой собаки, а само животное исполняло роль проводника умерших в мир иной. Существует множество гипотез, посвященных одомашниванию данного животного; но ученые уверены, что первоначально собака исполняла роль помощника в охоте и защитника, и именно для этой цели человек ее приручил. Сегодня собака – это верный друг человека, разведением собак занимаются по всем мире. Существует около 400 пород, разделяющихся на три группы: охотничьи, служебные и декоративные [*Ветеринарный энциклопедический словарь* 2007]. Человек начал приручать волка из-за прагматических факторов, применимых для условий его жизни, которые наблюдал у дикого животного – верность своей стае, ориентация в пространстве и умение анализировать обстановку, способность к быстрому научению, выносливость, смирение, но также склонность защищать свою стаю любой ценой. Собака сохранила все эти черты, являясь наследником своего дикого предка, но также приобрела новые свойства – любовь и преданность к человеку, почитая его за вожака, хозяина, Бога. Так современный человек понимает и оценивает преданность собаки своему хозяину. Во все времена собака ценилась прежде всего как защитник, охраняющий дом, хозяина, ребенка.

Способность собаки защитить хозяина, верность ему отражается в текстах, усвоена менталитетом, становится мерилом соответствующего понятия «верность». Представляется, что концепт ‘верность’ на ментальном

уровне глубоко связан с концептом 'защита', при этом данные концепты обладают признаками универсалий. Такое объединение двух различных универсалий Степин объясняет в статье *Мировоззренческие универсалии как основание культуры*, приводя пример культур на прежних стадиях развития, в которых разные, с нашей, современной, точки зрения, категории ещё не разграничились, например:

[...] в гомеровскую эпоху, категории стыда и совести еще не дифференцированы. Категория совести как проявления индивидуально-личностного контроля за поступками и индивидуальной моральной ответственности еще не отпочковалась от категории стыда как особого регулятора соблюдения групповых норм и обязанностей по отношению к «своим», к членам общины, одобрение или неодобрение которых служит решающим фактором в управлении поведением индивида [Степин 2001, 25].

Похожее явления наблюдаем на примере универсальной пары <дружба – любовь> или <истина – правда> в Древней Руси.

Принимая во внимание выше приведенные сведения об истории отношений человека и собаки, а также результаты анализа фразеологизмов, считаем возможным выдвинуть тезис о том, что на ранних этапах развития человеческого общества в образе собаки реализовалось конкретное проявление смысловой пары <защита – верность>, которая со временем под влиянием культурных, цивилизационных изменений и развития абстрактного мышления распалась на связанные друг с другом, построенные на одной базе универсалии, ставшие самостоятельными в смысловом отношении и имеющие особый культурный шлейф. При этом можно предположить, что главенство и роль источника для дальнейших ассоциаций принадлежит первоначальному представлению о стороже и защите, на базе которых возникает более абстрактное по своей сущности представление, а далее понятие 'верность'. Последнее путем метафорических переосмыслений расширяет объем и конкретизирует значение (верность в любви, верность Родине, верность идеалам).

Полагаем, что свет на правомерность нашего вывода о связи универсалий «защита» и «верность» с концептом 'собака' может пролить символика. Ведь именно в символе заканчивается ментальная работа со словом, и, как пишет В.В. Колесов, «исторически каждое ключевое слово национального языка проходит путь семантического развития от туманного «нечто» к культурному символу» [Колесов 1992, 33].

Обращение к *Словарю символов* Д. Трессидера выявило, что символизм собаки развивается по двум направлениям: языческое, для которого характерны более примитивные представления, связывающие собаку с загробным миром, и христианское, где собака считалась подходящим символом для пастыря Господня, обладающим такими свойствами, как преданность, верность, защита, бдительность, милосердие, страж морали [Трессидер 2006].

Фразеологизмы представляют культурные стереотипы обоих направлений, в одних случаях они отражают эхо древних верований, обрядов, суеверий, в других – новое понимание роли собаки для человека.

Выводы

Проведенное исследование позволяет сказать, что концепт ‘собака’ обладает всеми чертами культурных универсалий: он сопрягается с базой древнейших наивных знаний о мире, накопленных многими поколениями и передаваемых следующим представителям данной культуры; концепт ‘собака’ обладает принципом историчности – эволюционирует под влиянием цивилизационных перемен; его смыслы соотносимы с конкретными познавательными схемами и обобщенными мыслительными процессами. Результаты исследования позволяют сделать следующее обобщение: образ конкретного животного в конкретной культуре, пройдя сложный путь метафорических переосмыслений и приобретя символическое значение, может соответствовать статусу культурной универсалии.

Библиография

- Афанасьев Александр Н. 1957. *Народные русские сказки*. Москва: Государственное издательство Художественной литературы.
- Большой толковый словарь русского языка*. 2000. Ред. Кузнецов С.А. Санкт-Петербург: Норинт.
- Большой толковый словарь современного русского языка*. 2013. Ред. Ушаков Д.Н. Москва: Дом Славянской Книги.
- Большой фразеологический словарь русского языка*. 2006. Ред. Телия В.Н. Москва: АСТ-Пресс книга.
- Ветеринарный энциклопедический словарь*. 2007. Ред. Шишков В.П. В: <http://www.nashislova.ru/ves/> [Доступ 25 V 2016].
- Даль Владимир И. 1998. *Пословицы и поговорки русского народа*. Санкт-Петербург: Диамант.
- Клакхон Клайд. 2009. *Теоретико-методологические проблемы изучения социокультурной реальности*. В: *Вопросы социальной теории 2009*. Том III. Вып. 1 (3). Москва, Институт философии РАН; Ассоциация «Междисциплинарное общество социальной теории».
- Козлова Татьяна В. 2001. *Идеографический словарь русских фразеологизмов с названиями животных*. Москва: Дело и Сервис.
- Колесов Владимир В. 1992. *Концепт культуры: образ – понятие – символ*. «Вестник Санкт-Петербургского университета», Серия 2, Вып. 3 (16): 30-40.
- Кравченко Альберт И. 2003. *Культурология: Учебное пособие для вузов*. Москва: Академический Проект.
- Макарова Наталья В. *Загадки русского народа*. В: <http://www.klassikpoez.-narod.ru/zagadki.htm/>.

- Медведева А.В. 2010. *Кошка и собака в русских пословицах и фразеологизмах*. В: «Русская речь» № 2: 107-110.
- Мёрдок Джордж П. 2016. *Фундаментальные характеристики культуры*. В: http://lib.uni-dubna.ru/search/files/phil_ant_cult1/~phil_ant_cult1.htm#12 [Доступ 25 V 2016].
- Никитина Серафима Е. 1999. *Сердце и душа фольклорного человека*. В: *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*. Москва: Индрик: 26-38.
- Ожегов Сергей И. 1968. *Словарь русского языка*. Москва: Советская Энциклопедия.
- Степанов Юрий С. 1997. *Словарь русской культуры*. Москва: Языки русской культуры.
- Степин Вячеслав С. 2001. *Мировоззренческие универсалии как основание культуры*. В: *Универсалии восточных культур*. Ред. Степанянц М.Т. Москва: Восточная литература: 14-41.
- Тихомирова Елена Е/ Чжао Цзиннань. 2012. *Культурные универсалии и концепт „дом-семья“*. В: «Вестник Новосибирского государственного педагогического университета» № 2(6) (электронный журнал).
- Трессидер Джек. 2016. *Словарь символов*. В: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/JekTresidder/552.php [Доступ 25 V 2016].
- Jaworska-Bendyk Karolina. 2015. *Культурные концепты 'кошка' и 'собака' на примере русского паремнологического и фразеологического фонда (этнолингвистический анализ)*. В: *Nowe zjawiska w języku, tekście i komunikacji V. Frazeologizmy*, Red. Kosek I., Makarewicz R., Zawilska K. Olsztyn: Instytut Filologii Polskiej UWM w Olsztynie: 82-97.

Summary

IMAGE OF AN ANIMAL AND CULTURAL UNIVERSALS

As material for this research we used the phraseological units containing zoonym 'dog'. Zoonyms are complex language units which have a great linguistic potential. Our aim was to reveal the metaphorical potential of cultural concept 'dog', and to analyse characteristics of concept, in order to answer the question – can concept 'dog' be treated as universal category of culture.

Kontakt z Autorką:
karolinaj-89@tlen.pl

Joanna Nawacka

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Maciej Nawacki

Katedra Stanów Nadzwyczajnych i Ratownictwa
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

KILKA UWAG O PRZEKŁADZIE KODÓW KULTUROWYCH JĘZYKÓW PRAWNYCH

Key words: cultural codes, intercultural communication, legal language, translation

Przekład tekstów prawnych stanowi rodzaj komunikacji językowej, wymaga przy tym odwołania się do kontekstów w celu uzyskania założonej jednoznaczności przekazywanego komunikatu. Artykuł zawiera kilka uwag o przekładzie kodów języka prawnego, stanowi uzupełnienie i rozwinięcie analizy komunikacji w językach prawnych, rozważań prezentowanych w poprzednich pracach autorów. Przedstawia kod kulturowy jako uzasadnienie kontekstu, jego *ratio*, a w konsekwencji jako przesłankę wyboru leksemu adekwatnego do przekładanego terminu.

Media elektroniczne oraz dzisiejsze środki transportu znoszą bariery przestrzenne i czasowe między ludźmi, umożliwiając tym samym szybką i częstą komunikację. Współczesny człowiek żyjący w kraju uprzemysłowionym może skomunikować się z innym człowiekiem z dowolnego miejsca w ciągu kilku sekund czy minut za pomocą telefonu lub Internetu albo nawet w ciągu kilku godzin stanąć z nim twarzą w twarz, korzystając z transportu lotniczego. Zniesienie barier komunikacyjnych pociąga za sobą pogłębienie międzynarodowych współzależności, w których zdolność zrozumienia innej kultury jest warunkiem efektywnej i skutecznej komunikacji międzykulturowej. Problemy w rozumieniu innej, obcej kultury mogą wpływać na jakość komunikacji interpersonalnej nie tylko na poziomie międzynarodowym, lecz także w codziennych kontaktach międzyludzkich. „Efektywne wykonywanie pracy w wielokulturowej instytucji wymaga od ludzi należących do różnych

grup rasowych i etnicznych zrozumienia kultury i wzorców komunikacyjnych innych grup” [Gudykunst, Young Yun Kim 2010, 497].

Wytworzenie kultury, powszechnie pojmowanej jako cechy odróżniającej ludzi od zwierząt, jako atrybutu gatunku ludzkiego, jest wynikiem właśnie komunikacji międzyludzkiej. Amerykański naukowiec Edward Hall [1987] twierdzi, iż kultura i komunikacja są ściśle ze sobą powiązane, kultura jest komunikacją i na odwrót – komunikacja jest kulturą. Sposób komunikowania się jest zależny od kultury. Od momentu narodzin człowiek nieświadomie przyjmuje kulturę wraz z jej wzorcami, zasadami, normami; kultura formuje kompleks zachowań, postaw i komunikacji każdego człowieka. Jest to więc nie tylko kultura rozumiana jako atrybut człowieka, lecz także kultura ujmowana w sensie dystrybucyjnym, czyli charakteryzująca różnorodność zbiorowości ludzkiej z uwzględnieniem ich odmienności [Golka 2008, 66].

W pojęciu kultury zarówno w ujęciu atrybucyjnym, jak i dystrybucyjnym wpisuje się termin „kod”. Kod to „zbiór reguł wzajemnie jednoznacznych przyporządkowania elementów jednego skończonego zbioru elementom drugiego skończonego zbioru (kodowanie)” [Encyklopedia PWN]. Kolejna definicja kodu, „umowny system znaków umożliwiający przetworzenie informacji oraz odczytanie jej przez osoby znające ten system lub przez urządzenia pracujące w tym systemie” [SJP], pozwala odnieść ten termin do języka, a także kultury. Tak więc pojęcie kodu może odnosić się do różnorodnych znaczeń, takich jak: kod genetyczny, handlowy, sygnałowy, pocztowy, kreskowy oraz kulturowy. Kody funkcjonują w wielu dziedzinach nauki, towarzyszą człowiekowi także w jego życiu codziennym. Kodem jest alfabet, którym człowiek posługuje się w mowie i piśmie, znaki drogowe czy różnego rodzaju gesty to także zakodowane informacje. „Wiele kodów spotykamy w mass mediach, kodów używanych przez osoby tzw. «znaczące», pragnące z nami się za wszelką cenę skomunikować, zresztą nie koniecznie w celu powiedzenia nam prawdy. Rozwiązania urbanistyczne są kodem, a najprostsza maszyna semiotyczna to schody, ponieważ swoją istotą wymuszają określony ruch” [Warecki, Warecki 2007].

Kultura nadaje kształt i formę zachowań, postaw i komunikacji każdego człowieka, te nabywane podświadomie, świadomie i nieświadomie umiejętności odnoszą się do rozumienia przekazów symbolicznych, dotyczą znajomości kodów, służących do odczytania informacji. Rozumienie przekazywanych komunikatów, przekazów symbolicznych, kodów kulturowych tworzy tak zwaną kompetencję kulturową, w tym także kompetencję językową. „Tak rozumiana kompetencja składa się z wielu związanych ze sobą cząstkowych kompetencji, w tym umiejętności tworzenia znaków (np. wypowiedania słów), umiejętności ich łączenia w szersze struktury (np. zdania czy większe wypowiedzi), umiejętności rozumienia, interpretowania znaków nadawanych przez innych, umiejętności używania i rozumienia odpowiednich znaków w odpowiednim kontekście komunikacyjnym, wreszcie umiejętności porozumiewania się

z innymi” [Golka 2008, 67]. Nie istnieje jedna kompetencja kulturowa dotycząca kultury w ujęciu atrybutywnym, każda kultura w sensie dystrybutywnym tworzy własną kompetencję językową i dalej kulturową, posiada własne kody kulturowe.

Szybkie zmiany zachodzące w rzeczywistości, wynikające między innymi z rozwoju technologii, powodują wzrost kontaktów międzyludzkich, a tym samym większą styczność i zależność różnych kultur. Historycznie ukształtowana dominująca postawa etnocentryczna nie sprzyja efektywności komunikacji międzykulturowej. Różnice kulturowe powinny zatem prowokować zrozumienie, akceptację, uznanie i poszanowanie odmienności i obcości. „Tego typu postawy wiążą się z procesami nabywania kompetencji międzykulturowej, której posiadanie niezbędne jest do pełnego i optymalnego funkcjonowania we współczesnym świecie” [Majka-Rostek 2010, 185]. Komunikowanie międzykulturowe jest „przekraczaniem granic własnej kultury, wchodzeniem na pogranicza, styki kulturowe po to, aby wrócić bogatszym wewnątrznie i nabyć umiejętności porównywania w kategoriach nie lepsze – gorsze, ale w kategoriach inne, ciekawe, bodźcujące, zastanawiające” [Nikitorowicz 2000, 100]. Komunikacja międzykulturowa zachodzi w sytuacji, gdy członek jednej kultury tworzy i przekazuje informację członkowi innej kultury; jest to interakcja między ludźmi, których kulturowa percepcja i systemy symboli są różne, których specyficzne cechy, normy czy skrypty kulturowe wpływają na procesy komunikacyjne [Majka-Rostek 2010, 188]. Komunikacja międzykulturowa wymaga zatem znajomości i rozumienia więcej niż jednej kultury w ujęciu dystrybutywnym, znajomości i rozumienia kodów obcych kulturowo. Aby zrozumieć kulturę, należy zgłębić wszystkie jej elementy. Stella Ting-Toomey, amerykańska badaczka komunikacji kulturowej, wyróżnia cztery zbiory elementów kultury, porównuje kulturę do „góry lodowej składającej się z czterech warstw:

1. Uniwersalne potrzeby ludzkie.
2. Znaczenia symboliczne, normy kulturowe, wartości, przekonania, tradycje.
3. Język i symbole werbalne oraz symbole niewerbalne.
4. Wytwory kulturowe (np. moda, wytwory kultury popularnej) [Ting-Toomey za: Majka-Rostek 2010, 189-190].

Zrozumienie kultury jest tożsame z poznaniem wszystkich jej warstw.

Każdy przekład to postać komunikowania międzykulturowego. Przekład to nie tylko dekodowanie, to sposób dostrzeżenia innej kultury. Tłumacz odgrywa rolę pośrednika między dwiema kulturami, oddaje nie tylko sens słów, ale także charakter narodowy, sposób myślenia, system wartości, tłumacz dokonuje interpretacji innej kultury. Podczas procesu komunikacji zachodzi także specyficzne tłumaczenie kultury obcej na własną, następuje adaptacja obcych wytworów kulturowych, symboli, kodów i znaczeń na własne. Tym

samym komunikowanie międzykulturowe jest także swoistym przekładem [Golka 2008, 68].

Podczas komunikacji między ludźmi z różnych kultur zachodzi konfrontacja nie tylko na płaszczyźnie językowej, lecz także w obrębie różnorodnych zasad i norm, w obrębie prawa. W przekładzie tekstów prawnych nie można pominąć ich osadzenia w danej kulturze prawnej. Prawo w znacznej części jest wytworem człowieka, przejawem stosunków społecznych, produktem cywilizacji ludzkiej [Por. Wołpiuk 2014, 180], uzasadnione jest zatem twierdzenie, iż stanowi ono jeden z podstawowych składników kultury. Elementy kultury koncentrujące się wokół zjawiska prawa, składające się na prawo są wyodrębniane jako kultura prawna. W rozumieniu komparatystyki prawniczej kultura prawna to forma kultury normatywnej obok kultury religijnej, moralnej, politycznej, to wyraz stosunku wszystkich członków określonej grupy społecznej do prawa, a także stosunek do prawa tych, którzy je tworzą i stosują [Tokarczyk 2002, 120; 2005, 70]¹. Odwołanie się przy definiowaniu terminu kultura prawna do działań grup społecznej, wspólnot, traktowanie jako wytworu funkcjonujących społeczności, przyporządkowuje kultury prawne do kultur narodowych, ogranicza do narodowych porządków prawnych. Istnieją zatem narodowe kultury prawne, w których występują kody kulturowe wyrażane w języku powszechnym, ogólnonarodowym lub w języku prawnym.

Komparatystyka prawnicza wyróżnia jednak kultury prawne wykraczające poza krajowe porządki prawne. Ponadnarodowy charakter aktów prawnych, wzajemne oddziaływanie kultur narodowych, zaszłości historyczne, w tym przynależność w przeszłości do innych organizmów państwowych, wspólnoty religijne, przenikanie prądów filozoficznych, wymiana naukowa stwarzają podstawę do wyodrębnienia kultur ponadnarodowych, w tym także ponadpaństwowych kultur prawnych [Tokarczyk 2002, 121-122]. Możliwe jest wyróżnienie kultur prawnych zarówno w ujęciu diachronicznym, jak i synchronicznym. W przeszłości występowała wielka kultura prawa rzymskiego, kultura prawna judaizmu, kultura prawna chrześcijaństwa, z której wyodrębniły się kultura prawna katolicka, prawosławna i protestancka. Współcześnie wyróżnia się jako dominującą kulturę prawa stanowionego, a także kulturę *common law*, kulturę prawną islamu. W tym ujęciu kultury prawne mają charakter wykraczający poza narodowy język powszechny. Nawet w kulturze prawa rzymskiego niektóre konstytucje cesarskie spisywane były nie tylko przy użyciu łaciny, lecz także greki. Kody kulturowe w kulturze prawnej mogą zatem być tożsame niezależnie od języka aktu prawnego. Przykładem tych kodów są terminy zaczerpnięte z łaciny i inne zapożyczenia obcojęzyczne w krajowych językach prawnych [Kierzkowska 2002, 159-169].

¹ O różnych znaczeniach terminu kultura prawna [Pałeczki 1974, 65].

Kultura prawna w translacji stanowi element makrokontekstu znaczeniowego², inaczej kontekstu tekstowego, co do zasady ujmującego wyrazy w ramach szerszych jednostek redakcyjnych aktu prawnego, a nawet w ramach całego aktu normatywnego, czy też aktów składających się na daną gałąź, dziedzinę prawa³. Kontekst tekstowy umożliwiający poprawne wskazanie desygnatów pojęciowych leksemu użytego w tekście prawnym będzie tym samym obejmował nie tylko akty składające się na daną gałąź, dziedzinę prawa w systemie prawa narodowego, lecz także w kulturze prawnej, do której przynależy prawo określonego państwa.

Z punktu widzenia pracy tłumacza istotna jest przynależność danego porządku prawnego do kultury prawnej w ujęciu ponadnarodowym. Tożsamość niektórych kodów kulturowych ułatwia odczytanie znaczeń, nie tylko na poziomie deskryptywnym, lecz także na poziomie dyrektywnym⁴, a tym samym pozwala na właściwy dobór leksemów używanych w przekładzie. W odniesieniu do kodów ponadnarodowych kultur prawnych można wręcz mówić o przekładzie opartym na konwencjonalnej równoważności terminów [Por. Pieńkos 1999, 187-198], ukształtowanej na zasadzie uzusu. Trudność przekładu powstaje w razie konieczności odwołania się do kodów kulturowych charakterystycznych dla danej narodowej kultury prawnej, przenikających z kultury narodowej, wyrażonych wyłącznie w jednym języku prawnym bądź w sytuacji aktów prawnych regulujących nową dziedzinę wiedzy, aktywności ludzkiej, bądź w odniesieniu do tych obszarów działalności człowieka, stanowiących wyłączną domenę prawa krajowego, które zostały pozostawione w pełni autonomicznej regulacji prawa wewnętrznego. Także w odniesieniu do regulacji prawnych objętych procesami unifikacji w ramach prawa europejskiego, stanowiących domenę prawa wspólnotowego jak zasada swobodnego świadczenia usług, możliwe są regulacje odrębne, odwołujące się do kodów kulturowych prawa krajowego czy kultury narodowej. Państwo jest władne stosować określone ograniczenia prawne, odwołując się do specyficznych kulturalnych i socjalnych uwarunkowań [Nawacki 2008, 288].

Przekłady wymagające analizy kodów kulturowych ponadnarodowych kultur prawnych, kultury narodowej i prawa wewnętrznego ilustrują poniższe przykłady, zaczerpnięte ze współczesnych rosyjskich aktów prawnych. Rozważania w tej części artykułu zostały ograniczone do przedstawienia kodów

² Maciej Zieliński wprowadził podział kontekstów znaczeniowych w języku prawnym na mini-kontekst – wewnątrzdaninowy, mediakontekst, ujmujący wyraz w obrębie całej wyższej jednostki systematyzacyjnej, oraz przywołany makrokontekst [por. Zieliński 2002, 144-145].

³ Szerzej o rozróżnieniu kontekstów znaczeniowych, o odbiorze komunikatu w języku prawnym na poziomie deskryptywnym i dyrektywnym w Nawacka Joanna, Nawacki Maciej, *Z obserwacji nad kontekstowym rozumieniem tekstu prawnego jako podstawą translacji* [2007, 149-150]. Analizę kontekstową zdań przedstawia J.D. Apresjan [1995, 29-31].

⁴ Komunikat w języku prawnym zawiera informację odczytywaną na poziomach deskryptywnym znaczeniowo tożsamym językowi powszechnemu i dyrektywnym znaczeniowo głębszym, niosącym przekaz m.in. presupozycji języka prawnego [szerzej: Nawacka, Nawacki 2013, 95-107].

kulturowych dotyczących niektórych przekładanych terminów. Tłumaczenie pozostałych części przepisów niestanowiących przedmiotu rozważań wykorzystuje podstawowe najczęstsze słowa w języku prawnym [Malinowski, 2006, 247-306].

Przykład 1.

Федеральный закон о несостоятельности (банкротстве) / „Prawo federalne o niewypłacalności (bankructwie)”

Статья 6. Рассмотрение дел о банкротстве / „Artykuł 6. Rozpoznanie spraw o bankructwo”

2. (...) *дело о банкротстве может быть возбуждено арбитражным судом при условии, что требования к должнику-юридическому лицу в совокупности составляют не менее ста тысяч рублей, к должнику-гражданину – не менее десяти тысяч рублей, а также имеются признаки банкротства, установленные статьей 3 настоящего Федерального закона.*

Analiza kontekstowa prowadzi do następującego wyniku przekładu:

„2. (...) Sprawa o bankructwo może być wszczęta przez sąd arbitrażowy pod warunkiem, że roszczenia w stosunku do dłużnika-osoby prawnej w całości stanowią nie mniej niż sto tysięcy rubli, do dłużnika-obywatela – nie mniej niż dziesięć tysięcy rubli, a także **istnieją przesłanki bankructwa**, wprowadzone artykułem 3 niniejszego Federalnego prawa (...).”

Zwrot *имеются признаки банкротства* może zostać przetłumaczony na „istnieją przesłanki bankructwa”. Wieloznaczny leksem *признак* odpowiada nazwom [Wielki słownik... 2004, 614]: 1. (*основание допущений*) znak, 2. (*проявление, примета*) oznaka, 3. (*отличительное свойство предметов, лиц*) cecha, 4. (*симптом*) objaw, 5. (*проявление*) przejaw. Leksem *банкротство* „bankructwo” pozwala na dopasowanie odpowiedniego określenia. Wyrazem dopełniającym do zwrotu byłby leksem „cecha”. Jednostkę leksykalną *имеются* można tłumaczyć: „są, istnieją, znajdują się” [Mirowicz, Dulewiczowa, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1986, I, 424]; wynikiem tłumaczenia byłoby zatem zdanie „istnieją cechy bankructwa”, które oddaje znaczenie tłumaczonego zdania z uwzględnieniem kontekstu wewnątrzdaninowego obejmującego wyraz dopełniający do zwrotu. Leksem „cecha”, rozumiany jako element odróżniający określony stan, dopełnia bankructwo, pozwala na właściwe oddanie komunikatu, wskazuje, iż konieczne jest zaistnienie elementów składających się na bankructwo, cech immanentnych, a nie tylko jakiegoś przejawu, objawu, symptomu czy też oznaki. Poprzestanie na tym wyniku tłumaczenia nie stanowiłoby błędu, pozwalałoby na poprawną wykładnię przepisu.

Zaistnienie cech bankructwa stanowi podstawę wszczęcia sprawy o bankructwo. Część 1 artykułu 6 stanowi właściwość sądu arbitrażowego do rozpoznania sprawy o bankructwo⁵. Odwołanie się do kontekstu okołozdaniowego pozwala na zastąpienie leksemu „cecha” leksemem „przesłanka”. W znaczeniu prawnym przesłanka to bowiem okoliczność, fakt, mające znaczenie dla danego postępowania [Por. *Uniwersalny...* 2003, 3, 731]. Użycie leksemu „przesłanka” uwzględnia zatem procesowy charakter instytucji bankructwa.

Odwołując się do kontekstu tekstowego, wskazując na procesowy charakter instytucji *банкротства*, tłumacz w rzeczywistości ma do wyboru dwa leksemy w polskim języku powszechnym – upadłość i bankructwo. Wybór między tymi leksemami jest pochodną odczytania kodów kulturowych. Niewątpliwie terminowi „bankructwo” odpowiada kod kultury prawa stanowionego, termin ten powszechnie występuje w językach prawnych tej kultury, a także w językach ekonomii, jednoznacznie jest odczytywany jako sytuacja zaprzestania obsługi zadłużenia. Kod kulturowy związany z leksemem „upadłość” wykracza natomiast poza język prawny, wykazuje szersze konotacje. Pokrewne leksemy „upadły”, „upadła” odnoszą się też do upadku moralnego – „upadła kobieta”, do biblijnego buntu aniołów – „upadły anioł”, wskazują tym samym na pejoratywny charakter upadłości. Zgłoszenie wniosku o upadłość jest – przeciwnie – wyrazem odpowiedzialnego postępowania dłużnika, tym samym właściwy jest wybór leksemu bankructwo w dużej części pozbawionego elementów opisanego kodu kulturowego związanego z „upadłym”, „upadkiem”, „upadłością”, elementów zbędnych nie związanych bowiem z tłumaczoną ustawą.

Przykład 2.

Гражданский кодекс Российской Федерации / „Kodeks cywilny Federacji Rosyjskiej”

Статья 220. Переработка / „Artykuł 20. Przetworzenie”

1. *Если иное не предусмотрено договором, право собственности на новую движимую вещь, изготовленную лицом путем переработки не принадлежащих ему материалов, приобретает собственником материалов. Однако если стоимость переработки существенно превышает стоимость материалов, право собственности на новую вещь приобретает лицо, которое, действуя добросовестно, осуществило переработку для себя.*

⁵ Artykuły w rosyjskich aktach prawnych dzielą się na części, części zaś na numerowane punkty, podpunkty bądź nienumerowane akapity. Por. *Методические Рекомендации По Юридик-Техническому Оформлению Законопроектов*. 2004. Аппарат Государственной Думы, Правовое управление.

„1. Jeśli odmiennie nie zastrzeżono umową, prawo własności nowej rzeczy ruchomej, wykonanej przez osobę drogą przetworzenia z materiałów nie należących do niej, nabywa właściciel materiałów. Jednakże, jeśli wartość przetworzenia istotnie przewyższa wartość materiałów, prawo własności nowej rzeczy nabywa osoba, która **działając w dobrej wierze**, dokonała przetworzenia dla siebie.”

Słowo *добросовестный* w słowniku PWN [*Wielki słownik...* 2004, 179] ma jedno znaczenie – sumienny. W *Wielkim słowniku rosyjsko-polskim* [Mirowicz, Dulewiczowa, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1986, I, 269] występuje hasło *добросовестно* z polskimi odpowiednikami „sumiennie, rzetelnie”. Przetłumaczenie tego zwrotu jako „działając sumiennie” czy też „działając rzetelnie” nie oddaje jego istotnego znaczenia w języku polskim, a ściślej w polskim języku prawnym. Należy uwzględnić w przekładzie kontekst tekstowy, ujmujący wyrazy w ramach szerszych jednostek redakcyjnych aktu prawnego, polski język prawny i jego stałe wyrażenia. Odwołanie się do kodu wywodzącego się z kultury prawa rzymskiego, obecnego powszechnie w kulturze prawa stanowionego uzasadnia użycie terminu „w dobrej wierze”; odpowiednikiem terminu „dobra wiara” w łacinie jest termin *bona fides*, używany również w językach angielskim, niemieckim.

Przykład 3.

Уголовный Кодекс Российской Федерации / „Kodeks karny Federacji Rosyjskiej”

Статья 39. Крайняя необходимость / „Artykuł 39. Wyższa konieczność”

1. *Не является преступлением причинение вреда охраняемым уголовным законом интересам в состоянии крайней необходимости, то есть для устранения опасности, (...).*

„1. Nie stanowi przestępstwa wyrządzenie szkody chronionym kodeksem karnym interesom **w stanie wyższej konieczności**, to znaczy dla usunięcia niebezpieczeństwa, (...).”

W podanym przykładzie należy się odwołać do kodu kulturowego prawa krajowego polskiego przy przekładzie terminu *крайняя необходимость*. Według słownika [Mirowicz, Dulewiczowa, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1986, I, 507] termin ten należy przełożyć tak: „ostateczna konieczność”. Także znaczenia poszczególnych leksemów wchodzących w skład tego wyrażenia nie pozwalają na jego prawidłowe przetłumaczenie, odzwierciedlające polską tradycję przekładu tekstów prawnych i prawniczych. *Крайний* [Mirowicz, Dulewiczowa, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1986, I, 507] to – 1. skrajny, 2. końcowy, krańcowy, 3. ostateczny, 4. ostateczny, krańcowy, 5. skrajny, krańcowy; *необходимость* [Mirowicz, Dulewiczowa, Grek-Pabisowa, Maryniakowa

1986, I, 704] – niezbędność, konieczność, nieodzowność. Przyjmując jednakże leksem „konieczność” jako odpowiednik wyrazu *необходимость*, uzyskujemy wyrażenie „ostateczna konieczność”, wyrazem logicznie dopełniającym jest bowiem leksem „ostateczna”, adekwatnie oddający wyjątkowość normowanej sytuacji. Uwzględniając jednakże polski język prawny, wyrażenie *в состоянии крайней необходимости* będzie tłumaczone „w stanie wyższej konieczności”. Stanowi wyższej konieczności odpowiada bowiem kod kulturowy odczytywany jednoznacznie jako powiązany z sytuacją zewnętrzną, skrajną, kryzysową, niepozwalającą na dokonanie odmiennego wyboru, a przy tym niedotyczącą wykonania rozkazów. Z leksemami „potrzeba”, „ostateczna” powiązany jest odmienny kod kulturowy, którego znakiem jest termin „ostateczna potrzeba wojskowa”, stanowiący instytucję części wojskowej kodeksu karnego.

Odwołanie się do kodu kultury narodowej widoczne jest także w poniższym przykładzie.

Przykład 4.

Федеральный закон о высшем и послевузовском профессиональном образовании / „Prawo federalne o wykształceniu wyższym i **poddyplomowym zawodowym**”

Статья 20. Работники высших учебных заведений / „Artykuł 20. Pracownicy uczelni wyższych”

W tytule przykładowego prawa zachodzi trudność w określeniu wykształcenia. Przyjęcie właściwego znaczenia możliwe jest tylko w odniesieniu do znaczenia całego zdania, to jest informacji o wykształceniu. Kontekst wewnątrzzdaniowy pozwala na rozumienie zwrotu *послевузовском профессиональном образовании* jako określającego odmienny typ wykształcenia niż wykształcenie wyższe, o którym mówi drugi zwrot zawarty w tytule aktu – *высшем образовании*.

Jeśli *вуз* to „wyższa uczelnia” [Mirowicz, Dulewiczowa, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1986, I, 163], a *вузовский* to przymiotnik utworzony od rzeczownika *вуз*, to określenie *послевузовский* (nie występuje w wymienianych słownikach) powinno oznaczać „po uczelni wyższej”. Nie jest to jednak określenie funkcjonujące w polskim systemie szkolnictwa wyższego. W Rosji istnieje odmienny system kształcenia, który przekłada się tym samym na odmiennie kody kulturowe. Sformułowanie „poddyplomowe” będzie najbardziej adekwatne, aczkolwiek nie będzie znaczyło dokładnie to samo, co w języku polskim, będzie bowiem obejmowało również studia doktoranckie. Przymiotnik *профессиональный* ma trzy polskie odpowiedniki [Mirowicz, Dulewiczowa, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1986, II, 286]: zawodowy, profesjonalny, fachowy. Jako dopełnienie do zwrotu kwalifikuje się jedynie leksem „zawodowy”, pozostałe

bowiem wyrazy stanowią określenie stopnia doskonałości danej działalności. Wykształcenie podyplomowe zawodowe, jako odmienne od wyższego, nie będzie równoznaczne z wykształceniem wyższym zawodowym, które można osiągnąć w polskim systemie prawnym.

Przykład 5.

Федеральный закон о гражданской обороне / „Prawo federalne o obronie cywilnej”

Статья 16

1. (...) *а также боевое ручное стрелковое и холодное оружие.* / „1. (...) a także bojową ręczną broń strzelecką i **broń białą.**”

Rosyjski przymiotnik *холодный* posiada kilka znaczeń w języku polskim: zimny; chłodny; chłodny, oziębły, obojętny; wiatrem podszyty; bez ogrzewania; galareta; koza, ciupa [Mirowicz, Dulewiczowa, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1986, II, 707]. W *Wielkim słowniku rosyjsko-polskim* pod hasłem *холодный* podane zostało także wyrażenie *холодное оружие* z tłumaczeniem „biała broń, broń sieczna”. W powyższym przykładzie zatem *холодное оружие* to nie „zimny/ chłodny oręż/ broń”, a „broń biała”, termin o wyraźnie zaznaczonym polu znaczeniowym, o określonych desygnatach pojęciowych tożsamych z desygnatami tłumaczonej nazwy w języku rosyjskim. W odniesieniu do przywołanych terminów można mówić o konkurencyjnych kodach, odwołujących się do skojarzeń walki bronią tego typu z chłodem, zimnem używanej stali czy też z kolorem białym. Wobec braku jednego kodu kulturowego, wobec odmiennych konotacji konieczne jest zatem odwołanie się do odpowiedniego wewnętrznego kodu kulturowego.

Analiza powyższych przykładów pozwala na postawienie tezy, iż kontekst odwzorowuje kod kulturowy. Dobór wyrazu dopełniającego do zwrotu, leksemu o polu znaczeniowym odpowiadającym tłumaczonemu terminowi, uzasadniany kontekstem wynika w rzeczywistości z występowania określonego kodu kulturowego. Występowanie leksemów w określonych kontekstach jest wynikiem oddziaływania kultur prawnych ponadnarodowych, prawnych narodowych.

Zestawienie badanych przykładów umożliwia również wysnucie wstępnych wniosków, które stosowane podczas tłumaczenia mogą przyczynić się do uzyskania poprawnie przełożonego tekstu prawnego. W przypadku konkurencji kodów kulturowych z kultury narodowej i kultury prawnej ponadnarodowej stosuje się kody z kultury ponadnarodowej, prawnej (przykłady 1 i 2). Oczywiście pierwszeństwo kodów ponadnarodowych dotyczy kodów utartych, funkcjonujących na zasadzie uzusu, a co za tym idzie, posiadających walor powszechności. Nadto kody ponadnarodowych kultur prawnych dotyczą zwykle instytucji i terminów prawnych. Istnieje tym samym pierwszeństwo kodu

ponadnarodowego powszechnego, uniwersalnego przed kodami narodowymi wewnętrznymi, w tym także przed tymi przekazywanymi w języku prawnym danego państwa.

W sytuacji braku kodu ponadnarodowego i funkcjonowania kodu kulturowego wewnętrznego charakterystycznego dla danego porządku prawnego stosuje się właśnie ten kod (przykład 3). Zachodzi pierwszeństwo kodu wewnętrznego nad leksemami niepowiązanymi z kodem wewnętrznym lub wykazującymi powiązanie z innymi kodami. W przypadku braku kodu kulturowego także w kulturze języka docelowego stosuje się leksemy, odwołując się do zbliżonych kodów kulturowych (przykład 4) lub odpowiedni kod kulturowy (przykład 5).

Bibliografia

- Apresjan Jurij D. 1995. *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Przel. Kozłowska Z., Markowski A. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Encyklopedia PWN*. W: <http://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/kod.html> [Dostęp 10 IV 2016].
- Golka Marian. 2008. *Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne*. Warszawa: PWN.
- Gudykunst William B., Young Yun Kim. 2010. *Komunikowanie się z obcymi: spojrzenie na komunikację międzykulturową*. W: *Mosty zamiast murów. Podręcznik komunikacji interpersonalnej*. Red. Stewar J. Warszawa: PWN: 496-511.
- Hall Edward. 1987. *Bezgłośny język*. Przel. Zimand R., Skarbińska A. Warszawa: PIW.
- Liseling Nilsson Sylvia A. 2012. *Kod kulturowy a przekład. Na podstawie wybranych utworów Astrid Lindgren i ich polskich przekładów*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Kierzkowska Danuta. 2002 *Tłumaczenia prawnicze*. Warszawa: Tepis.
- Majka-Rostek Dorota. 2010. *Kompetencja międzykulturowa jako wymóg współczesnej komunikacji*. W: *Komunikacja społeczna a wyzwania współczesności*. Red. Majka-Rostek D. Warszawa: Difin SA: 185-198.
- Malinowski Andrzej. 2006. *Polski język prawny. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: LexisNexis.
- Mirowicz Anatol, Dulewiczowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. 1986. *Wielki słownik rosyjsko-polski*. T. I, II. Moskwa-Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Wydawnictwo Russkij Jazyk.
- Nawacka Joanna, Maciej Nawacki. 2007. *Z obserwacji nad kontekstowym rozumieniem tekstu prawnego jako podstawą translacji*. „Acta Polono-Rhutenica” XII: 145-159.
- Nawacka Joanna, Maciej Nawacki. 2013. *Komunikacyjny model przekładu tekstu prawnego*. „Między Oryginałem a Przekładem” r. XIX, nr 3(21). Red. Dębska K., Szczęśna A. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka: 95-107.
- Nawacki Maciej. 2008. *Karalność gier na automatach*. „Studia Prawnoustrojowe” 8: 273-291.

- Nikitorowicz Jerzy. 2000. *Spotkanie i dialog kultur – wymiar edukacji międzykulturowej*. W: *O potrzebie dialogu kultur i ludzi*. Red. Pilch T. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Palecki Krzysztof. 1974. *O użyteczności pojęcia kultura prawna*. „Państwo i Prawo” z. 2: 73-74.
- Pieńkos Jerzy. 1999. *Podstawy juryslingwistyki. Język w prawie – prawo w języku*. Warszawa: Oficyna Prawnicza Muza SA.
- S:JP – Słownik języka polskiego*. W: <http://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/kod.html> [Dostęp 10 IV 2016].
- Tokarczyk Roman. 2002. *Komparatystyka prawnicza*. Kraków: Zakamycze.
- Tokarczyk Roman. 2005. *Współczesne kultury prawne*. Kraków: Zakamycze.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*. 2003. T. 1, 2, 3. Red. Dubisz S. Warszawa: PWN.
- Warecki Marek, Wojciech Warecki. 2007. *Kody semiotyczne, klucze do ludzkiej duszy*. W: <http://www.psychologia-spoeczna.pl/felietony/247-kody-semiotyczne-klucze-do-ludzkiej-duszy.html> [Dostęp 11 IV 2016].
- Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*. 2004. Red. Wawrzyńczyk J. Warszawa: PWN.
- Wołpiuk Waldemar J. 2014. *Kultura prawna z perspektywy dystynkcji między cywilizacją a kulturą*. „Gdańskie Studia Prawnicze” t. XXXI: 179-189.
- Zieliński Maciej. 2002. *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*. Warszawa: Lexis Nexis.

Summary

A FEW COMMENTS ABOUT TRANSLATION OF CULTURAL CODES OF LEGAL LANGUAGES

Cultural codes, that is elements of permanent perception and interpretation of reality in a given culture, have impact on the effectiveness of intercultural communication. An effective translation of these codes constitutes the core of international understanding on many planes, including the political and legal systems of particular countries, or to put it broadly - their legal cultures. The present article proposes a general discussion of the issue of translating cultural codes of legal Polish and Russian, as well as outlining ways to cope with difficulties occurring in the translation process.

Kontakt z Autorami:
joanna.nawacka@gmail.com
wanam1@gmail.com

LITERATUROZNAWSTWO I PRZEKŁADOZNAWSTWO**Tomasz Jacheć**

Katedra Filologii Angielskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**COMEDY'S SOCIAL (IR)RESPONSIBILITY:
SATURDAY NIGHT LIVE'S RESPONSE
TO DONALD STERLING SCANDAL****Key words:** comedy, satire, humor, semantic scripts, GTVH, racial profiling, *Saturday Night Live*

On May 3rd, 2014 *Saturday Night Live* (SNL) aired an episode whose two segments ('The Cold Open' and 'Weekend Update' sketches) served as a satirical comment to a scandal that had shaken the American sports world, i.e. release of recordings in which Donald Sterling (the then owner of NBA's Los Angeles Clippers) made a series of racist remarks about African-Americans in a telephone conversation with Vanessa Stiviano. In this article, I would like to focus on the humorous tackling of the racial tensions with SNL's response to the Sterling scandal as a case study. The aim is to analyze two segments of the episode aired on May 3rd, 2014 through the prism of Attardo and Raskin's General Theory of Verbal Humor (GTVH) with Raskin's theory of opposite semantic scripts as well as other five Knowledge Resources (KRs) postulated by GTHV in the center, and applying a social dimension to the meanings conveyed in the sketches in question.

Since April, 2014, American comedy (SNL included) has had to deal with racism on regular, almost day-to-day basis, not only because racism is an ever-present problem of American society, but also because racism dominated the news stories, which resulted (among others) in SNL's attempt to satirize Donald Sterling. In *The Daily Show*, Jon Stewart repeatedly and very seriously spoke on "systemic racism" when referring to the shooting of Michael Brown in

Ferguson¹, the death of Eric Garner², riots in Baltimore³ or a video recording of college fraternity members chanting a racist song⁴. Seth Meyers, in his *Late Night with Seth Meyers* aired on February 10th 2015, was criticized by Hillary Clinton who, when asked about Trump's presidential campaign, said,

“You know, I have to say, Seth, I no longer think he's funny, (...) I think for weeks, you know, you and everybody else were just bringing folks to hysterical laughter and all of that. Now he has gone way over the line, and what he's saying now is not only shameful and wrong, it's dangerous.”⁵

Chris Rock while hosting the Oscars ceremony in February, 2016 stated bluntly to the uneasy audience “Is Hollywood racist? (...) You're damn right Hollywood's racist”⁶. While Stewart, Meyers, Rock and many others turned to a serious tone as if sensing or actually admitting that comedy alone with its implied messages may not be enough to deal with racially sensitive issues, *SNL* stuck to what the show does best – satire, only in the case of the episode in question, as my claim is, *SNL*'s best was its worst due to unfortunate use of semantic scripts and the meanings they carried.

When Louis C.K. opened his *Louis C.K.: Live at the Beacon Theater* stand-up special, he addressed his audience with a couple of rules. One of them was that if anyone in the audience had something to say, they should leave the theater, go home and kill themselves as his (C.K.'s) performance had nothing to do with them; it was a rhetorical performance⁷. What C.K. did was to detach his verbal, comedic performance from opinions, beliefs and prejudices found in real life; his message was ‘do not read too much into what I'm saying, I'm saying these things just to make you laugh’. While such detachment of comedy from reality is possible in the case of stand-up performance, the fact is that, in large, comedy is a form of art and therefore it must be included in the discussion on the utilitarian role of art as opposed to the concept of “art for art's sake”. A comedians job is to make their audience laugh, whether via a stand-up performance, a TV sitcom, or even a parody. While a parodic text can aim at ridiculing the source it parodies (*Scary Movie* ridicules the conventions of a ‘teen horror’ movie like having a ‘hot cheerleader’ as one of the first victims of a serial killer), it is possible to claim that the parody's creators used the source text as a ‘creative fodder’ for their jokes. However,

¹ <http://thedailyshow.cc.com/videos/ufqez/race-off>.

² <http://thedailyshow.cc.com/videos/a9bg2k/the-eric-garner-grand-jury-decision>.

³ <http://thedailyshow.cc.com/videos/svt15r/baltimore-on-fire>.

⁴ <http://thedailyshow.cc.com/videos/riop51/the-brotherhood-of-the-traveling-chants---to-catch-a-prejudice>.

⁵ <http://www.thedailybeast.com/articles/2015/12/11/hillary-clinton-talks-trump-with-seth-meyers-i-no-longer-think-he-s-funny.html>.

⁶ <http://www.theguardian.com/film/2016/feb/29/chris-rock-at-the-oscars-youre-damn-right-hollywoods-racist>.

⁷ http://www.imdb.com/title/tt2112999/?ref_=nm_fimg_wr_8.

the abovementioned, comedy's distance from reality does not apply to satire. Political satire, as the *SNL*'s sketches in question ought to be viewed as, aims at criticism through mockery of real-life events and people. Given the above, satire, by its nature, is a 'committed rhetorical act'. Żygulski demonstrates the connection between satire and reality when writing about comedy as a tool of resistance against totalitarian rule:

"In the practice of political life, it is a fact long known that within a country, comedy is the oppositions favorite weapon [...]. Comedy [...] is intellectual weapon, often used as a substitute of a different weapon that one does not possess. Since its (comedy's) function is critical and not constructive, comedy is used to point out flaws, deficiencies, shortcomings, and incompetence and ridiculing them." [Jędrzejko 1997, 81; translation XXX]

Satire, just like any form of art, creates meanings and messages within the scripts it uses. The meanings and messages are received by audiences of various cultural competences and different levels of detachment from the jokes' subject matter. This situation results in polisemic reception of any joke. Given the above, satire must take into account what messages it creates (regardless of the script it uses) and acknowledge their potential impact on recipients.

Raskin, in his original, 1979 theory of opposing semantic scripts, focuses on the linguistic aspect of HOW humor is created through semantic scripts while leaving the WHAT we laugh at untouched. Although Raskin's interest lies in the linguistic mechanisms, he does mention the aspect of content. "It is argued (...) that our understanding of a sentence or a calculation of its semantic interpretation (meaning) depends on the two sources, the lexicon and our knowledge of certain things about the world we live in." [Raskin 1979, 329]. The existence of semantic interpretation opens any text (jokes included) up to polysemy understood as "having or characterized by many meanings"⁸. It is the semantic interpretation of the meaning of the satirical sketches in question that is the focus of my study which aims at applying structural analysis of individual jokes in order to distinguish a collective hypertext stemming from the juxtaposed content of thematically connected jokes.

The main hypothesis of this study is that, while the opposite semantic scripts mechanism, as well as other Knowledge Resources postulated by GTVH that are required to create individual jokes, generate humor regardless of the joke's content (whether a joke is funny, offensive, sexist is subjective), the KRs involved in individual jokes also generate a hypertext which reveals itself through a juxtaposition of the contents of jokes diffused over a number of separate, yet, in terms of content, connected sketches. Moreover, the meanings carried by individual jokes and by the hypertext can differ in message, i.e. there can be a difference between the meaning of an individual joke and the

⁸ <https://www.ahdictionary.com/word/search.html?q=polysemy&submit.x=35&submit.y=21>.

collective meanings of the hypertext. The awareness of the existence of the hypertext bears a significance when it comes to satirical jokes on sensitive, real-life issues as it may happen (as in case of the *SNL* episode in question) that what was to be ridiculed in individual jokes, in the hypertext will be complimented (white people). Analogically, what was to be defended will be diminished (black people).

The above-mentioned KRs found in Raskin and Attardo's General Theory of Verbal Humor (GTVH) refer to, both, the comedian and the audience and their focus is on the structure and the content of the joke. Attardo and Raskin distinguish six KRs that are necessary for humor to occur and "must be tapped into when creating a joke" [Ruch, Attardo, Raskin 1993, 124]. The KRs are:

1. Script opposition (SO) – "cognitive structures (that) may constitute what is loosely labeled (...) "common sense" and may represent (...) knowledge of a number of certain routines, standard procedures, basic situations, etc., or (...) knowledge of what people do in certain situations (...)." [Raskin 1979, 329] The conditions are that: a) the two or more scripts must overlap i.e. "the joke must be interpretable, fully or in part, according to two different scripts" [Ruch, Attardo, Raskin 1993, 124] and b) the scripts must be opposed "according to a list of basic oppositions, such as real/unreal, possible/impossible, etc." [Ruch, Attardo, Raskin 1993, 124]

2. Language (LA) – the actual verbalization of the joke, resulting in its text.

3. Narrative strategy (NS) – the narrative organization in which the joke is cast, e.g. framed narrative, a dialogue, a riddle, etc.

4. Target (TA) – the butt of the joke.

5. Situation (SI) – "The situation of a joke can be thought of as the 'props' of the joke: the objects, participants, instruments, activities, etc." – introduces the context.

6. Logical mechanism (LM) – the manner in which two scripts of a joke are put together: juxtapositions, errors in reasoning, reversals, etc. [Ruch, Attardo, Raskin 1993, 124-125].

What follows is an analysis of the Knowledge Resources (KR) used to create the two sketches that referred to the Sterling scandal as well as the meanings the scripts carried. In the analysis, each joke is divided according to the opposite scripts (SO) marked by numerals ((1) and (2), (3) and (4)...) and described through the prism of those KRs that are connected with the content and meanings created within the joke (LA, TA, SI). The structural analysis is followed by the content analysis in order to present the collective message of the hypertext created by the individual jokes. Since the study focuses on *SNL*'s satirical comment to real-life events, first, I present a brief account of the 'Sterling scandal' and the people who were involved in it.

The whole story started with a photograph posted on Instagram by Vanessa Stiviano. In the photograph, Stiviano and her friend pose with an NBA legend, Earvin "Magic" Johnson (African-American). One might say that it was just another Instagram selfie with a celebrity, unless one is Donald Sterling (Jewish-American). When this billionaire, the then owner of the NBA's Los Angeles Clippers saw the photograph, he was displeased, to say the least. It must be noted at this point that, at the time when the photograph was posted, Stiviano was involved in an intimate relationship with Sterling. However, it was not the intimacy that Sterling was concerned with; it was Johnson's skin color. In a conversation over a telephone, Sterling basically told Stiviano he did not want her to flaunt with black people. Stiviano removed the photograph in question from her Instagram profile, however, the conversation itself was recorded and, through an unknown source, the recording came into possession of TMZ – a celebrity news/gossip website (Stiviano claims she had nothing to do with it). TMZ published the recording of the conversation between Sterling and Stiviano on April 25th, 2014. In the recording, the following racist remarks uttered by Sterling can be heard:

(...) It bothers me a lot that you want to broadcast that you're associating with black people. Do you have to? (...) You can sleep with [black people]. You can bring them in, you can do whatever you want. The little I ask you is not to promote it on that ... and not to bring them to my games. (...) I'm just saying, in your lousy f***** Instagrams, you don't have to have yourself with, walking with black people. (...) – ...Don't put him [Magic] on an Instagram for the world to have to see so they have to call me. And don't bring him to my games. (...) ⁹

What followed the release of the recording was a torrent of criticism towards Sterling by virtually everyone in and around the NBA whether in writing or spoken on air, on the radio, television, and the Internet.

What was emphasized, was Sterling's ignorance and his 'plantation owner' mentality. In an interview on *CBS This Morning*, Oprah Winfrey referred to Sterling's remarks as reflecting his "plantation mentality in the 21st century" which exact same words had been used by Elgin Baylor (former star of the Los Angeles Lakers and a Clippers vice-president of basketball operations in the years 1986-2008) in his lawsuit against Sterling in 2010¹⁰. Winfrey's opinion has its confirmation in opinions expressed by Sterling in the infamous conversation with Stiviano:

(...) STIVIANO: Do you know that you have a whole team that's black that plays for you.

⁹ Transcript by TMZ found at: <http://www.tMZ.com/2014/04/26/donald-sterling-clippers-owner-black-people-racist-audio-magic-johnson/>.

¹⁰ http://www.huffingtonpost.com/2014/04/29/oprah-donald-sterling-plantation_n_5232019.html.

D. STERLING: Do I know? I support them and give them food. And clothes. And cars. And houses. Who gives it to them? Do I know that I have – who makes the game? Do I make the game or do they make the game? Is there 30 owners that created the league? (...)"¹¹

Before the first game that followed the publication of the recordings, Sterling's team, the Clippers (mostly African-Americans) came out to the pre-game warm-up wearing the t-shirts inside-out with the team's logo covered as a sign of protest against Sterling. A similar form of protest was performed by the players of the Miami Heat, who, in the spirit of solidarity, also wore their t-shirts inside-out and put on black socks and headbands.¹²

The newly appointed NBA commissioner Adam Silver, after a brief internal investigation, imposed upon the Clippers owner the most severe penalty in the league's history: a life-time ban from the NBA and a \$2.5 million fine. During a press conference that took place on April 29th, 2014, Silver announced:

"The views expressed by Mr. Sterling are deeply offensive and harmful; that they came from an NBA owner only heightens the damage and my personal outrage.(...), effective immediately, I am banning Mr. Sterling for life from any association with the Clippers organization or the NBA. Mr. Sterling may not attend any NBA games or practices. He may not be present at any Clippers facility, and he may not participate in any business or player personnel decisions involving the team. He will also be barred from attending NBA Board of Governors meetings or participating in any other league activity. I am also fining Mr. Sterling \$2.5 million, the maximum amount allowed under the NBA constitution. These funds will be donated to organizations dedicated to anti discrimination and tolerance efforts that will be jointly selected by the NBA and its Players Association."¹³

Silver also added that he "will urge the Board of Governors to exercise its authority to force a sale of the team and will do everything in my power to ensure that that happens."¹⁴

The scandal revived the national debate in America on racism in sports dominated by black athletes, and Sterling kept making controversial public announcements in various programs. For example, in an interview with Anderson Cooper on CNN's *360° with Anderson Cooper*. In an interview with Cooper, Sterling attempted to offer an apology for his "mistake", however, when asked whether he had apologized to Johnson, he stated "If I said anything wrong, I'm sorry, (...) He's a good person. I mean, what am I going to say? Has he done everything he can do to help minorities? I don't think so. But I'll say it, he's great. But I don't think he's a good example for the children

¹¹ <http://edition.cnn.com/TRANSCRIPTS/1405/12/acd.01.html>.

¹² <http://www.si.com/nba/point-forward/2014/04/28/miami-heat-protest-donald-sterling-clippers-bobcats>.

¹³ <http://www.nba.com/2014/news/04/29/adam-silver-news-conference-transcript/>.

¹⁴ <http://www.nba.com/2014/news/04/29/adam-silver-news-conference-transcript/>.

of Los Angeles.”¹⁵ *Sports Illustrated* deemed it “the clumsiest public apology in history.” [Jenkins 2014, 70]

The scandal erupted at the worst possible time. Sterling-owned Clippers team were in the middle of the first round of the NBA Play-Offs competing against Oklahoma City Thunder. The predominantly African-American team members, shocked by their owner's slurs, lost the series. Also, in the aftermath of the scandal, Leon Jenkins, who at the time of the scandal, served as the president of the Los Angeles chapter of National Association for the Advancement of Colored People (NAACP) resigned from his job. As it was revealed, in 2009, Jenkins had honored Sterling with a Life Achievement Award for Promoting Civil Rights. As it was later revealed, the same year Sterling reached a settlement in court in a case against him for discrimination.¹⁶ Surprisingly to some, on May 15th, 2014, Jenkins was to honor Sterling with another Life Achievement Award at the organization's 100th Anniversary Gala. After the scandal had broken out, NAACP decided not to grant the award to Sterling and rejected his donation of \$10 million. Soon after, Jenkins announced that in order to “(...) separate the Los Angeles NAACP and NAACP from the negative exposure I (Jenkins) have caused the NAACP, I respectfully resign my position as President of the Los Angeles NAACP.”¹⁷

All the events described above took place prior to May 3rd 2014 when the episode of *SNL* in question was aired. Therefore, what happened to Sterling after May 3rd is of no interest to this study. The two *SNL* sketches, which are the focus of this study” aimed at satirical criticism of Sterling by making use of stereotypical jokes on Sterling himself and other individuals involved in the scandal. The supposed intention of the sketches that featured stereotypical versions of white and black characters that were based on real-life individuals was to criticize and ridicule Sterling's racist views in a comedic manner.

The episode in question opens (as always) with the ‘Cold Open’ section, which, in this case, is a sketch featuring a fictional press conference organized by Adam Silver and Donald Sterling, therefore the SI KR of this fragment is ‘Mock press conference after a scandal involving racism’.

First speaks, Taran Killam as NBA's commissioner, Adam Silver:

“(1) Thank you for being here. After hitting Mr. Sterling with the toughest possible penalty, I hope that we've brought this ugly chapter to a close. This has been a terrible time for all of us in the NBA but, (2) frankly, it's been a great time for me, commissioner Adam Silver. I have gotten more high-fives from random black people this week than any week in my life. And I have learned many wonderful, new handshakes.”

¹⁵ <http://edition.cnn.com/2014/05/11/us/donald-sterling-interview/>.

¹⁶ <http://edition.cnn.com/2014/05/02/us/los-angeles-naacp-sterling-controversy/>.

¹⁷ <http://www.naacp.org/press/entry/naacp-statement-resignation-of-los-angeles-president-jenkins>.

- (1) – Real: Difficult time in the NBA, everybody’s a ‘looser’.
 (2) – Exaggerated Real: Great time for the commissioner, Silver’s a ‘winner’.
 LA – very formal
 TA – none, or Silver’s awkwardness towards ‘black’ culture.

After his opening puns, Silver/Killam introduces Donald Sterling to announce that he (Sterling) is going to sell LA Clippers – no jokes. Sterling/Moynihan, who is welcomed to the stage by a nervous laughter of the audience (laughter induced by Moynihan’s comedy chops, rather than the character he is portraying), opens with:

“(3) Thank you Adam Silver, (4) who I thought was one of us.”

- (3) – Real: Silver and Sterling are Jewish.
 (4) – Unreal: Silver is a traitor.
 LA – sarcastic
 TA – Sterling expecting “Jewish” solidarity from Silver.

“(5) Ladies and gentlemen. Oh God! This whole week has been such a terrible ordeal, you know, for so many people, but let’s just focus on the real victim here. It’s me. My reputation has gotten a real black eye, (6) which we all know, is the worst kind of eye.”

- (5) – Expected: Sterling’s reputation got a “black eye”.
 (6) – Unexpected: ‘black’ equals ‘bad’
 LA – wordplay on the adjective ‘black’
 TA – black people

“(7) And through all this pain, I have decided to sell the Los Angeles Clippers for the bargain price of one billion dollars. I know, that sounds like a lot of money (...) but, remember, the NBA has already fined me \$2.5 million (8) so I’m only gonna be clearing like 998 mills so it’s nothing.”

- (7) – Penalty – Sterling is forced to sell the team and pay a fine.
 (8) – Award – Sterling’s wealth will grow. The “plantation owner” aspect of Sterling’s personality.
 LA – Dismissive expression of financial superiority
 TA – Ironic outcome of the penalty; Sterling will prosper on his racism.

“(9) Now, I hope to use every penny to repair my relationship with the black community, especially with Magic Johnson (10) who’s clearly one of the good ones.”

- (9) – Real: Sterling did offend Magic Johnson.
 (10) – Unreal: there are only few “good, black people”.
 LA – clumsy apology
 TA – black people

“(11) So I've been learning about your history, today I watched *Roots* on TV (12) and let me tell you that Questlove is a very talented boy.”

(11) – Plausible: attempt to overcome ignorance

(12) – Less plausible: Sterling confuses *Roots*, the TV series with *The Roots*, a music group whose leader a man called Questlove is

LA – wordplay on the proper noun 'Roots'

TA – Sterling's lack of interest in African-American culture/heritage.

“(13) I have also agreed to put up 3 million dollars to do my own version of the Million Men March, so this June, Donald Sterling's Million Men Cruise will take thousands of black men on a wondrous journey to the beautiful Ivory Coast of Africa (14) to never come back.”

(13) – Expected: attempt of redemption

(14) – Unexpected: attempt of removal

LA – purposefully misleading

TA – black people

Moynihan/Sterling informs the audience that he has parted ways with his half black mistress, Miss Stiviano, and invites to the podium a girl named Keyla – a character based on Sterling's PR-stunt girlfriend, Raquel Lee¹⁸ – who is “three-quarters black.” The character played by Sasheer Zamata says:

“(15) Listen, I know you're all like 'She don't have no dignity!'. (16) You know what I do have? A new Lexux IS convertible!”

(15) – Expected: moral poverty

(16) – Unexpected: material prosperity

LA – mock dialogue, stereotypically 'black' – “don't have no”

TA – Keyla's ethics.

“(17) You think I care what you all think of me? (18) I have sex with this. (points to Sterling) Feels like a leather tent collapsed on me. (19) But I'm paaaid. Later haters.”

(17) – Plausible – lack of shame

(18) – Less plausible – shame

(19) – Plausible – lack of shame

LA – offensive, arrogant

TA – Sterling's physique and Keyla's ethics.

¹⁸ <http://www.dailymail.co.uk/tvshowbiz/article-2692224/Donald-Sterling-new-girlfriend-Raquel-Lee-leave-Beverly-Hills-restaurant-separately-billionaire-called-wife-pig-court.html>.

Sterling's next guest is Dennis Rodman, a former NBA player who in real life, in March 2014, "befriended" the North-Korean leader, Kim Jong-Un, and called him a "good guy"¹⁹. Jay Pharoah as Rodman goes:

"(20) Hey, hey, listen. This (Sterling) is a good man, he's real cool, you all gotta stop this (21) I know because I'm, above all, a good judge of character,"

(20) – Expected: One friend defending another

(21) – Unexpected: The one friend (Rodman) is delusional.

LA – protective, stereotypically 'black'

TA – Rodman

"(22) and this is one of the greatest men I've ever met." (23) (at this point Rodman/Pharoah touches Sterling's/Moynihan's shoulder, to which the reaction of the later one is that of disgust.)

(22) – Affection – Rodman defending Sterling

(23) – Rejection – Sterling disgusted by physical contact with Sterling.

LA – non-verbal

TA – Sterling

"(24) right up there with my main man, Kim Jong-Un." (Rodman/Pharoah starts speaking mock-Korean, the subtitles read: (25) "I love you, soul brother.")

(24) – Real: Rodman did call Kim Jong-Un a "good guy".

(25) – Exaggerated: Rodman and Kim Jong-Un are soulmates.

LA – emulated Korean

TA – Rodman and Kim Jong-Un

Rodman/Pharoah blows a kiss and leaves the podium. Sterling thanks Rodman and states:

"(26) Also, I am so hurt that this ordeal has damaged my close relationship with the LA chapter of the NAACP. Oh my gosh, I love the NAACP, (27) and not just because they are the only people who freely let me use the word 'colored'."

(26) – Expected: Sterling likes NAACP.

(27) – Unexpected: Sterling likes NAACP for racist reasons.

LA – apologetic and politically incorrect

TA – NAACP and Sterling

Finally, Moynihan/Sterling invites to the podium, the president of LA NAACP Leon Jenkins, played here by Keenan Thompson, to

(28) award Sterling with the second Life Achievement Award after accepting Sterling's donation of \$10 million. (29) A clearly embarrassed Jenkins/Thompson says:

¹⁹ <http://ac360.blogs.cnn.com/2013/03/04/kth-dennis-rodman-controversial-new-friend/>.

“...look...come on...it's 10 million...I mean...come on...look...What? I'm not gonna take the money? You all wanna go to college!...look....”

(28) – Expected: Jenkins honors Sterling.

(29) – Unexpected: Jenkins is embarrassed to honor Sterling.

LA – awkward, ashamed, 'black'

TA – Jenkins

The 'Cold Open' segment ends with a trademark shout of “Live from New York, it's Saturday night!” and is followed by a series of unrelated sketches, some of which feature African-American characters, mostly only by name, as in the sketch 'Beygency' in which a man is hunted by a mysterious organization for not quite liking one of Beyonce's songs. After the mid-show, musical performance by Coldplay, comes the 'Weekend Update' segment, which is a mock-news sketch featuring satirical comments to various events of the previous week. At 'Weekend Update' the Sterling scandal and its characters are referred to again. The SI KR of the first three jokes is 'Mock news broadcast after a scandal involving racism'.

The segment starts with one of two hosts, Collin Jost, informing the audience that:

“(30) LA Clippers owner, Donald Sterling, was banned for life from the NBA for making a series of racist remarks, (31) after which, I'm guessing, he made a few more.”

(30) – Actual – Sterling was penalized.

(31) – Potential – The penalty made Sterling even more racist.

LA – formal, news-like

TA – Sterling

Jost follows this joke with another, this time on Stiviano:

“(32) V. Stiviano, the ex-girlfriend of Donald Sterling continues to insist that she did not release the recordings of Donald Sterling's racist comments (33) Though, I don't know if I'd trust the woman whose name sounds like she got it from how often she is a defendant.” (on the screen the viewers can see a file marked 'THE PEOPLE V. STIVIANO').

(32) – Actual: Stiviano denied releasing the recordings to TMZ.

(33) – Suspicious: Stiviano cannot be trusted.

LA – formal, news-like turning into personal and mocking

TA – Stiviano

Right after the Stiviano joke, Jost's co-host, Cecily Strong, informs the viewers that:

“(34) President Obama’s approval rating this week fell to all-time low of 41%, (35) though his jeans are still at all-time high.” (The punch line of the joke is accompanied by an image of Barack Obama wearing jeans reaching almost his armpits.)

(34) – Plausible: Obama’s disappointing as president.

(35) – Less plausible: Obama is a bad dresser.

LA – formal, contrastive “low/high”

TA – Barack Obama

After a few non-Sterling and non-race jokes, Jost delivers the news that Lupita Nyong’o, a black actress who had won an Oscar for her performance in a slavery-themed movie *12 Years A Slave*, was chosen by ‘People’ magazine as ‘2014 Most Beautiful Person in The World’. What is striking, is the fact that Nyong’o’s image does not appear on the screen, unlike in the case of previous pieces of news when the audience was presented with the images of Sterling, Stiviano and Obama. While the dainty Nyong’o’s image is not presented on the screen, the audience is introduced to Leslie Jones, an African-American comedian of a rather gargantuan posture. The SI KR of this segment is ‘Mock “Image expert” commenting on black beauty after a scandal involving racism’.

The loud, vivid and expressive Jones, serves the role of an ‘image expert’ who is to comment on Nyong’o’s most beautiful title. Jones, in her first words, congratulates Nyong’o and states she is waiting for the People magazine put out the “Most Useful List” as she would shine there. When asked by Jost to elaborate, Jones, referring to Jost as ‘delectable Caucasian’, offers a hypothetical situation:

“(36) If you walked into a club and saw me and Lupita standing at the bar who would you pick?” Not waiting for the answer she states that Lupita would be Jost’s choice and continues: “(37) Let me ask you this, if you was on a parking lot, and three Crips [Los Angeles gang, with primarily African-American members] is about to whoop your ass, who you gonna pick then?” Jost agrees that it would be Jones.

(36) – Expected: Lupita is more attractive to men.

(37) – Unexpected: Jones is more useful to men.

LA – expressive, ‘black’

TA – Jones and Jost

Jones goes on:

“(38) And that’s my point, the way we view black beauty has changed. Look at me, see, see, I’m single now (39) but in the slave days, I would’ve never been single. I’m six feet tall and I’m strong, Colin, STRONG!”

- (38) – Expected: Jones doesn't match modern beauty standards.
(39) – Unexpected: Jones would have been better off in the "slave days".
LA – expressive
TA – Jones

When confronted by Jost, whether she would prefer to be a slave, Jones replies:

"(40) No, that's not what I'm saying, I do not wanna be a slave. Hell, I don't like working for you white people right now (41) and you all pay me."

- (40) – Expected: Black person doesn't like white employers.
(41) – Unexpected: White employers pay the black person.
LA – expressive, 'black'
TA – White employers

"(42) I'm just sayin that back in the slave days, my love life would have been way better. (43) Master would've hook me up with the best brother on the plantation, and every nine months I'd be in a corner having a super baby. Every nine months I'd be just poppin' them out, just: Shaq, Kobe, LeBron (all NBA stars), Kimbo Slice (boxing fighter), Sindbad (comedian)."

- (42) – Expected: in the past men would have looked at Jones differently.
(43) – Unexpected: Jones's physique would guarantee her regular sexual encounters.
LA – expressive, gestures, 'black'
TA – none

"(44) I'm saying I would be the number one Slave Draft pick. All of the plantations would want me. I'd be on television like LeBron announcing which plantation I was gonna go to. (45) I would be like: I'd like to take my talent to South Carolina. I do believe that there's gonna be a lot of opportunities there for me."

- (44) – Possible: Jones would have been a slavery star like LeBron in basketball – a valuable commodity.
(45) – Impossible: mockery of LeBron's 2010 "the Decision"²⁰ – a slave could choose where to live.
LA – expressive, 'black'
TA – none

The sketch ends with Jones exclaiming, "Now, I can't even get a brother to take me for a cheap dinner. I mean, damn, can a bitch get a beef bone? CAN A BITCH GET A BEEF BONE?!" The conversation between Jost and Jones

²⁰ http://espn.go.com/blog/truehoop/post/_/id/17853/lebron-james-decision-the-transcript. – In 2010, in a one-hour ESPN Special, LeBron James announced what was dubbed "The Decision" that he would be leaving Cleveland Cavaliers team and joining the Miami Heat.

closes the ‘Weekend Update’ segment, which is the second, and last, sketch in the episode that refers directly to, either the Sterling scandal itself, or the issues of race in general.

The intention of the two *SNL* sketches in question was to satirize actual events, people and behaviors within a context of racial inequality, differences and tensions. Although the jokes used in the sketches were aimed at ridiculing stereotypical and prejudicial attitudes towards African-Americans, the hypertext created by juxtaposing the content of the jokes combined with the Knowledge Resources that *SNL*’s audience and viewers were equipped with reveal the following typology of the characters presented in the two sketches in question.

Table 1

Typology of characters in the ‘Donald Sterling’ sketches

WHITE CHARACTERS	BLACK CHARACTERS
<p>Speak proper English</p> <p>Adam Silver – winner who rejects ethnic solidarity with Sterling for a greater cause, defender of justice, knight in a shining armor, “basketball’s righteous chief [Jenkins 2014, 74]”</p> <p>Donald Sterling – ossified racist, ignorant, repulsive and despicable; yet wealthy and influential mogul with a ‘plantation owner’ mentality</p> <p>Collin Jost – pretty boy</p> <p>‘White employers’ – foolish but in the controlling position</p>	<p>Frequently use stereotypical, ‘black’ English</p> <p>Keyla – morally corrupted gold-digger</p> <p>Dennis Rodman – delusional mad man, befriended America’s enemy</p> <p>Leon Jenkins – embarrassed but submissive sell-out</p> <p>Vanessa Stiviano – not to be trusted regular defendant</p> <p>Lupita Nyong’o – invisible, most beautiful person</p> <p>Leslie Jones – most useful person yearning for slave days who dislikes her employers</p> <p>Barack Obama – disappointing president and bad dresser</p> <p>African-American athletes – products of genetic matching (eugenics)</p>

The typology presented above seems to confirm the claim that a hypertext resulting from a juxtaposition of ‘diffused jokes’ can result in a meaning opposite to the intended one, especially when, next to HOW a joke is created and WHAT we laugh at, the element of WHEN is taken into consideration. For example, when Leslie Jones’s sketch is seen separately and out of the racially sensitive context, the fact that an African-American woman “praises” slave days is could be seen as a ‘humor enhancer’ defined by Triezenberg as

“(…) a narrative technique that is not necessarily funny in and of itself, but that helps the audience to understand that the text is supposed to be funny, that warms them up to the author and to the text so that they will be more receptive to humor, and that magnifies their experience of humor in the text.” [Triezenberg 2008, 537-538]

clearly informing the audience that what she is saying is so absurdly outrageous that it cannot be taken seriously. However, the decision to use the very monologue that Jones had performed during her audition to become a member of *SNL* cast in a sketch that appeared during a segment or even the whole show marked by an attempt to criticize racist behavior, an African-American longing for slave days is not only controversial but even distasteful.

The problem is not in the individual sketches or jokes but in the fact that they occurred in one, sixty-minute episode as a bundle of topic-related narratives resulting in a hypertext that was broadcast in a time-context of a heightened sense of outrage towards Sterling's racist remarks. When viewed separately, the sketches discussed in the article are funny and satirical. However, "(...) absurdity and ridicule can be read in different ways and in thinking about comedy we need to ask whether it is always possible to distinguish between the caricature and the subject being caricatured. How does one ensure that this difference is recognized by the audience?" [Weedon 2004, 127]

There is humor in the abovementioned sketches, just as there was humor in the *Jump Jim Crow* song and dance performed by Thomas Dartmouth Rice in his early nineteenth century minstrel show, and there are racially profiled stereotypes as well. While Jim Crow comedy was, by twenty first century standards, openly racist, the *SNL* characters, who, unlike in the case of Jim Crow played by the white Timothy Rice, were played by African-Americans offer a convoluted racial profiling. The audience laughed at Jim Crow, however, behind the laughter there was racism that made Jim Crow remembered as a synonym of laws sanctioning racial segregation rather than a piece of comedy.

The Jim Crowian aspect of humor used in the sketches in question is reflected in the reaction expressed on the YouTube comment section of the Leslie Jones clip. A user nicknamed 'Ify O' wrote, "It's not funny- it's like making a mockery of Jewish internment prisoners being subjected to illegal experimentation; negligible and insensitive."²¹ It must be noted, however, that a large number of comments on Leslie Jones's performance were positive which is in agreement with the fact that each joke/sketch is a subject to semantic interpretation.

The reaction of the Internet users to the episode, expressed in various forums and comment sections, ranged (as it usually does) from sheer delight to utter disgust. While most of the comments are of no importance to this case study (comments like "Funny s**t!" or "Total boredom"), there were instances of the viewers expressing their mixed feelings or even uneasiness with the content of certain sketches, especially the two segments described hereupon. For example on the *Previously.TV* forum, a user nicknamed 'Toaster Strudel' wrote: "**Cold Open:** That was funny... because these were all truths. Taboo,

²¹ <https://www.youtube.com/watch?v=KvPC2vdzus4>.

perhaps, but true. Keenan's bit acting uncomfortable taking 10 million and giving the guy another lifetime award: "Come on. Look. Guys. Ten million" – was hilarious.²² and "Leslie Jones (who?) was delightful, please bring her back anytime."²³ 'Toaster Strudel' enjoyed the show but he/she did mention the 'taboo aspect' of the Cold Open sketch, i.e. racism. The racist undertones resulted in Andrew Long writing on *SNL*'s Facebook wall, "I actually liked it. Opening skit got me nervous but it was actually funny."²⁴ A user of the <http://www.tv.com/shows> forum nicked 'HelloStuart' also expressed the ambiguous reception of the racially charged jokes and wrote:

"The Donald Sterling controversy was cringe-inducing and a delicate matter for conversation, so tonight's cold open hit that wound right in the gash. Granted, it dragged in places and featured some unnecessary elements, but the tone was right there. (...) Speaking of race humor, hello Leslie Jones! For a rare instance in which a writer drops by Weekend Update, LJ made a polarizing first impression. Commenting on Lupita N'yongo's appearance in *People* magazine's Most Beautiful issue, the tall, curvy Jones declared herself "the #1 slave draft pick" and how she would conceive the "Lebron, Kobe and MJ" of indentured servants."²⁵

While the comments above refer to particular jokes and performances, there were also voices expressing disapproval of the way *SNL* dealt with the sensitive issue of racism in America; these comments suggest that a reading of the hypertext took place. An example provided is fragment of a discussion from the comment section to the 'Cold Open' sketch:²⁶

Samuel Childers: For one, Snl doesn't understand anything about anybody's humor except white people. They think because they gave us a handful of black people that we are going to start laughing it up! This is not the case. We are funny without the dumb ass stereotypical skits they give black people!! We are black, we know, and you don't have to keep reminding us!!! We live it everyday and we know better than anyone what it feels like to be an outcast in our own country!!!! Stop giving your black actors stereotypical roles that says, "Hey in case you didn't know, I'm black!!!!!"

Tianna Sanford: You obviously don't understand the purpose of satire.

Samuel Childers: Let me be clear, I have no problem with satire, but what I am saying is do we really need to see the black woman actually play "the loud black woman?" It would have been different if she played Donald Sterling's girlfriend who is obviously not white but would have her pretend that she is because he said to her you are suppose to act like a white/latin woman. It would have been funny to see that because *SNL* could have played on the fact that he is racist but his girlfriend is clearly what he doesn't like."

²² <http://forums.previously.tv/topic/5738-s39e19-andrew-garfieldcoldplay/#entry60309>.

²³ <http://forums.previously.tv/topic/5738-s39e19-andrew-garfieldcoldplay/#entry60309>.

²⁴ <https://www.facebook.com/snl/timeline>.

²⁵ <http://www.tv.com/shows/saturday-night-live/live/forums/episode-discussion-thread-andrew-garfield-coldplay-05-03-2014-455-3381762/?page=1>.

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=Puk9cXDODEQ>.

The reaction of the audience to a joke and a hypertext is especially crucial in the case of a show like *SNL*, whose audience is twofold: supposedly liberal citizens of multi-cultural New York gathered in the studio from which the show is aired, and a national audience of TV viewers among whom one might find professors of African-American studies, as well as members of Ku Klux Klan. The uncertainty of who the audience is exposes the jokes to reactions that may range from "Oh, that's hilarious" to "Yep, them n****rs are just like that." Given the possible range of responses to racially- or stereotypically-based jokes, the question of how the hypertext created by polysemic messages conveyed in individual jokes may be read, poses yet another question on comedy's social responsibility.

The question is even more substantiated given the fact that seemingly detached from reality comedy, and especially committed satire are a voice heard in public debate and in the process of shaping public opinion. This comedic voice acquired even greater social responsibility in recent years as comedians like Jon Stewart, Stephen Colbert or Bill Mahr who in their programs deal with social and political matters have become to some extent authorities whom the audience had given a mandate to explain the reality of current events. It especially visible in case of *The Daily Show with Jon Stewart*, which according to a poll conducted by Brookings Institution and the Public Religion Research Institute turned out to be a more credible source of news than MSNBC²⁷. When it comes to a situation when *The Daily Show* (a comedy show mind you) becomes more credible in presenting news than a whole station designed to provide the public with objective information on the world events, poses a question of responsibility of the comedians using cultural stereotypes.

Saturday Night Live is, obviously, a comedy program and all its content, including racial stereotypes, is meant as a joke and satire. One should not take seriously what is said and acted out in the sketches and, to the show's credit, they evidently took a stand against racism represented in the Sterling persona. Yet, "(...) whatever writers may think, and whatever their intentions, it is impossible to detach the comic from the political, especially where questions of race and ethnicity are concerned." [Weedon 2004, 131] Even if the sketches referring to Sterling and racism are just jokes for joke's sake (which they are not as the specific context of the jokes makes them read as a satire and a commentary to a particular 'real-life' event), they are a voice uttering a certain message that can be heard by various types of audiences.

Unfortunately, the hypertext created by the voice of the SNL episode aired on May 3rd, 2014 is one that confirms the negative, stereotypical images of African-Americans. By no means do I advocate political correctness or even censorship to be forced upon comedians, after all part of their job is, by making

²⁷ http://www.huffingtonpost.com/2014/06/10/jon-stewart-more-trusted-msnbc-poll_n_5479859.html.

us laugh, to confront our own beliefs and prejudices as indicated by Bergson's superiority and Freud's compensation theories of humor. Nevertheless, comedy's line of defense "These are just jokes, nothing more" can no longer be used in a reality in which a comedian is more trustworthy in delivering the news than a corporate broadcaster.

Bibliography

- Ahmed Saeed, and Martinez Michael. *NAACP L.A. Chapter Head Resigns over Donald Sterling Scandal*. In: <http://edition.cnn.com/2014/05/02/us/los-angeles-naacp-sterling-controversy/> [Last accessed 26 VIII 2015].
- ASAP Sports. *Transcript: Commissioner Adam Silver News Conference*. In: http://www.asapsports.com/show_conference.php?id=118034 [Last accessed 26 VIII 2015].
- Barker Chris. 2003. *Cultural Studies. Theory and Practice*. London: SAGE Publications Ltd.
- Dodge Shyam. *Donald Sterling and New 'girlfriend' Raquel Lee Leave Beverly Hills Restaurant Separately... after Billionaire Called His Wife a 'pig' in Court*. *Mail Online*. In: <http://www.dailymail.co.uk/tvshowbiz/article-2692224/Donald-Sterling-new-girlfriend-Raquel-Lee-leave-Beverly-Hills-restaurant-separately-billionaire-called-wife-pig-court.html> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Estrada Ismael, and Shoichet Catherine E. *Donald Sterling Tells Anderson Cooper: 'I'm Asking for Forgiveness'*. In: <http://edition.cnn.com/2014/05/11/us/donald-sterling-interview/> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Farley Christopher John. *Dave Speaks*. In: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1061512,00.html> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Golliver Ben. *Heat Show Solidarity with Clippers by Staging Silent Protest against Donald Sterling*. In: <http://www.si.com/nba/point-forward/2014/04/28/miami-heat-protest-donald-sterling-clippers-bobcats> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Jenkins Lee, and Kaplan Emily. *Adam Silver*. "Sports Illustrated" 26 V 2014: 66-74.
- Jost Colin, Klein Rob, and Tucker Bryan. 3 May 2014. 2014. *Saturday Night Live, Season 39, Episode 19*. NBC. New York. Television.
- Jost Collin, Klein Rob and Tucker Bryan. 16 May 2015. *Saturday Night Live, Season 40, Episode 21*. NBC. New York. Television.
- Jędrzejko Paweł. 1997. *Wspólnota śmiechu a 'myślenie kolonizujące' – czyli z czego nie śmieją się Anglicy*. In: Fast, P. Ed. *Komizm a przekład*. Katowice. Wydawnictwo Śląsk
- Kalan Elliot. 2014. *The Daily Show with Jon Stewart*. In: <http://www.cc.com/video-clips/q4bh9y/the-daily-show-with-jon-stewart-consequence-free-speech> [Last accessed 6 IX 2015].
- Madrigal Alexis C. *How Much Racial Profiling Happens in Ferguson?* In: <http://www.theatlantic.com/technology/archive/2014/08/how-much-racial-profiling-happens-in-ferguson/378606/> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Mahoney Brian. *Stern Sees Sterling Saga Ending Well, Lauds Silver*. In: <http://bigstory.ap.org/article/stern-sees-sterling-saga-ending-well-lauds-silver> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Martinez Michael, and Hall Lindy. *Steve Ballmer Now Owns NBA's Clippers For Record \$2 Billion*. In: <http://edition.cnn.com/2014/08/12/us/sterling-nba-clippers-ballmer/> [Last accessed 26 VIII 2015].

- Mirkinson Jack. *Oprah: Donald Sterling Has A 'Plantation Mentality'*. In: http://www.huffingtonpost.com/2014/04/29/oprah-donald-sterling-plantation_n_5232019.html [Last accessed 26 VIII 2015].
- Mirkinson Jack. *Jon Stewart Is A More Trusted News Source Than MSNBC, Study Says*. In: http://www.huffingtonpost.com/2014/06/10/jon-stewart-more-trusted-msnbc-poll_n_5479859.html [Last accessed 26 VIII 2015].
- NAACP. *NAACP Statement – Resignation of Los Angeles President Jenkins*. In: <http://www.naACP.org/press/entry/naACP-statement-resignation-of-los-angeles-president-jenkins> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Raskin Victor. 1979. *Semantic Mechanisms of Humor*. In: *Proceedings of the Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. In: <http://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/BLS/article/view/2164> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Rokosz-Piejko Elżbieta. 2014. *In America. You Are Black. Baby* – Chimamanda Ngozi Adichie's Perspective on Race in Her 2013 Novel 'Americanah'. In: 2014 Polish Association for American Studies Conference – American 'Wild Zones': Space. Experience. Consciousness. Białowieża. 23 X 2014.
- Ruch Willibald, Attardo Salvatore, and Raskin Victor. 1993. *Toward an Empirical Verification of the General Theory of Verbal Humor*. "Humor – International Journal of Humor Research" No. 6.2: 123-136.
- TMZ Staff. *Clippers Owner Donald Sterling to GF – Don't Bring Black People to My Games... Including Magic Johnson*. In: <http://www.tzm.com> [Last accessed 26 VIII 2015].
- Triezenberg Katrina. 2008. *Humor in Literature*. In: Raskin V. Ed. *The Primer of Humor Research*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Weedon Chris. 2004. *Identity and Culture*. Maidenhead: Open UP.

Summary

COMEDY'S SOCIAL (IR)RESPONSIBILITY: SATURDAY NIGHT LIVE'S RESPONSE TO DONALD STERLING SCANDAL

In April 2014, an American network TMZ released recordings of a telephone conversation between Donald Sterling (the then-owner of the NBA's Los Angeles Clippers franchise) and his mistress Vanessa Stiviano. In the conversation Sterling made a number of racist remarks while criticizing Stiviano for posting a photo of herself and Earvin Magic Johnson (African-American, former star of Los Angeles Lakers) on Instagram. What followed was a torrent of criticism towards Sterling, a life-time ban from the NBA and a \$2.5 million fine imposed upon Clippers owner by newly appointed NBA commissioner Adam Silver, national debate on racism in sports dominated by black athletes, and Sterling's continuous controversial public announcements. In the heat of the scandal, Sterling was scrutinized, condemned and ridiculed in countless press articles, radio broadcasts, and television shows – among others *Saturday Night Live*. The *SNL* episode that aired on May 3rd, 2014 opened with a parody of press conference organized by Adam Silver and Donald Sterling. This sketch, as well as other sketches, performed that night featured a number of African-American characters. The obvious intent of the episode's jokes was to contribute to the criticism of Sterling in a humorous fashion. However, an analysis, based on Raskin, Attardo and Willibald's General Theory

of Verbal Humor (GTVH), reveals a hypertext hidden within a juxtaposition of the negative images of African-Americans and the positive images of whites presented in the episode. The abovementioned hypertext poses a question on the social responsibility of the comedians who, when creating 'controversial' material, operate in a culturally biased context.

Kontakt z Autorem:

tomasz.jachec@uwm.edu.pl

Wojciech Klepuszewski

Wydział Humanistyczny
Politechnika Koszalińska

KNIGHTS AND PAGES OF ACADEMIA IN DAVID LODGE'S *CAMPUS TRILOGY*

Key words: David Lodge, *Campus Trilogy*, academic fiction, hierarchy, conflict

Writing about academic fiction, Angela Hague observes that it “often appears to be a study in self-hate and self-castigation, an attempted exorcism of the doubts and fears of the inhabitants of the academy” (1985, 173). To do this, writers, usually academics themselves, dissect various ailments afflicting the academic milieu. The manner used to achieve this end is not homogeneous, but much of fiction centred on the proverbial groves of academe is inhabited by characters who are preoccupied with what one might call academic *self*-consciousness – the inherent awareness of being part of a hierarchical system in which one focuses mainly on *self*-creation. The emphasis on the *self* here is not accidental, for identity is, by definition, a realm that involves an individual within the context of a group, a combination which is bound to generate conflicts and competition. This is so in a variety of social groups and applies to individuals who belong to them, or deny such an affinity. Among the multifarious groups which an individual can belong to, identify with, or remain in conflict with, there are those that comprise professional life, the fraternity, as it is often referred to, be it medical, banking, or as in the case of this article – the academic world, a microcosm which, in its own specific way, combines the personal with the institutional.

This article focuses predominantly on David Lodge's campus fiction and the way it presents the academic community, hierarchical and prone to personal frictions, where hostility and careerism thrive. The rationale behind the choice is simple: Lodge offers an elaborate narrative of the campus in his trilogy¹,

¹ Consecutively *Changing Places: A Tale of Two Campuses* (1975), *Small World: An Academic Romance* (1984), and *Nice Work* (1988).

relevant within the context, particularly as some of Lodge's protagonists migrate, as it were, from one novel to another, thus creating an additional sense of permanency in the depicted environment.

The academic world, certainly in its literary depiction, is the epitome of modern feudalism, where the knighted are the elite, and all the others throng the middle and lower levels of the academic universe. The *rungs of the ladder* incorporate all feudal ranks: from nobles and knights with their squires and pages, all the way down to simple serfs, an army responsible for the every-day academic toil. These feudal layers are perceived and accepted as an organic whole by all academics, including such innocent novices as Persse McGarrigle:

'Who else is speaking?'

'Michael Tardieu, von Turpitz, Fulvia Morgana and Phillip Swallow.'

Persse registers surprise. 'Is Professor Swallow in the same league as the rest of you?' (*Small World*, 316)

What the academic hierarchy means to those at the top level is mostly the savouring of the benefits and pleasures, and to those of lower ranks a constant striving for their chance to join the academic upper-crust and partake in the 'repository of privilege' (Connor 1996, 70). At the same time, it reveals fundamental dissonance between the lofty ideals and the mental make-up of those who are delegated to implement them. As David Lodge observes, the academic community is peculiar, for it sets beside each other two conflicting elements:

The high ideals of the university as an institution – the pursuit of knowledge and truth, ..., are set against the actual behaviour and motivations of the people who work in them, who are only human and subject to the same ignoble desires and selfish ambitions as anybody else. The contrast is perhaps more ironic, more marked, than it would be in any other professional milieu. (quoted in Edemariam 2007, 155)

Lodge's observation seems to be an acknowledgement of what has otherwise been discussed in numerous works, even as distant in time as Plato's *Republic*, a work which gives a rather grim picture of an academic:

academic persons, when they carry on study, not only in youth as a part of education, but as the pursuit of their maturer years, most of them become decidedly queer, not to say rotten; (quoted in Cornford 1908, 3, unknown translation)²

Much in the same vein, though centuries later, in the preface to his *Biathanatos*, John Donne makes the following comment: "Contemplative and bookish men, must of necessitie be more quarrelsome than others..." (quoted

² Optional translation by Benjamin Jowett is as follows: "the votaries of philosophy, when they carry on the study, not only in youth as a part of education, but as the pursuit of their maturer years, most of them become strange monsters, not to say utter rogues." See <http://www2.hn.psu.edu/faculty/jmanis/plato/republic.pdf>, p.169.

in Williamson 2001, 51). Another good example is provided by Cornford in his 1908 *Microcosmographia Academica*:

While you are young you will be oppressed, and angry, and increasingly disagreeable. When you reach middle age, at five-and-thirty, you will become complacent and, in your turn, an oppressor, those whom you oppress will find you still disagreeable, and so will all the people whose toes you trod upon in youth. (1908, 3)³

And finally, and most importantly in the context, the iconic *Lucky Jim*, in which Kingsley Amis superbly reveals the game of “survival and adjustment” (Connor 1996, 71) behind the academic façade, and which has become a literary template for other writers:

All academic satires echo in some way the conventions established by Kingsley Amis's best-known novel, *Lucky Jim*. Those conventions range from its bitter protagonist, Jim Dixon (bitter about his tenuous, untenured university position), to the social and structural hierarchies within academic departments to the awkward interactions they necessitate. (Green 2008, 177)

This pecking order in *Lucky Jim* is particularly well-pronounced in the relation between Jim Dixon and his superior, Professor Welch, a good example being the conversation between Jim and Welch's son, Bertrand, a despicable character, in which Jim clearly defines the affinity by calling himself disapprovingly one of his father's “underlings” (Amis 2000, 41).

If Amis's novel is to a large extent focused on academic hierarchy, Lodge's fiction, though it does follow similar lines, is additionally focused on what Shubha Tiwari labels as “narcissistic instincts of Professors.” Discussing campus fiction and its protagonists, Tiwari observes that they follow what seems to be the golden rule of academia: “Write about yourself; read about yourself; get the attention.”⁴ Such an approach inevitably involves a conflict of interests, as other academics' achievement may threaten one's own work. What follows may at best be envy, or, as in the case of Morris Zapp, one of the protagonists of Campus Trilogy, mere disrespect and scorn for other academics:

As is perhaps obvious, Morris Zapp had no great esteem for his fellow-labourers in the vineyards of literature. ... Their publications were vapid and amateurish, inadequately researched, slackly argued, and riddled with so many errors, misquotations, misattributions and incorrect dates that it was amazing they managed to get their own names right on the title page. (*Changing Places*, 47)

With Morris Zapp, regardless of his academic achievement, it is largely a matter of a self-inflated ego that boosts his overconfidence, fortified with

³ In *Small World* (42), David Lodge also refers to Cornford, quoting the following line: “From far below you will mount the roar of a ruthless multitude of young men in a hurry. You may perhaps grow to be aware of what they are in a hurry to do. They are in a hurry to get you out of the way.” (originally, Cornford, 3).

⁴ <http://www.boloji.com/index.cfm?md=Content&sd=Articles&ArticleID=14195> [Dostep 14 II 2015].

the fact that, set beside his British counterpart, “Zapp was distinguished, and Swallow was not” (*Changing Places*, 15), a vital benchmark in the academic ranking.

In his 1989 interview, David Lodge, much in the spirit of *Small World* and the pursuit of the academic Holy Grail, discusses the phenomenon which he calls the “Round Table of professors: the elite group who get invited to conferences, who go around the world in pursuit of glory.”⁵ A similar issue is dissected in Terry Caesar’s article “Flying high and flying low: Travel, sabbaticals, and privilege in academic life.” The title of Caesar’s article speaks volumes about what one could call academic prerogatives, which comprise a whole range of perquisites such as visiting academic institutions abroad, often in luxurious settings.

The academic concept of travel, or academic pilgrimage, as Lodge presents it, takes place, theoretically, solely in order to share the fruits of one’s research with the international audience, but in practice it often turns into pseudo-academic tourism, with some academics “for ever swanning around the globe” (*Nice Work*, 63), particularly if it involves exotic venues and lavish conference programmes. Thus, the typology proposed by Rosovsky of the jet-setting professors such as the “Pan American Professor of Sociology” or the “Swissair Professor of Physics” (1990, 166) can be found in Lodge’s fiction, in which travel becomes part and parcel of the academic paradise:

‘Travels a lot, does he – Professor Swallow?’

‘Lately he seems to be absent more often than he’s present.’ (*Small World*, 22)

Inevitably, such perks are subject to ever-present envy, as not all academics share the same privileges:

‘I had an invitation to a conference in Florida,’ says Philip Swallow wistfully. ‘But I couldn’t get a travel grant.’

‘Oh, dear, what a shame,’ says Robyn, without being able to work up much genuine compassion for this misfortune. (*Nice Work*, 63)

Robyn, who is a young lecturer, responds in this way not only because her position in the hierarchy has more limitations than advantages, but because she already shares one of the characteristics of academic mentality, that is the unceasing readiness to underscore the inefficiency of other members of the academic fraternity:

Rupert Sutcliffe declared. ‘A waste of time and money, in my opinion, those conferences. *I’ve* never attended an international conference in my life.’ Robyn nodded polite approval of this abstention, while privately guessing that Rupert Sutcliffe had not been embarrassed by a large number of invitations. (*Nice Work*, 63)

⁵ <http://d.lib.rochester.edu/camelot/text/interview-with-david-lodge> [Dostęp 14 II 2015].

The very same propensity for denigrating fellow academics is mastered by Robyn's more experienced colleagues, seasoned both in academic terms, as well as in the field of peer criticism. Philip Swallow, mentioned earlier as a poor academic version of his American counterpart, Morris Zapp, tries to lessen his own lack of renown by pinpointing that other academics' rate of failure is much the same as his, a fact which does not improve Swallow's position as such, but at least offers consolation that his predicament is shared by others. When discussing their areas of research, Swallow says to Howard Ringbaum:

'Yours is Augustan pastoral, I believe,' Philip returned evasively.

Ringbaum looked pleased. 'Right. How did you know? You've seen my article in *College English*?'

'I was looking through the Course Bulletin the other day...'

Ringbaum's countenance darkened. 'You don't want to believe everything you read in that.' (*Changing Places*, 76)

Such verbal duels are most vicious when they take place within the realm of "intellectual territorialism" (Rossen 1993, 146), where academics can undermine each other's authority and credibility. Clashes of the kind in Lodge's fiction are particularly ample during conferences, which display as much academic research as resentment. Conference environment, apart from being an arena of relevant scholarly discussion, is also a perfect ground for gossip and venomous disparagement aimed at other academics:

"But you never did have much time for linguistics, did you Swallow?"

"Can't say I did, no. I never could remember which came first, the morphemes or the phonemes. And one look at the tree-diagram makes my mind go blank."

"Or blanker," said Dempsey with a sneer. (*Small World*, 22-23)

Robin Dempsey, a caustic commentator, is relentless in his censure, generally devoid of any self-reflection. This is exactly what he does while remarking about the conference organised by his former university:

"God!" said Dempsey, looking around the room. "What a shower! Why did I come?"

The question sounded rhetorical, but Dempsey proceeded to answer it at some length, and without apparently pausing for breath. "I'll tell you why, I came because I have family here, it seemed a good excuse to see them. My children, actually. I'm divorced, you see. I used to work here, in this Department, believe it or not. Christ, what a retarded lot they were, still are by the look of it. The same old faces. Nobody ever seems to move. Old Sutcliffe, for instance, been here forty years, man and boy. Naturally I got out as soon as I could. No place for an ambitious man. (*Small World*, 6)

Ringbaum's deficient article, Swallow's linguistic ignorance, or Dempsey's false belief that, unlike his colleagues, he has genuine academic potential, all reveal a sense of academic failure, and mirror another problem within the academic world that campus fiction pertains to, namely academic performance and output, which can boost or retard promotion. As DeBono puts it:

an academic seeks academic promotion and needs to demonstrate an output rather than a failed attempt to tackle an important but difficult problem. So the academic tailors his problem to suit his talent, and this becomes an end in itself. (1990, 5)

In Lodge's trilogy, a perfect embodiment of academic inability is a young Australian, Rodney Wainwright, working on his paper on the future of criticism. The opening line of the article "The question is, therefore, how can literary criticism..." (*Small World*, 140) is never finished, despite Rodney's numerous attempts to come up with a coherent continuation. Rodney Wainwright's problem can be defined, to use another quote from *Small World*, as a "long-preserved virginity" (334) of the academic sort, a common problem among academics, typical of pages rather than knights, the latter ones no longer in need to provide any proof of their academic ability, and interested more in the academic politics, which often consist in denigrating fellow academics, while securing a better position for oneself. As David Lodge observes, personal advancement in academia is almost as important as frustrating one's colleagues (cf. Lodge 2007, 263). This is mirrored in Lodge's campus fiction, where one's fiasco becomes someone else's success and, reversely, the success is envied and expected to end up in failure by those who have not succeeded themselves. This is particularly transparent when promotion is concerned, something which can happen owing to the academic advancement, but can also result from departmental politics, often based on the personal rather than professional grounds. A perfect example can be found in *Changing Places*, in an epistolary exchange between Philip and his wife, Hilary, in which Hilary gives an account of her meeting with the wife of Robin Dempsey, who, before returning to the scene as a conference participant in *Small World*, was Swallow's rival at the department:

I met Janet Dempsey at the supermarket and she said that Robin was determined to move if he doesn't get promotion this session. But surely they can't give him a senior lectureship before you, can they? He's so much younger. (*Changing Places*, 122)

This detailed report of the meetings with the wife of Swallow's potential rival for the promotion continues in much the same vein in another letter:

I saw Janet Dempsey again this morning (we seem to have fixed on the same day for supermarket shopping) and she said Robin knows he's definitely on Gordon's list of nominations for senior lectureships. Are you on it? I think what gets me is the way Janet implies that I'm naturally going to be fascinated by her husband's career as she is. Also the pointed way she never refers or asks about yours, as if it were a dead issue. (*Changing Places*, 130)

Swallow's reply perfectly fits the mood of Hilary's letters, one of a seemingly matter-of-fact report, but tinged with an oblique animosity towards his rival:

I've no idea whether I've been nominated for a Senior Lectureship and I'd rather keep it that way, since I shan't then have the mortification of knowing that I was definitely turned down. If Dempsey wants to poke his nose into such matters, let him. (*Changing Places*, 133)

Hilary's letters touch upon an important element of academic life reflected in Lodge's fiction, namely the fact that the world of academia knows no interregnum, once a place is vacant there is a *victor ludorum* awaiting to take it. In euphemistic terms this is simply academic competitiveness, but in a more drastic extension it takes the form of what Morris Zapp delineates bluntly in *Small World* as a form of academic cannibalism:

You know Freud's idea of primitive society as a tribe in which the sons kill the father when he gets old and impotent, and take away his women? In modern academic society they take away your research grant. (*Small World*, 42)

As has been said, academic success or failure is particularly transparent in the dimension that involves competitiveness in the academic rat race for promotion and rank. The winner's podium is what Morris Zapp defines as "the beauty of the academic life" (*Small World*, 151), elaborating his point in the further rumination:

To them that had had, more would be given. (...) In theory, it was possible to wind up being full professor while doing nothing except to be permanently absent on some kind of sabbatical grant or fellowship. Morris hadn't quite reached that omega point, but he was working on it. (*Small World*, 151-152)

In *Small World* this "omega point" is an extraordinary concept called the "chair of literary criticism" to be announced by UNESCO. A number of the academics in the novel are more than keen to win the position. Two of the potential contenders, Jacques Textel and Rudyard Parkinson, discuss the chair, thus revealing the very key element that draws various academics to the position soon to be offered, namely the fact that a successful candidate is expected to engage in little work while receiving a huge salary:

'What is this chair?' Rudyard Parkinson persisted.
Textel told him. 'Interested?' he concluded.
'Oh, no,' said Rudyard Parkinson, smiling and shaking his head. 'I'm quite content.'
'That's nice to hear,' said Jacques Textel. 'In my experience top academics are the least contented people in the world. They always think the grass is greener in the next field.'
'I don't think the grass anywhere is greener than in the Fellows' Garden at All Saints,' said Rudyard Parkinson smugly.
'I can believe that,' said Jacques Textel. 'Of course, whoever gets the UNESCO chair won't have to move anywhere.'
'Won't he?'
'No, it's a purely conceptual chair. Apart from the salary, which is likely to be in the region of a hundred thousand dollars.' (*Small World*, 163)

This “modern comedy of academic manners”⁶, to use Lodge’s words, continues throughout the novel and engages more academics, who, though poker-faced, become real academic predators who drop the diplomatic manner when the tension grows among those who compete for the chair. All this is set in an environment which is extremely hostile, and which Lodge describes as follows: “When the time comes for your tenure review, half your colleagues will be trying to stab you in the back, and not speaking to the other half” (1989, 360). This is very much in line with Lodge’s claim that academic mental topography is dominated by one particular determinant – “the will to power” (2007, 262). What follows is a deep resentment harboured against the more successful colleagues, but, more importantly, the awareness of the prominence of one’s position in the academic hierarchy.

Conclusion

When discussing academic fiction, one cannot omit the fact that much of what it depicts falls under the *academicus academico lupus est* rule. Academic fiction reveals a habitat “thick with the possibilities of intrigue” (Connor 1996, 69), whose inhabitants breed and fuel hostility. Simmering jealousies, tenures under threat, inter- and intra- departmental resentments, and the ever-present competition power the drive to achieve a leading place in the pecking order. All these issues, as McKenzie puts it, “preoccupy the academy and propel its fiction” (2006, 757). What seems particularly inspirational for academic fiction writers are clashing personalities, opposing interests, and the “tribal behavior” (Hazard 1988, ix) of the academic community:

Academic fiction almost always takes this competitiveness as part of its basis, showing its characters’ ambitions to gain more stature within the profession and often dramatizing this in terms of professional rivalry. (Rossen 1993, 4)

Obviously, as Lambertsson adds, any representation of academia, as “an isolated community peopled mainly by pathetic clowns” (1993, 9) is an intentional distortion used in academic fiction, but nevertheless it pinpoints something that is undeniable, namely an area of life and professional activity that is particularly prone to generate conflict, to a great extent based on the competition within the academic hierarchy. And this is exactly what campus novel amplifies, an inevitable conflict between academics, and an individual’s struggle in a habitat where sound academic work can easily transform into a combat zone, and where, as Bevan observes, “personal advantage rather than the pursuit of learning” (1990, 4) is often the genuine drive behind the façade of scholarly ethos.

⁶ <http://d.lib.rochester.edu/camelot/text/interview-with-david-lodge> [Dostęp 14 II 2015].

Although it all appears rather disquieting, David Lodge in his fiction manages to render it in a decidedly light-hearted manner, spiced with a solid dose of humour. One cannot and should not forget that at least in the case of David Lodge's fiction it is more "fun-poking rather than denunciation", as Lodge puts it himself in an interview with John Haffenden (1985, 161). However, with the comic dimension prevailing, between the lines his fiction does encapsulate a more serious tone, dispelling, to use Lambertsson's expression, "the myth of the Ivory Tower" (1993, 9). To some extent, Lodge's campus fiction dissects the nature of what Gombrich labels as "academic misery" (2000, 55), much of which is based on, as this article has attempted to underline, the feudal hierarchy of academia.

Bibliography

- Amis Kingsley. 2000. *Lucky Jim*. London: Penguin Books.
- Bevan David (red.). 1990. *University Fiction*. Amsterdam: Rodopi.
- Caesar Terry. 1999. *Flying high and flying low: Travel, sabbaticals, and privilege in academic life*. "Style" Vol. 33, No 3: 443-461.
- Carter Ian. 1990. *Ancient Cultures of Conceit: British University Fiction in the Post-War Years*. London and New York: Routledge.
- Connor Steven. 1996. *The English Novel in History 1950-1995*. London and New York: Routledge.
- Cornford, F.M. 1908. *Microcosmographia Academica: Being a Guide for the Young Academic Politician*. Cambridge: Bowes & Bowes Publishers Ltd.
- De Bono Edward. 1990. *Wordpower: An Illustrated Dictionary of Vital Words*. Penguin Books: London.
- Edemariam Aida. 2007. *Who's Afraid of the Campus Novel?* Red. Moseley M. Chester: Chester Academic Press: 154-163.
- Gombrich Richard F. 2000. *British Higher Education Policy in the Last Twenty Years: The Murder of a Profession*. Lecture given on 7 January in Tokyo at the Graduate Institute of Policy Studies.
- Green Charles. 2008. *The Drones of Academe*. "The Missouri Review" Vol. 31, No 3: 177-188.
- Haffenden John (red.). 1985. *Novelists in Interview*. London: Methuen.
- Hague Angela. 1985. *The Academic World in Modern Literature*. "Midwest Quarterly" 1985: 171-187.
- Hazard Adams. 1988. *The Academic Tribes*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press.
- Lambertsson Björk Eva. 1993. *Campus Clowns and the Canon: David Lodge's Campus Fiction*. Umeå: University of Umeå.
- Lodge David. 2007. *Robertson Davies and the Campus Novel*. Red. Moseley M. Chester: Chester Academic Press: 261-267.
- Lodge David. 1978. *Changing Places: A Tale of Two Campuses*. London: Penguin Books.
- Lodge David. 1989. *Nice Work*. London: Penguin Books.
- Lodge David. 1995. *Small World*. London: Penguin Books.

- McKenzie Alan T. 2006. *Faculty Towers: The Academic Novel and Its Discontents* (review). "Modern Fiction Studies" Vol. 52, No 3: 757-759.
- Moseley Merritt (red.). 2007. *The Academic Novel: New and Classic Essays*. Chester: Chester Academic Press.
- Rosovsky Henry. 1990. *The University: An Owner's Manual*. New York: Norton.
- Rossen Janice. 1993. *The University in Modern Fiction: When Power is Academic*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London: The Macmillan Press.
- Scott Robert F. 2004. *It's a Small World, after All: Assessing the Contemporary Campus Novel*. "The Journal of the Midwest Modern Language Association" Vol. 37, No 1: 81-87.
- Williamson George. 2001. *Six Metaphysical Poets: A Reader's Guide*. Syracuse: Syracuse University Press.

Summary

KNIGHTS AND PAGES OF ACADEMIA IN DAVID LODGE'S *CAMPUS TRILOGY*

Academic fiction, in general, touches upon a variety of issues concerning the groves of academe. One of the most prominent areas comprises the university staff, particularly the professoriate, and the lower ranks, whose predominant target is to become upgraded in the academic pecking order. In this respect, academic fiction depicts a world that is highly hierarchical and prone to personal frictions. The aim of this article is to analyse how these problems are dissected in David Lodge's *Campus Trilogy*.

Kontakt z Autorem:
klepuszewski@poczta.pl

Barbara Kowalik
Instytut Anglistyki
Uniwersytet Warszawski

MIT SKARBU WEDŁUG J.R.R. TOLKIENA W ŚWIETLE JEGO PRZEKŁADU *BEOWULFA*

Key words: J.R.R. Tolkien, *Beowulf*, treasure, trifunctional theory, mimetic rivalry

Mit skarbu wygenerował już niezliczone narracje¹, jak choćby tę pióra Roberta L. Stevensona o chłopcu z tawerny, który zostaje wciągnięty w wyprawę po złoto piratów. O ile jednak *Wyspa skarbów* (*The Treasure Island*, 1883) nie zachwyciła młodego J.R.R. Tolkiena, o tyle od początku frapowały go historie o skarbach, zwłaszcza baśnie, legendy i sagi Północy, w końcu zaś mit skarbu zainspirował jego własną kreację pisarską.

Hobbici – lud skromny, lecz bardzo starożytny, kochający nade wszystko „pokój i ciszę, i żyzną, uprawną ziemię” [WP 17]², są w gruncie rzeczy podobni do zwykłych, prostych bohaterów bajek, żyjących skromnie ze swej pracy i wyżej nad bogactwa ceniących sielski żywot i własny kąt, jak bohater bajki o rybaku i złotej rybce. Podobnie w mniej znanej bajce o złotej tabakierce ojciec bohatera to poczciwy rolnik, który cierpliwie z roku na rok orze i zasiewa swe pole, nie zważając na wspaniałe możliwości, jakie mogłaby przed nim otworzyć noszona od wieków w kieszeni i przekazywana z ojca na syna magiczna tabakierka, bez żalu więc oddaje ją młodemu, żądnemu przygód synowi, przestrzegając go jednak, by nie otwierał tabakierki, chyba że pod groźbą nagłej śmierci³. Hobbici zdają się wyrastać z tego rodzaju ludowych postaci. Pamiętamy,

¹ Mit, jak trafnie to ujmuje Dariusz Seweryn, „nie jest opowieścią, lecz źródłem opowieści”, a choć jego „fabularne realizacje mogą przybierać różne kształty, dopasowując się do kulturowego, a nawet geograficznego kontekstu”, to „struktury znaczeń, czyli układy relacji i napięć ideowych, cechuje zastanawiająca niezmiennność i stałość” i mają one „tę samą ‘strukturę głęboką’, rozpoznawalną na płaszczyźnie mitologicznego wzorca” [Seweryn 2014, 145].

² Wszystkie odniesienia do *Władcy pierścieni* w przekładzie M. Skibniewskiej według wzoru: skrót tytułu i numery stron.

³ Por. „The Golden Snuff-Box” [Steel 1994, 33-43].

że Bilbo „czarodziejski pierścień zachował w ściślejszej tajemnicy” [H 233]⁴ i prawie go nie używał, z trudem dał się namówić do udziału w wyprawie krasnoludów mającej na celu odzyskanie rodowych bogactw zagarniętych przez smoka Smauga, a opowieści o mnóstwie złota i drogich kamieni ukrytych w jaskini pod Górą najwyraźniej nie robiły na nim wielkiego wrażenia i to nie żądza wzbogacenia się zdecydowała w końcu o jego udział w wyprawie.

Hobbici są diametralnym przeciwieństwem krasnoludów, którzy w swym złotym wieku nie trudnili się bynajmniej uprawą ziemi ani staraniem o żywność, lecz snycerstwem, wyrabianiem pięknych przedmiotów i czarodziejskich zabawek [H 22-23]. Hobbici natomiast byli ludem rolniczym i osiadłym i „nigdy nie rozumieli ani nie lubili maszyn bardziej skomplikowanych” [WP 17]. O ile jednak krasnoludy „nie są bohaterami”, lecz opisani zostali jako „plemię wyrachowane, bardzo wysoko ceniące pieniądź” [H 165], albowiem jedynie „miłość do złota i klejnotów wzbudza w ich sercach szaleńcza, wręcz dziką odwagę” [H 185], hobbit potrafi zdobyć się na czyn bohaterski w imię zwykłego poczucia odpowiedzialności. Przeobrażając niepozornych, anonimowych antybohaterów bajkowych w fantastycznych hobbitów, dając im nie tylko imiona i nazwiska, ale też znamienitą genealogię i kulturę, Tolkien przydał im splendoru, lecz ani na jotę nie zmienił ich charakteru. Związek hobbitów z ludowym bohaterem bajek widoczny jest także w ich domowej architekturze, gdyż „początkowo wszyscy hobbici mieszkali w norach ziemnych” i zawsze czują się „najbardziej swojsko” w tego rodzaju mieszkaniach [WP 22], jako żywo przypominających chłopskie ziemianki, lepianki czy loszki.

Tradycję bajki ludowej z sentymentem rozpoznał Tolkien również w *Beowulfie*, anonimowym eposie staroangielskim, w którym skarby zajmują centralne miejsce. Jak wiadomo, Tolkien napisał o *Beowulfie* słynny esej „Potwory i krytycy”, ale dopiero w 2014 roku ukazał się drukiem dokonany przezeń prozą w roku 1926 i z czasem opatrzony obszernym komentarzem przekład *Beowulfa*. Publikacja pozwala nam lepiej zrozumieć, jak J.R.R. Tolkien czytał to kluczowe dla jego twórczości dzieło, jak bowiem zauważył Tom Shippey, „to z *Beowulfa* zaczerpnął Tolkien pomysł złodzieja kradnącego kielich” [Shippey 2004, 66]. Obecnie, znając przekład i uwagi Tolkiena, można z jeszcze większą pewnością lokować związki jego pisarstwa z *Beowulfem* na głębszym poziomie wspólnej struktury mitycznej.

Kluczowym elementem mitu skarbu w *Beowulfie* jest smok, występujący również, jak wiadomo, w licznych bajkach i legendach, choćby tej o smoku wawelskim. W *Beowulfie* smok, ściśle powiązany ze skarbem, kładzie kres życiu i karierze wielkiego bohatera i władcy. Tolkien przełożył *Beowulfa* surową, rytmiczną prozą, zbliżoną do aliteracyjnego metrum oryginału. Przytaczam kluczowy fragment jego przekładu w moim własnym tłumaczeniu:

⁴ Wszystkie odniesienia do *Hobbita* w tłumaczeniu M. Skibniewskiej według wzoru: skrót tytułu i numery stron.

(...) w Beowulfa ręce dostało się owo rozległe królestwo. Władał nim dobrze przez zim pięćdziesiąt. Był oto królem od wielu lat, sędziwym strażnikiem prawowitej schedy, gdy jeden taki ciemną nocą rządy rozpoczął, smok jeden, ten sam, co wysoko na wrzosowisku strzegł skarbcza swego, stromeo skalnego kurhanu: poniżej wiodła ścieżka ludziom mało znana. Dostał się do środka człek bezimienny, zabłąkał się w pobliże pogańskiego skarbu; ręka jego pochwyciła puchar głęboki, od klejnotów lśniący. Tego potem smok w cichości nie zdzierzył, choć podczas snu dał się być zwieść sprytowi złodzieja. Poznali to ludzie, okoliczni mężowie, że naprawdę był zagniewany.

Bynajmniej nie specjalnie i nie z własnej woli wdarł się ów człeczyna do skarbcza smoka, ten, co tak boleśnie go zranił, lecz w ciężkiej potrzebie, niewolnikiem będąc któregoś z możliwych synów tego świata, zbiegł był przed batem karzącego gniewu, a domu własnego nie mając, skrył się w owej jaskini, śmiertelnik winą obarczony.

Wkrótce poruszył się smok... tak, iż na intruza blady strach padł; mimo to ów nie-szczęśnik... w chwili grozy spostrzegł skrzynię skarbów pełną...

Było w owej grocie mnóstwo takich bogactw pradawnych, co je któryś z ongi żyjących ludzi, kto taki, nie wiem, roztropnie ukrył, bezcenne klejnoty, dziedzictwo szlachetnego rodu. Wszystkich ich śmierć już dawno zabrała, a oto i ten, co sam jeden spośród sprawdzonych wojów swego ludu, ten, co najdłużej z nich wszystkich po tym świecie chadzał, sprawując straż i żalobę względem swych przyjaciół, żywił już jeno nadzieję podzielenia ich losu, iż tylko przez czas krótki będzie mógł cieszyć się jeszcze rzeczami długo zbieranymi.

Kopiec gotowy czekał już na brzegu, opodal morskiej fali, na przyłasku świeżo sklepiony, mocnymi zakłęciami opieczętowany. Tam właśnie strażnik pierścieni złożył przydział bogactwa szlachetnego rodu, godny dział złota; i przemówił kilkoma słowy:

'Teraz ty, o Ziemi, strzeż skarbu wojowników, skoro najmocniejsi z mężów już nie mogą. Albowiem w tobie go ongiś dobrzy ludzie znaleźli! Śmierć w boju, okrutne, śmiercionośne zło zabrało cały mój śmiertelny lud, tych, których życie opuściło, radość wojowników w sali biesiadnej. Nie mam już nikogo, co by miecz udźwignął lub do polysku wyczyścił pozłacany puchar i kielich. Zniknął dumny zastęp. Oto hełm mocny, złotem zdobny, odarty z swej chwały. Posnęli ci, co przed bitwą do polysku polerowali przyłbice; nawet zbroja, co w boju dzielnie znosiła żądła mieczy żelaznych, pośród tarcz w pył zgniecionych, podąży ku zagładzie za tym, co ją nosił. Błasany pancerz nie pojedzie już w świat szeroki ze szlachetnym wodzem, przypięty do boku hardego wojownika. Już nie słyhać czarownego pienia harfy, radości, jaką niesie muzyczny instrument, ni sokół wierny nie zatrzepece w sali, ni rumak rączy nie zastuka kopytami na zamkowym dziedzińcu. Niszcząca śmierć wygnała z tego świata wielu spośród żyjących.'

I tak w niedoli duszy żalił się ze smutkiem, sam jeden, gdy wszyscy odeszli; zgęźbiony lkał głośno za dnia i nocą, póki fala śmierci nie pochłonęła i serca jego.

Owe nagromadzone bogactwa, pozbawione pieczy, znalazł stary łupieżca, co krąży w ciemności, ten, co ogniem ziejąc czyha na kurhany, smok nagi, o morderczych myślach, co lata owinięty w płomień; jego lękają się bardzo mieszkańcy ziemi. Skarb posiąść w ziemi zakopany zawsze celem jego pożądania i sam strzeże, starością przebiegły, pogańskiego złota, nie mając zeń dla siebie ni krzty korzyści.

I tak ów ludożerca trzy setki zim skarbcza tego pod ziemią pilnie strzegł, w siłę rosnąc; aż ktoś napelnił serce jego złością, sługa, co panu swemu zaniósł pozłacany puchar, błagając władcę o zawieszenie sporu i przebaczenie. Wtedy to ogołocony został skarbiec, bogactwo pierścieni pomniejszone, a prośba nieszczęśnika wysłuchana, gdy oczy władcy pierwszy raz ujrzwały pradawne dzieło rąk ludzkich. Wtedy ocknął się żmij! Na nowo rozgorzał bój. Wzdłuż skały węszyć począł i w zawziętości ducha ślad stopy wroga wytropił, co podszedł ukradkiem całkiem blisko, zaiste, do samej głowy smoka. Tak oto ten, komu niepisane umrzeć z łatwością umknie nieszczęściu i złemu losowi, jeśli tylko nad nim łaska Pana! Strażnik Skarbu gorliwie przeszukiwał teren, pragnąc znaleźć śmiałka, co podczas snu taką wyrządził mu szkodę. Gorejący, w udreće umysłu, raz po raz okrążał obwód kurhanu, lecz nikogo nie zdybał na tym pustkowiu. Wszakże już z radością przemysłował o bitwie, o wznieceniu wojny. Co pewien czas do wnętrza kopca zawracał, szukając naczyń zdobnego w klejnoty. Rychło odkrył był bowiem prawdę, że ktoś z ludzi szperał wśród złota i ogromnych skarbów. W męce Strażnik Skarbu przeczekał do zmroku. Wtedy wezbrał gniew w dozorcę kurhanu, bestii, co zbrodnię zamysła i ogniem chce pomścić swą bezcenną czarę. Oto zmierzchało już, ku radości węża. Nie będzie on dłużej warował na stoku, ale do przodu ruszył, ogniem owiany, pomknął w płomieniach. Straszliwy był dla ludzi owej krainy początek tej wojny. [Tolkien 2014, 77-80]⁵

Komentarz Tolkiena do tego fragmentu jest następujący:

(...) poeta przeskakuje tutaj prosto do historii smoka i budzącej dreszcz grozy przygody zbiegającego przypadkową kryjówkę w jaskini, odkrywającego w niej skarbiec i niemal następującego na głowę smoka (*2290, 1929) w ciemnościach podczas szperania. Tekst jest w tym miejscu poważnie uszkodzony, fragment *2226-31 (1875-8) jest praktycznie niezrozumiały. Zważywszy na manierę staroangielską, jest to bardzo wzruszające ujęcie sytuacji typowej dla bajki – godne uwagi ze względu na ‘sympatię’, jaką żywi autor zarówno wobec nieszczęsnego zbiega, jak i smoka. Natomiast charakterystyczne dla owej manieri jest nieproste prowadzenie narracji. Najpierw słyszymy o smoku. Następnie, że ‘ktoś’ dostał się do kopca i zabrał kubek. Dalej, że okoliczni mieszkańcy mieli się niebawem przekonać o gniewie smoka. Potem słyszymy więcej o intruzie, że był zbiegłym niewolnikiem (imię pana nieznane). Tu zapewne zaginęły cenne szczegóły na temat przeżyć zbiega w kopcu, ale dopiero później dowiadujemy się, że podszedł on tuż do głowy potwora. Charakterystyczne dla naszego poety (i w ogóle dla poezji staroangielskiej, jak ją znamy) jest również to, że scena w kopcu natychmiast przechodzi w elegijną retrospektywę na temat zapomnianych władców, którzy swe złoto ukryli w skarbcu, a potem pomarli jeden po drugim, aż skarbiec został bez wartownika, stając się łatwo dostępnym łupem dla smoka.

Ale wszystko to *nie* jest pozbawione artyzmu. Po pierwsze, zagospodarowana została ‘przestrzeń emocjonalna’ między spłodowaniem skarbcza a osobliwie żywym i spostrzegawczym opisem smoka, który sapie w skonfundowanym szale i zranionej chciwości, odkrywszy kradzież – wersety te zyskują ogromnie dzięki zamykającej je swego rodzaju ‘elegii’ – *ne byð him wihte dý sél* *2227 („nie mając zeń dla siebie ni krzty korzyści” 1918), która jest ostatnim słowem na temat smoczości. Również, oczywiście, emocja w obliczu skarbu, i owo poczucie smutku historii, podnosi całą

⁵ Ponieważ polska edycja tego dzieła ukazała się już po powstaniu niniejszego artykułu, korzystam z własnych przekładów.

rzecz ponad 'zwykłą opowieść o skarbie, jeszcze jedną opowieścią o smoku'. Cała rzecz jest mroczna, tragiczna, złowroga, osobliwie prawdziwa. 'Skarb' nie jest po prostu jakimś darem fortuny, który umożliwi znalazcy szczęśliwe życie i poślubienie królowy, lecz ugina się wręcz pod ciężarem historii, wiodąc wstecz ku ciemnym, pogańskim czasom poza pamięcią pieśni, ale nie poza zasięgiem wyobraźni. Dopiero gdy odsłoni się jego funkcja fabularna, przywiedzenie niezwyciężonego *Beowulfa* do śmierci, dowiemy się, że faktycznie był zaczarowany, *iúmonna gold galdre bewunden* *3052 („złoto praludzi opleciono czarami” 2564) – w tych czterech wyrazach wydestylowana jest, i przekłeta, kwintesencja 'zakopanego skarbu' (*3069-73, 2579-84). [Tolkien 2014, 351-2]

Tolkien z sentymentem rozpoznaje pod stylistyczną warstwą poezji staroangielskiej motywy typowe dla bajki ludowej. W szczególności podoba mu się dosadny język, a także empatia, z jaką anglosaksoński poeta potraktował zarówno zbiegłego niewolnika, jak i smoka, który po prostu zachowuje się zgodnie ze swą smoczą naturą.

Zarówno w smoku, jak i we włamywaczu z łatwością odnajdujemy prototypy Smauga i Bilba. W *Hobbicie*, jak wiadomo, Bilbo nazywany jest złodziejem i włamywaczem, podchodzi bardzo blisko do śpiącego smoka i zabiera drogocenny puchar, co rozwściecza Smauga i wywołuje jego krwawą zemstę na mieszkańcach pobliskiego miasta. Smaug opisany jest przez Tolkiena z jeszcze większą dozą bajkowej „sympatii” oraz przez analogię do hobbita – obaj umieją grać w zagadki. Twórcę Śródziemia najbardziej zainteresował ambiwalentny stosunek do skarbu w *Beowulfie*, gdzie wyrażony został tyleż wspaniały blask, co mrok i smutek złota.

Z jednej strony mamy więc skarb żywy, który służy ludziom i podlega w społeczeństwie *Beowulfa* nieustannej wymianie, hojnie rozdawany między sobą przez władców i szlachetnych bohaterów. W elegii zawartej w przytoczonym fragmencie ostatni z wojowników pradawnego plemienia sugeruje, że rolą drogocennych przedmiotów jest towarzyszyć ludziom, budując i umacniając więzi społeczne: puchar z winem ma przechodzić z rąk do rąk i z ust do ust podczas wesołej biesiady; zbroja ma przylegać do ciała i chronić tych, co ją noszą, a przed bitwą czyszcza ją ręce wiernego sługi. Wszelkie bogactwa zachowują swą wartość o tyle, o ile ogrzewa je ciepło ludzkich rąk i ciał. Natomiast skarb zakopany w ziemi uosabia smutek historii, oznacza bowiem, że ustała wymiana darów, że wymarł szlachetny ród, złoto zaś mogło być przekazane już tylko ziemi, z której zostało niegdyś dobyte. Taki zakopany skarb jest przeklęty przez samo to, że spoczywa nieużyteczny, wyjęty spod świętego prawa dzielenia się dobrami i tworzenia więzi, stając się w konsekwencji łupem smoka, którego natura przeciwna jest podstawowej naturze społeczeństw ludzkich, jako że smok strzeże skarbu zupełnie samotnie, nie czerpiąc zeń dla siebie odrobiny korzyści. Smutek historii tchnący z *Beowulfa* wiąże się też z nieodpartym pytaniem o przyczynę zaniku szlachetnych rodów. Zakopany skarb symbolizuje ich zarażenie się smoczą chorobą – na pozór piękny i nęcący, zdaje się skrywać

krwawe historie pogańskich plemion, wybijających się nawzajem bez pardonu dla bogactw, które ostatecznie leżą bezużyteczne, pozbawione właścicieli, którym mogłyby służyć.

Tolkien, za *Beowulfem*, wyraża tę myśl w *Hobbicie* poprzez symboliczny opis skarbu i strzegącego go smoka:

Oto leży tu olbrzymi, czerwonozłocisty smok (...) Pod nim, nakryte jego cielskiem i wielkim zwiniętym ogonem, a także wszędzie dokoła rozsypane po ziemi i ginące w ciemnościach, piętrzą się niezliczone drogocenne przedmioty, złoto surowe i kute, rzadkie kamienie i klejnoty, srebro czerwieniejące w rdzawym świetle. (...) Poza nim na najbliższych ścianach niewyraźnie majaczących w mroku wisiały zbroje, hełmy, topory, miecze, dzidy; rzędami stały wielkie dzbany i naczynia pełne nieodgadnionych skarbów. [H 166]

Ciało smoka zlewa się ze skarbem i nieledwie staje się z nim tożsame. Ich wspólnym mianownikiem jest barwa ognia. Bilbo zrazu postrzega Smauga w ciemnościach jako „jasną łunę” i „blask” [H 166], po chwili zaś dostrzega skarb w podobnych kategoriach: „takiego blasku skarbów nigdy sobie nie wyobrażał” [H 167]. Na uwagę zasługuje podkreślenie barwy czerwonej: czerwonozłocisty smok harmonizuje z czerwienią złota i nawet srebro opisane jest jako czerwieniejące w rdzawym świetle. W teorii trzech funkcji Dumézila kolor czerwony łączy się z funkcją militarną [Seweryn 2014, 540], zatem opis skarbu i zespolonego z nim ciała smoka (brzucha oprószonego „drogimi kamieniami i okruciami złota, które wbiły mu się w skórę od stałego wylegiwania się na tym łożu bogactw” [H 166], wskazuje na patologiczną dominację tej właśnie funkcji w opisywanym społeczeństwie⁶. Mit smoka/skarbu, tak wyraźny w *Hobbicie*, leży u podłoża całej historii Śródziemia, zwłaszcza Wojen o Silmarile i o Pierścień.

O ile Bilbo do pewnego stopnia ulega czarowi złota, kradnąc Smaugowi drogocenny puchar, a potem zabierając ukradkiem Arcyklejnot, o tyle w porównaniu z krasnoludami od początku zachowuje on wobec bogactw trzeźwy dystans. Ubrany w srebrzystą kolczugę zdobioną perłami hobbit konstatuje, „Czuję się wspaniale (...), ale wyglądam pewnie dość śmiesznie”, narrator zaś dodaje, „Mimo wszystko pan Baggins nie dał sobie zawrócić głowy czarami bogactw tak jak krasnoludy. Znacznie wcześniej niż one znużył się przetrzysaniem skarbcza i siadł zmęczony na ziemi; z pewnym niepokojem zadawał sobie w duchu pytanie, jak się ta historia skończy. ‘Oddałbym cały worek tych cennych skarbów – myślał – za jeden pokrzepiający łyk z drewnianego kubka

⁶ Georges Dumézil badając języki, mity, kulturę i sztukę oraz strukturę i świadomość społeczną ludów indoeuropejskich, zauważył, że postrzegały one siebie przez pryzmat trzech zasadniczych funkcji związanych, po pierwsze, z władzą zarówno w jej aspekcie prawnym, jak i magiczno-religijnym, po drugie, z siłą militarną i po trzecie, ze sferą życia codziennego, obejmującą przede wszystkim żywienie i reprodukcję. Teoria trzech funkcji sprawdza się również w odniesieniu do świata stworzonego przez J.R.R. Tolkiena.

Beorna” [H 185]. Wspomnienie ożywczego napoju wskazuje na trzecią funkcję Dumézila, którą Tolkien wyraźnie ukazuje jako dominującą w społeczności hobbitów.

Bilbo był „przekonany, że ze śmiercią smoka kończy się właściwie przygoda (...) i chętnie by się zrzekł swojego udziału w łupach, byle cała wyprawa zakończyła się pokojowo” [H 200]. Jednak wbrew jego życzeniom czar złota i pragnienie bogactw wzmagają się po zabiciu Smauga, wywołując wojnę między sprzymierzonymi dotąd stronami. Mimo że Bilbo, ku wielkiemu uznaniu elfów, oddaje Arcyklejnot w zamian za pokojowe zakończenie konfliktu i gotów jest zrzec się swego udziału w łupach [H 209], wybucha bitwa pięciu armii, w której ginie król krasnoludów. Umierając, Thorin oddaje cześć postawie Bilba: „Świat byłby weselszy, gdyby więcej jego mieszkańców tak jak ty ceniło dobre jadlo, zabawę i śpiew wyżej niż górę złota” [H 222]. Hobbici hołdujący w osobie Bilba wartościom trzeciej funkcji przeciwstawieni są społeczności krasnoludów, przedkładających nade wszystko broń tudzież inne drogocenne przedmioty, czyli nazbyt jednostronnie zorganizowanych wokół drugiej funkcji.

Tolkien nader mocno podkreślił zdolność hobbita do dzielenia się skarbami. Bilbo odmawia przecież przyjęcia całej należnej mu części skarbu, zadowolając się dwiema małymi skrzynkami: jedną ze złotem, drugą ze srebrem, czyli ilością, jaką mógł udźwignąć silny kucyk [H 225]. Na pożegnanie obdarza króla elfów hojnymi podarunkami (m.in. „naszyjnikiem ze srebra i pereł”), odwdzięcza się w ten sposób za wymuszoną wcześniej gościnę i ratuje „honor” włamywacza, król elfów zaś, przyjmując dar, nazywa Bilba „Szczodrym” i mianuje go „przyjacielem elfów” [H 226]. Bawiąc z kolei w gościnie u elfów w Rivendell, Bilbo ofiaruje Elrondowi tyle podarków, ile ten zgadza się przyjąć [H 230]. Odnalazłszy wraz z Gandalfem złoto trollów nienaruszone w kryjówce, hobbit gotów jest oddać je w całości Czarodziejowi: „Mam dość bogactw, starczy mi do końca życia,” powiada, Gandalf jednak nalega, aby podzielili się złotem sprawiedliwie po połowie [H 231]. W epilogu dowiadujemy się, że po powrocie do domu Bilbo żył „bardzo zadowolony (...) Miecz powiesił nad kominkiem, zbroję ustawił w sieni, a potem nawet oddał do muzeum. Złoto i srebro wydał przeważnie na prezenty, niekiedy praktyczne, a niekiedy fantastyczne (...) Czarodziejski pierścień zachował w ścisłej tajemnicy” [H 233]. Zatem po awanturycznym epizodzie Bilbo z ochotą wraca do swego normalnego życia, z podwieczorkiem „jak zwykle o czwartej” [H 225], zaczyna też pisać wiersze i spisywać swe przygody, a wszystko to razem składa się na bardzo pozytywny obraz kultury zbudowanej wokół trzeciej funkcji, jaką u Tolkiena reprezentują hobbici.

Zarówno hobbitowi, jak i anonimowemu złodziejowi pierścienia w *Beowulfie* obce jest zaciętrzewienie i wzniecanie wojen i sporów. Obaj są wyrazicielami wartości trzeciej funkcji. Ich związki ze skarbem mają charakter przypadkowy i są wymuszone okolicznościami, żaden nie przywłaszcza sobie bogactw,

lecz przywraca je właściwej im funkcji społecznej, zgodnie z regułą kierującą życiem społeczeństw archaicznych. Jak wykazał Marcel Mauss, kultura tych ostatnich oparta była na wymianie darów pojmowanej w sposób zgoła odmienny od transakcji ekonomicznych typowych dla społeczeństwa kapitalistycznego, dzielących i alienujących uczestników, podczas gdy tradycyjna wymiana darów łączy grupy społeczne i jednostki, tworząc między nimi więzi, przy czym wymianie podlegają nie wyłącznie towary i bogactwo oraz przedmioty mające wartość ekonomiczną, lecz wymienia się raczej uprzejmości, rozrywki, rytualną pomoc wojskową, kobiety, dzieci, tańce i uczty, rynek zaś jest tylko jednym z elementów, a wymiana bogactwa tylko jedną z części szerszego i trwałego kontraktu [Mauss 1973, 109-110].

Tak w *Beowulfie* jak i w *Hobbicie* złodziej unika przykrych konsekwencji swego czynu, wychodząc cało z opresji. Dzieje się tak niewątpliwie za zrzuceniem losu i opatrności, ale czy tylko? Autor *Beowulfa* podkreśla, że zbiegły niewolnik nie zatrzymał drogocennego pucharu dla siebie, lecz zaniósł go w darze swemu panu z prośbą o zakończenie sporu i przebaczenie winy. Rzec można, przywrócił skarbowi jego najwyższą funkcję wspólnototwórczą i być może tym właśnie zaskarbił sobie łaskę nie tylko ziemskiego pana, ale i Władcy Wszechświata. Tolkiena mógł zainspirować ten właśnie szczegół staroangielskiego eposu, kiedy wyposażał hobbitów w swoistą pogardę dla złota, a zarazem troskę o pokój i przyjacielskie relacje. Zupełnie inaczej niż anonimowy złodziej postępuje sam Beowulf. Nie tylko nie przychodzi mu do głowy, aby odszukać skradziony puchar i zwrócić go smokowi, lub choćby spróbować przebłagać gada innymi darami, lecz także nawet przed samą śmiercią król Geatów myśli głównie o tym, aby nasycić oczy i serce widokiem bogactw. Beowulf na moment przywłaszcza skarb sobie i swemu ludowi, jakkolwiek zdaje sobie sprawę, że podobnie jak w przypadku pradawnych właścicieli bogactwa po jego śmierci trafią z powrotem do ziemi i będą bezużyteczne. Odpowiednikiem tej postawy w *Hobbicie* jest Thorin Dębowa Tarcza, który woli wywołać wojnę, aniżeli podzielić się bogactwami. Można powiedzieć, że obaj przywódcy ulegają temu, co Tolkien nazywa „smoczą chorobą” [H 234] i obaj płacą za to życiem.

W *Hobbicie* Tolkien przestrzega przed chciwością, która w średniowiecznej moralistyce bywała uważana za korzeń wszelkiego zła i pewną drogę do śmierci, co błyskotliwie zezemplifikował Chaucer w *Opowieści Sprzedawcy Odpustów*, w której trójka biesiadników chcąc zabić Śmierć w zemście za utratę kolegi, wybija siebie nawzajem dla worka złota. O ile *Hobbit* wiąże skarb z wojnami, wskazując na groźbę takiego połączenia, o tyle we *Władcy pierścieni* opleciony zaklęciami Pierścień Władzy znamionuje bogactwo w powiązaniu ze szczególną mocą, z tajnikami i bardziej subtelnymi niebezpieczeństwami panowania. Ustrzeżenie się ich wymaga bezwzględного wyrzeczenia się przeklętego przedmiotu, lecz nie jest to kwestią ani siły, ani dobrej woli, albowiem Pierścień nieuchronnie degeneruje swoich użytkowników. Jak tłumaczy Gandalf,

Pierścień „jest potężny” i „w końcu owładnąłby każdą śmiertelną istotą, która by go miała w posiadaniu. To on by posiadał swego właściciela”, jest „sprawcą zła”, „ma w sobie trującą moc” i działa w nim „jakaś ciemna, groźna siła” [WP 66-68]. Po pewnym czasie właściciel nie może się go wyrzec, nie zależy to już od jego woli, gdyż „Pierścień Władzy sam o sobie rozstrzyga” [WP 75]. Nawet sam Gandalf nie mógłby się mu oprzeć. Jedyne sposoby to wrzucić Pierścień w otchłań Ognistej Góry, niszcząc go raz na zawsze [WP 82].

W swym komentarzu do *Beowulfa* Tolkien zauważa, że skarb smoka był przeklęty, a więc dotknięty złem. Pierścień w uniwersum Śródziemia również należy do zła, które zasadza się nie tylko na pożądaniu złota, ale przede wszystkim znamionuje niezgodę na wcieloną, śmiertelną naturę życia. Jak wyjaśnia Gandalf, „śmiertelnik, który ma jeden z tych Wielkich Pierścieni, nie umiera, (...) po prostu trwa”, w końcu zaś „zanika, staje się już trwale niewidzialny, żyje w półmroku, widziany tylko przez ciemne moce, które rządzą Pierścieniami” [WP 66]. Istota taka staje się upiorem. Upiorami są u Tolkiena pradawni królowie – nic w tym dziwnego, ponieważ Pierścień symbolizuje jednocześnie bogactwo i władzę, nie wyłączając mocy nadprzyrodzonej. Zatem w kategoriach Dumézila uosabia dominację pierwszej funkcji, to znaczy tego wszystkiego, co wiąże się z rządzeniem, magią i religią. Tolkien odsłania ciemne oblicze tak pojętego skarbu, choć jest on godny pożądania, jak Pierścień dla Froda: „przyjrzał mu się uważnie: był znów zwyczajny i gładki (...) Złoto lśniło jasno i czysto. Zachwyił Froda bogactwem i pięknem barwy, doskonałością kształtu. To był prześliczny klejnot, prawdziwy skarb” [WP 81]. W istocie, pod postacią magicznych znaków i napisów, kryje się zło płynące z wynaturzonej władzy.

We *Władcy pierścieni* Tolkien odsłania też inne aspekty mitu na przykładzie społeczności hobbickiej, która, jak się okazuje, nie jest całkowicie impregnowana na niszczące oddziaływanie skarbu. Jak dowodzi René Girard, większość nowoczesnych interpretatorów oczarowanych mitami pomija przemoc ukrytą w wielu z nich, gdzie faktyczne zabójstwo niewinnej, przypadkowej ofiary przedstawia się, czyli mitologizuje, jako zjawisko całkowicie naturalne, niczym zmiana pór roku. Sam Girard dostrzega w mitach odbicie najprawdziwszych zdarzeń historycznych kryjących się pod postacią symboli. Mit jest według niego kłamstwem, jakie ludzkość opowiada sobie o smutnej rzeczywistości, a co gorsza współczesna krytyka na ogół to kłamstwo kupuje, podobnie jak czyniły to archaiczne plemiona. Girard odkrył też trójkąny schemat pożądania wiodącego do przemocy. Zauważył, że pożądanie ma charakter mimetyczny, to znaczy koncentruje się nie tyle na samym przedmiocie, ile na pośredniku pożądania, na kimś, kto pragnie tego samego, co my. Pragniemy bowiem przede wszystkim relacji, jaka łączy przedmiot i kogoś, z kim rywalizujemy, kogo kochamy i zarazem nienawidzimy [Girard 2002, 74-82, 19-30].

Tolkien we *Władcy pierścieni* ukazuje mitotwórcze działanie hobbitów w sposób do pewnego stopnia zbieżny ze spostrzeżeniami Girarda. Gollum,

wywodzący się od praprzodków hobbitów, z rodu „wielkiej sławy”, który był „liczny i bogatszy od innych”, reprezentował kiedyś kwiat młodzieży swojego plemienia – „był najbardziej ciekawy i dociekliwy” z nich wszystkich, „interesowały go szczególnie korzenie i początki wszelkich rzeczy”, miał wówczas na imię Sméagol i przyjaźnił się „z niejakim Déagolem, chłopcem o podobnych zamiłowaniach” [WP 73]. Wzajemne, niemal bliźniacze podobieństwo obu chłopców podkreśla Tolkien za pomocą ich rymujących się imion. Sméagol i Déagol tworzą parę nierozłącznych przyjaciół, we wszystkim się nawzajem naśladowa. To między nimi właśnie bierze początek kluczowe, niejako założycielskie zdarzenie w dziejach Śródziemia Trzeciej Ery. Podczas jednej ze wspólnych wypraw Déagol łowiąc ryby, znajduje złoty pierścień, Sméagol zaś mu go zazdrości i żąda, aby przyjaciel podarował mu pierścień z okazji przypadających na ten dzień jego urodzin. Déagol odmawia, wtedy Sméagol go zabija – zrobił to, czytamy, „ponieważ złoto lśniło zbyt pięknie” [WP 73].

Sméagol pożądał pierścienia, lecz być może był tak naprawdę zazdrosny o więź między pierścieniem a przyjacielem. Interpretację tę potwierdza dalsza historia Sméagola. Po zabójstwie i starannym ukryciu ciała Déagola, staje się on właścicielem pierścienia, na który przelewa całą swą miłość. Jednocześnie pod wpływem pierścienia przeistacza się w Golluma, degenerata, wygnańca i wyrzutka rodu z przyczyny zła, jakie zasiewa wokół dzięki niewidzialności dostępnej mu za sprawą pierścienia. Stopniowo staje się samotny i nieszczęśliwy, zamiast normalnej mowy wydaje z siebie bełkot, nienawidzi wszystkiego i wszystkich, najbardziej zaś swego „skarbu”, Pierścienia. Jak wyjaśnia Gandalf, Gollum „nienawidził Pierścienia i zarazem kochał go, tak jak siebie samego zarazem kochał i nienawidził” [WP 75].

Gollum tworzy pewien mit wokół Pierścienia. „Twierdzi, że dostał go od babki, która miała mnóstwo podobnych klejnotów”, lecz Gandalf jest przekonany, że to kłamstwo, w którym „tkwi jednak ziarnko prawdy” [WP 75]. Bajka snuta przez Golluma jest analogiczna do mitów, czyli kłamstw, jakie opowiada sobie ludzkość, by ukryć pierwotną przemoc i zbrodnie. Wyjaśnia Gandalf: „Morderstwo popełnione na Déagolu nękało Golluma: żeby się usprawiedliwić, wymyślił ten argument i udreńczony w ciemnościach powtarzał go swojemu ‘skarbowi’ wciąż w kółko, aż wreszcie sam w swoją bajkę uwierzył” – podobnie, jak zdaniem Girarda społeczeństwa pogańskie brały dosłownie swoje mity. Niczym wytrawny badacz mitów pokroju Girarda Gandalf rekonstruuje rozumowanie Golluma, „Tego dnia rzeczywiście były jego urodziny. Déagol powinien był mu ofiarować Pierścień, który nadarzył się w samą porę jako urodzinowa niespodzianka. A więc to był naprawdę jego urodzinowy prezent itd. itd...” [WP 77]. Analogicznie do rzeczywistych mitów opowieść Golluma tworzy mit „skarbu” – tak bowiem Gollum nieustannie nazywa Pierścień – w który on sam święcie wierzy, Gandalf natomiast obnaża kłamstwo tej historii, mające na celu ukrycie bratobójstwa. Gollum nieustannie przemawia do Pierścienia,

swego skarbu, nawet wówczas, gdy nie ma go przy sobie, powtarzając swą kłamliwą historyjkę, a zarazem nakładając na Pierścień wizerunek zamordowanego Déagola – przyjaciela, który wciąż podświadomie mu towarzyszy. Albowiem to Déagol, jak ujawnia mowa Golluma mówiącego o sobie w liczbie mnogiej, „my”, był pośrednikiem pragnienia Pierścienia, przyjacielem, bez którego Gollum nie może w pełni cieszyć się swoim skarbem.

Bilbo, stawszy się przez przypadek posiadaczem Pierścienia, również tworzy swój mit skarbu na podobnych zasadach co Gollum. Hobbit początkowo odmawia oddania Pierścienia, który nazywa swoim „skarbem”; mówi do Gandalfa, „Pierścień jest mój (...) Mój własny. To mój skarb”, na co Gandalf odpowiada, „Ktoś go już tak nazwał. Ktoś inny, nie ty”, jednak Bilbo nie przejmuje się sugestią, że oto upodobił się do Golluma i nalega „Ale teraz ja go tak nazwałem. Czy mi nie wolno? (...) Nie oddam nikomu mojego skarbu” [WP 51]. Jak zauważa Gandalf, Bilbo powieła nie tylko uzależnienie Golluma od Pierścienia, ale również jego kłamstwo. „Otóż najciekawsze w tej całej historii jest to”, powiada Gandalf, „że Bilbo początkowo opowiedział ją swoim towarzyszom zupełnie inaczej; według relacji Bilba „Gollum obiecał mu w razie wygranej prezent” i na tej podstawie hobbit uznał znaleziony przez siebie Pierścień za „swoją prawowitą własność, skoro zwyciężył go w grze” [WP 29].

Opowiadanie Bilba podobnie jak historia Golluma opiera się na kłamstwach, które w dodatku są bardzo podobne – dotyczą rzekomego prezentu. Analogicznie do Girarda Gandalf nie kupuje tych kłamstw – czytamy, że „od pierwszej chwili nie wierzył w prawdziwość opowiadania Bilba i w dalszym ciągu był ciekawy prawdy o Pierścieniu (...) aż w końcu wydobyl prawdziwą historię”, albowiem „czarodziej przywiązywał wielką wagę do prawdy”; zauważył, że pomysł „prezentu” nie wyklął się w głowie Bilba z niczego, a sam Bilbo zwierzył się mu później, że myśl tę nasunęły mu słowa Golluma podsłuchane w tunelu, kiedy to Gollum kilkakrotnie nazwał Pierścień „swoim urodzinowym prezentem” [WP 30]. Gandalf zrozumiał w końcu, że Bilbo wymyślił historię o „wygraniu” pierścienia, ponieważ starał się w ten sposób „udowodnić niezłomie swoje prawo do tego klejnotu. Tak samo jak Gollum, który mówił, że dostał go w prezencie na urodziny. Podobieństwo tych dwóch kłamstw nie dawało Gandalfowi spokoju. Zrozumiał, że pierścień ma w sobie trującą moc” [WP 67] – nie inaczej niż przeklęty skarb w *Beowulfie*.

Na przykładzie Golluma i Bilba Tolkien odsłania ułudę i złowrogą moc mitu skarbu i w ogóle mitu, a także cyklu mimetycznego. Gollum reprezentuje tradycję i przekaz ustny, wydobyty i zinterpretowany przez czarodzieja Gandalfa. W osobie Bilba mamy z kolei do czynienia z tradycją i przekazem pisemnym, przywodzącym na myśl kulturę rękopiśmienną średniowiecza. Tolkien pokazuje, że zakłamywanie rzeczywistych wydarzeń jest wspólne dla obu tych porządków. Bilbo bowiem spisał w swych pamiętnikach nieprawdziwą relację ze swej przygody i nigdy jej nie zmienił; jego relacja została następnie

rozpowszechniona, „zapisana (...) w Czerwonej Księdze i w licznych jej odpisach oraz skrótach”; chociaż zachowały się niektóre kopie zawierające „prawdziwą wersję (...) zaczerpniętą niewątpliwie ze wspomnień Froda lub Sama”, ta prawdziwa wersja była podawana jedynie jako alternatywna, bo choć ci dwaj hobbitci znali prawdę, niechętnie „dementowali słowa zapisane własną ręką starego Bilba” (WP 30). I tak ujawnia się siła tradycji i autorytetu, a przy tym mityczny charakter źródeł historycznych, skrywanie w nich prawdziwych wydarzeń pod powłoką fantastycznych opowiadań, pamiętniki Bilba bowiem funkcjonowały w historii Śródziemia jako tzw. Czerwona Księga Marchii Zachodniej, stanowiąca „główne źródło dla kronikarza Wojny o Pierścień”; puste strony pozostawione przez Bilba w jego manuskrypcie wypełnione zostały potem głównie przez Froda, który dodał rozmaite glosy, uzupełnienia i komentarze; niepewność tego źródła uwydatnia jednak fakt, że „oryginał Czerwonej Księgi nie zachował się” [WP 31]. Jedynie dociekania nieustającego w poszukiwaniu prawdy Gandalfa, praktykującego hermeneutykę podejrzliwości i tym samym będącego odpowiednikiem nowoczesnego krytyka w rodzaju Girarda, przybliżają czytelnika do zafałszowanej w relacjach prawdziwej historii Pierścienia.

Struktura mitu, skrywającego pierwotną zbrodnię pod barwną szatą fikcji, przenika do spisanych relacji historycznych i ma tendencję do replikowania i umacniania się. Co więcej, powtarza się samo zbrodnicze wydarzenie. W przypadku Bilba nie dzieje się tak tylko dlatego, że hobbit potrafił zdobyć się na miłosierdzie wobec Golluma, za co siły wyższe uchroniły go od zguby: „Bilbo pierwszy w dziejach (...) naprawdę oddał Pierścień” [WP 75]. Poza tym Bilbo odznaczał się nadzwyczajną hojnością i wierny był pradawnej regule wymiany darów, nie przywiązując nadmiernej wagi do bogactw. Znamienne, że z okazji swego pożegnalnego przyjęcia, na które zaprosił aż 144 gości, przygotował dla nich prezenty, wśród których „Niczyje oko nie dostrzegło śladu ani znaku pieniędzy lub klejnotów. Wśród prezentów nie było najdrobniejszej bowiem monety czy choćby szklanego paciorka” [WP 56].

Pierścień natomiast stanowi szczególnie duże zagrożenie dla Froda, chociaż on sam nie zdaje sobie z tego sprawy. Frodo postrzega siebie i w ogóle hobbitów jako diametralnie różnych od Golluma i niemających z nim nic wspólnego, żywi zarazem wobec Golluma ogromne poczucie wyższości. W rzeczywistości jednak, jak sugeruje Tolkien, Gollum mógł być praprzodkiem Froda. Frodo bowiem pochodzi z ponurego i złego miejsca, nie z Hobbitonu, lecz z Bucklandu, położonego na gorszym brzegu Brandywiny i tuż pod starym lasem. Rodzina matki Froda postrzegana jest w Shire jako „zbzikowana”, ponieważ zabawiają się „pływaniem łódkami po tej wielkiej rzece” [WP 37]. Co ciekawe, plemię, z którego pochodzi Gollum, zostało opisane bardzo podobnie, jako ściśle związane z rzeką: „w bardzo odległych czasach, żył na brzegach Wielkiej Rzeki, na pograniczu Dzikich Krajów, pewien ludek o zręcznych rękach i zwinnych nogach”, „było to plemię z rasy hobbitów, pokrewne praszczurom Stoorów, lubiło

bowiem rzekę, chętnie się w niej kapało i budowało łódki z sitowia” [WP 73]. Stoorowie, jeden z trzech szczepów hobbitów, szczególnie lubią brzegi rzek: to oni „najdłużej trzymali się brzegów Wielkiej Rzeki Anduiny” [WP 18].

Tolkien wyraźnie wskazuje na pokrewieństwo Stoorów, z których wywodzi się Frodo, z ludem Golluma, którego Bilbo po raz pierwszy przecież spotyka pływającego po wodzie w łódeczce, wiosłującego szerokimi, płaskimi stopami. W przypadku Froda to pokrewieństwo ma szczególny charakter, gdyż oboje jego rodzice utonęli, pływając razem łódką po rzece przy księżycu. Ta tajemnicza śmierć jest różnie interpretowana: przyjmuje się, że łódź poszła na dno, bo Drogo, ojciec Froda, za dużo ważył, ale istnieje też wersja jakoby „żona pchnęła go do wody, a on wciągnął ją za sobą” [WP 37]. Przypomnijmy, że Gollum zabił swego przyjaciela, gdy „pewnego razu popłynęli razem łódką” [WP 73]. Woda wiąże się więc w historii hobbitów z zagrożeniem, być może z jakimś pierwotnym, a następnie powtarzającym się kataklizmem lub zbrodnią – na początku *Władcy pierścieni* czytamy, że hobbitci trzymali się z dala od morza i na ogół „nieufnie spoglądali nawet na rzeki i łódki, mało który też umiał pływać” [WP 23]. Mity indywidualne i rodzinne składają się na mit dotyczący całej zbiorowości.

Podsumowując, Tolkien, w duchu Girarda, demitologizuje skarb, odsłania jego smocze oblicze. Społeczeństwa Śródziemia przedstawione są zgodnie z odkryciami na temat rzeczywistych społeczeństw, dokonany także przez antropologów i socjologów, jak Mauss i Dumézil. Obserwacje Maussa o wymianie darów pozwalają uchwycić różnice między dobrym a złym użyciem bogactw zarówno w świecie *Beowulfa*, jak i w Śródziemiu. Teoria Dumézila z kolei pomaga nam dostrzec, że zobrazowane przez Tolkiena zło wynika z oddzielenia bogactwa od ograniczeń podyktowanych przez domenę trzeciej funkcji, czyli od spraw życia codziennego, którym bogactwo winno służyć, budując tkankę społeczną, oraz że niebezpieczeństwo pojawia się wraz z niezrównoważoną dominacją drugiej, a zwłaszcza pierwszej funkcji. Mit skarbu zaczerpnięty z *Beowulfa* i z zawoalowanej w tym starym eposie jeszcze starszej tradycji bajki ludowej, podany przez Tolkiena w pogłębionym ujęciu i w formie niezwykle atrakcyjnych narracji, poddaje się zatem wielostronnej analizie za pomocą poważnych pojęć i teorii naukowych, zyskując tym samym jako przekaz prawdziwy, aczkolwiek sformułowany w kategoriach fikcji literackiej.

Bibliography

- Dumézil Georges. 1987. *Mit i epos, t. 1. Ideologia trzech funkcji w eposach ludów indoeuropejskich. Przedmowa*. Tł. Godzimirski J. „Literatura na Świecie” nr 11.
- Girard René. 2002. *Widziałem szatana spadającego z nieba jak błyskawica*. Tł. Burska E. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

- Mauss Marcel. 1973. *Szkic o darze. Forma i podstawa wymiany w społecznościach archaicznych*. W: *Socjologia i antropologia*. Tł. Król M., Pomian K. i Szacki J., cz. 8. Warszawa: PWN: 107-168.
- Seweryn Dariusz. 2014. *Prehistoria – średniowiecze – romantyzm. W kręgu indoeuropejskich tematów mitologicznych: od Dumézila do Słowackiego*. Warszawa: IBL PAN.
- Shippey Thomas Alan. 2004. *J.R.R. Tolkien pisarz stulecia*. Tł. Kokot J. Poznań: Zysk i S-ka.
- Steel Flora A. (red.) 1994. *English Fairy Tales*. London: Wordsworth Classics.
- Tolkien John Ronald Reuel. 1997. *Hobbit, czyli tam i z powrotem*. Tł. Skibniewska M. Warszawa: Iskry.
- Tolkien John Ronald Reuel. 2013. *Władca pierścieni*. Tł. Skibniewska M. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA S.A.
- Tolkien John Ronald Reuel. 2014. *Beowulf. A Translation and Commentary*. Red. Tolkien Ch. London: HarperCollins.
- Tolkien John Ronald Reuel. 2015. *Beowulf. Przekład i komentarz*. Red. Tolkien Ch. Tł. Staniewska K. i Sylwanowicz A. Warszawa: Prószyński i S-ka.

Summary

THE MYTH OF TREASURE IN THE WORKS J.R.R. TOLKIEN IN THE LIGHT OF HIS TRANSLATION OF *BEOWULF*

The article compares the presentation of material wealth in the Old English epic *Beowulf* and in the works of J.R.R. Tolkien, particularly *The Hobbit* and *The Lord of the Rings*, with reference to the recently published prose translation of *Beowulf* made by J.R.R. Tolkien in 1926 and supplied by him with ample notes and commentary. The analysis makes use of the anthropological and sociological concepts of Georges Dumézil (trifunctional theory), Marcel Mauss (the concept of the gift), and René Girard (mimetic rivalry) to elucidate the significance of treasure in the analyzed texts.

Kontakt z Autorką:
b.j.kowalik@uw.edu.pl

Czesław Plusa

Katedra Literatury i Kultury Niemiec, Austrii i Szwajcarii
Uniwersytet Łódzki

WOKÓŁ POSTMODERNISTYCZNEJ POETYKI DRAMATU TANKREDA DORSTA *DIE SCHATTENLINIE*

Key words: the traditional and the modern poetics, crisis of the modern consciousness, deconstruction as the postmodernist thinking profile

Poetycką koncepcję swoich utworów odsłania Tankred Dorst w zeszycie programowym do sztuki *Große Schmäherei an der Stadtmauer* następująco:

Co na scenie przedstawiane jest jako moje zmyślenie, muszę podporządkować rzeczywistości, albowiem wielka jest pokusa zatracenia się w «czystej», to znaczy ozięblej grze¹ [przeł. C. Plusa – dalej CP]

Ta autorefleksyjna uwaga otwarcie deklaruje postawę autora, że nie zależy mu na uwodzeniu czytelnika, a jedynie na prawdzie i pewności. Dorst uparcie odżegnuje się od „absolutnej” poetyki, by użyć fortunnego określenia Gottfrieda Benn², która miałaby ułatwić ewakuację z labiryntu współczesnej rzeczywistości, wiedzionej przez poplątane, niespójne i mętne doświadczenie swoich współczesnych. Również z „totalizującymi” zapędami tradycyjnej poetyki nie utożsamia się Dorst. W oczach dramaturga rzeczywistość ta zyskuje nową rangę teoretyczną. Nowoczesny sposób myślenia, widoczny w dramacie *Die Schattenlinie*, pozbawiony jest tradycyjnych ambicji systemowych, które pokryły dziś patyną tak Goethego i Schillera, jak Hegla zarówno literacką, jak i filozoficzną strategię wypowiedzi. Kluczową diagnozą poetycką, którą Dorst się posługuje, jest technika fragmentu, narzucona przez doświadczenie

¹ „Was auf der Bühne als meine Erfindung dargestellt wird, muss ich an der Wirklichkeit prüfen, denn die Verführung, sich im «reinen», das heißt unverbindlichen Spiel zu verlieren, ist groß“.

² Istotą tej poetyki sprowadza Benn do uprawiania abstrakcyjnej gry językowej: „Dokonałość przez uporządkowanie zdań i słów“ („Vollkommenheit durch die Anordnung von Sätzen und Worten“) [Benn 1989, 132].

współczesnego człowieka: jego istotą jest klęska idei oparcia myślenia na uniwersalnych podstawach dających pewność zakorzenienia w świecie. Semantycznie samowystarczalny staje się dla Dorsta fragment – musi sam dostarczać klucz do odczytania właściwego sensu: „Procesy życiowe, z których czerpiemy nasze dramaty, spostrzegamy przecież tylko fragmentarycznie”³ [przeł. CP]. Cała ta świadomość – widoczna już *in nuce* na przełomie XVIII i XIX wieku (Kleist, Büchner) – stała się kolebką prawdziwie nowoczesnego stylu myślenia. Traumatyczne doświadczenia dnia codziennego nie mieszczą się w kanonie metafizycznie skonstruowanego świata, w którym życie ludzkie przebiega według wyraźnie zarysowanej logiki: dobro–zło, prawda–fałsz, piękno–brzydota, czarny–biały, patriarchat–matriarchat, postęp–reakcja etc.⁴ Wypracowana przez Dorsta topika poetycka podąża w inną stronę. Jej wyrazem jest metafora cienia, która staje się uzasadnioną figurą poetycką, „cząłą membraną” świadomości współczesnego człowieka i jego bolesnych przeżyć w kolizji ze światem.

Dramat *Die Schattenlinie* poprzedzony jest prologiem, w nim zaś doznaje czytelnik dramaturgii wydarzeń, dreszczu grozy lub emocji. Kreśląc obraz osaczającej nas rzeczywistości, obnaża Dorst, wiedziony nakazem i instynktem chwili, szarą stronę współczesnego życia. Na jej kanwie tworzy obraz bezlitosnej rzeczywistości, gwałtownej i anonimowej, urastającej do pasma krzywd, jakich nie szczędzi ona jednostce, która z własnego punktu widzenia ją postrzega i wartościuje. Kryzys uniwersalnej idei owocuje w dramacie *Die Schattenlinie* niepewnością, utratą więzi międzyludzkich, więzi między Ja a światem, pozbawionej przejrzystego porządku rzeczy i wartości. Kluczowym momentem koncepcji dramatu jest jego ekspresyjny charakter, stymulowany przez pojawienie się silnego, szokującego bodźca pochodzącego z upadłej przestrzeni świata odczarowanego, jak to ujął Max Weber, świata będącego „pożegnaniem epoki pięknego człowieczeństwa” [Weber 1984, 108], w którym szok i przemoc zastępują marzenia o harmonii między człowiekiem a światem. Z takiej perspektywy powstaje pierwsze zdanie prologu: „Czyż nikt nie słyszy wokół wrzasku?” [przeł. CP] („Hört denn niemand das Geschrei ringsumher“)⁵. Cały ładunek upadku wyraża się w licznych sformułowaniach rezonujących atmosferę wybuchu i wulkanicznej erupcji, która rzutuje na nieprzyleganie jednostki do świata, zajmującej wobec niego pozycję buntu. Wyraziste stają się w tym kontekście uderzająco trafnie dobrane wyrażenia, które nade wszystko tworzą aurę dramatu Dorsta.

³ „Die Lebensvorgänge, aus denen wir unsere Dramen ziehen, nehmen wir ja auch nur fragmentarisch wahr” [Dorst 2008, 352].

⁴ Snując postmodernistyczne wątki, Jean-François Lyotard podkreśla: „W wyraźnym uproszczeniu można powiedzieć: «Postmodernizm» oznacza, że nie daje się już wiary wielkim metaopowieściom” [Lyotard 1982, 7].

⁵ Ten i następne cytaty z dramatu *Die Schattenlinie* publikowanego W: „Spectaculum. 60. Moderne Theaterstücke”. 1995. Frankfurt am Main: Suhrkamp: 9 oznaczam jako Sl.

Na dachach stoją snajperzy i strzelają do pieszych. Nawet się nie ukrywają. (...) Na plakatach ostrzegał rząd: Obywatele, bądźcie ostrożni. Ale jakżesz można się chronić. Przecież nikt nie zna wroga. (...) Mordercy są podstępni⁶ [przeł. CP] [Sl, 9]

Dalsza refleksja uzmysławia wykładnię przemocy, mariażu barbarzyństwa we współczesnym świecie:

Wiele się mówi, ale nikt nie głosi, że w gruncie rzeczy szalejąca wokół przyjemność zabijania, gorączkowa żądza niszczenia wszystkiego, co stworzone, jest przyczyną tego, że miasta legną w gruzy, filary mostowe pękają, stupiętrowe budynki zapadają się, posiekani, pokawałkowani ludzie wysypywani są z żywymi do dolów z wapnem. Odgłosy przerażania i przemocy dają się zauważyć w toku postępującej akcji (...) jako echo bądź rodzący się początek okropnych wydarzeń⁷ [przeł. CP] [Sl, 9]

Zarysowującą się w dramacie rozpacz można odczytać jako akt apelacyjnej skargi wobec nieodwracalnej, swoście dokonującej się przemiany rzeczywistości, którą Adorno rozpoznaje jako „sygnaturę epoki” („Die Signatur des Zeitalters“) [Adorno 2003, 41]. Wyznacznikiem tej przemiany staje się fakt, że „żaden człowiek, bez wyjątku, poniekąd nie może nadać swojemu życiu jasnego sensu” („daß kein Mensch, ohne alle Ausnahme, sein Leben in einem einigermaßen durchsichtigen Sinn (...) mehr selbst bestimmen kann“) [Adorno 2003, 41]. Dalej pisze Adorno: „Wolność sprowadza się do czystej negacji” („Freiheit hat sich in die reine Negativität zusammengezogen“) [Adorno 2003, 41]. Podążając tropem obrazu, który w prologu przedstawia sytuację kryzysu i szalejącą wokół przemoc, udaje się autorowi – jak się wydaje – ukazać współczesny okres niepewności i konfuzji, w którym urażona jest wrażliwość i godność jednostki ludzkiej. Nic więc dziwnego, że bohaterowie dramatu wyraźnie ulegają współczesnym nastrojom katastroficznym i nie tęsknią do Heideggerowskiego ideału uspokojenia i pojednania z rzeczywistością (Gelassenheit), której by zawierzili, a ich podmiotowość mogła się w niej spełniać⁸.

⁶ „Auf den Dächern stehen Scharfschützen und zielen auf Passanten. Sie verbergen sich nicht einmal, (...) Auf Plakaten hat die Regierung gewarnt: Bürger, seid vorsichtig! Aber wie soll man sich schützen? Niemand kennt ja den Feind. (...) Die Mörder sind tückisch.“

⁷ „Vieles wird gesagt, aber niemand spricht aus, dass in Wahrheit eine immer mehr um sich greifende Lust am Töten, eine fiebrige Gier, alles, was geschaffen ist, wieder zu zerstören, die Ursache ist, dass Städte in Trümmer fallen, Brückenpfeiler einknicken, hundertstöckige Bauwerke in sich zusammenstürzen, zerhackte, zerstückelte Menschen mit Lebenden zusammen in Kalkgruben gekippt werden. Die Geräusche des Schreckens und der Gewalttaten sind während der folgenden Handlung immer wahrzunehmen, (...), wie der Nachhall oder der allmähliche Beginn schrecklicher Ereignisse.“

⁸ Rozważania wypełnione katastroficzną retoryką pojawiają się w książce George Steinera *Grammatik der Schöpfung* jako pasmo frustrujących dociekań na temat przyczyn barbarzyństwa w XX wieku. Nasze aktualne niepokoje wynikają, zdaniem Steinera, z przemocy na ulicach, z klęski głodowej w Trzecim Świecie, z powrotu do barbarzyńskich, etnicznych konfliktów. Nie jedna się Steiner ze światem takim jaki jest, lecz takim, w którym nie rządzi naga siła i „szaleństwo” („Der Wahnsinn“), lecz sens. Wyzwolenie się nietzscheańskiego nagiego instynktu życia, nieokielznanego i odczłowieczającego potoku zdarzeń XX wieku upatruje Steiner w tym, że „subtelny intelektualizm i artystyczna wirtuozeria kolaborują z totalitarnymi nakazami” [przeł. CP] („dass verfeinerte Intellektualität und künstlerische Virtuosität mit totalitären Forderungen kollaborieren“). Dalej

Dorst udowadnia swoją eseistyką i twórczością dramaturgiczną, że niepokojący kryzys kultury duchowej XX wieku wyrasta na gruncie technokratycznego postępu wysoko uprzemysłowionych społeczeństw. Znamienną konsekwencją tego procesu stały się anonimowość, agresja, głębokie zaniepokojenie, gorycz, poczucie klęski – wszystkie te plagi, które uprawniają autora do oskarżycielskiego spojrzenia. To właśnie zjawisko, ten dramatyczny proces jest obsesyjnym niemal wątkiem dramatu *Die Schattenlinie*, któremu podporządkowuje autor nadrzędne pytanie: dlaczego wszyscy ludzie wokół „nie widzą”, „nie słyszą” patologicznie bezdusznych zagrożeń tradycyjnie pojętych wartości w najczystszej postaci? Uwierzytelnieniem etosu tych wartości jest ustawiczna walka bohaterów dramatu, którą codziennie muszą pokonywać między poczuciem winy a samousprawiedliwianiem się, by żyć w zgodzie z własnym sumieniem. W tym odważnym akcie etycznej dezaprobaty upadku człowieczeństwa poszukuje Dorst drogi wyjścia, o której wie, że zwycięstwo może być tylko pozorne, albowiem: „Człowiek jest konglomeratem wielu idei, życzeń, i nadziei, a te nie mają nic wspólnego ze sobą, zaprzeczają sobie nawzajem i zwalczają się. Człowiek ma najrozmaitsze właściwości, nie można powiedzieć, które są najważniejsze” [przeł. CP]⁹.

Świadomie zadeklarowany profil artystyczny dramatu *Die Schattenlinie* wyraża się w kruchości przedstawianego obrazu świata. Akcja dramatu prowokuje brakiem spójnej fabuły, co zresztą wynika z przekonania, że współczesne życie nie układa się według nienaruszalnej zasady racjonalności, poprzez zastosowanie zwykłego mechanizmu przyczyny i skutku. Współrządne swojej poetyki formułuje Dorst we frankfurckich wykładach o poetyce (Frankfurter Poetikvorlesungen) następująco: „Zrozumiałem, widzę, że w niewypowiedzianym, także w niespójności, rozbieżności leży wielki bodziec, tak oto widzę wiele moich sztuk jako fragment” [przeł. CP]¹⁰. Z łatwością zauważyć można, że mieniąca się lekkim tłem fabuła zepchnięta jest na plan drugi, na pierwszy zaś rzucają się w oczy konkretne fakty i zdarzenia bieżące, które wzywają czytelnika do refleksji nad nimi. Poprzez wdzieranie się Realności do codziennej rzeczywistości zakłócony jest narracyjny bieg fabuły, którą można by, jak powiedział sam autor, „zapisać na znaczku pocztowym” („Man kann die Handlung auf eine Briefmarke schreiben“) [Dorst 2008, 354]. Jej fragmenty narracyjne nie trzy-

pisze Steiner: „Wspaniałe koncerty, wystawy w wielkich muzeach (...) rozkwitają w bliskim sąsiedztwie obozów śmierci” [przeł. CP] („Prachtvolle Konzerte, Ausstellungen in großen Museen (...) gedeihen in enger Nachbarschaft der Todeslager“). Nie dziwi zatem porażająca konkluzja Steinera, że „bestializacja” („Bestialisierung“) spycha człowieka w XX wieku w otchłań śmierci [Steiner 2001, 10, 11].

⁹ „Ein Mensch ist aber ein Konglomerat aus vielen Ideen und Wünschen und Hoffnungen, und die haben nichts miteinander zu tun, sie widersprechen einander, und sie bekämpfen sich. Ein Mensch hat die verschiedensten Eigenschaften, man kann nicht sagen, welche die wichtigste ist“ [Dorst 1989, 17].

¹⁰ „Das habe ich verstanden, sehe, dass im Unfertigen, auch Ungereimten, Unzusammenhängenden ein großer Reiz liegt, und so sehe ich viele meiner Stücke als Fragment“ [Dorst 2008, 352].

mają się siebie wskutek braku organicznego związku między nimi, co sprawia, że ukazują rzeczywistość w całej jej niejednoznaczności. Jeśli ponadto zaakceptujemy definicję postmodernizmu Wolfganga Welscha jako „decentralizację sensu” („Dezentrierung des Sinus“) [Welsch 1997, XVII], to musimy ją uznać za zasadę klasyfikacyjną dramatu *Die Schattenlinie*. Ewokacja dramatycznych odgłosów przerażenia i przemocy oraz szalejącego wokół zabijania wyrzeka się tradycyjnej fabuły, która traci pierwotną siłę przekazu, nie przynosi korzyści krytycznego myślenia, staje się wątpliwą formą wyrażania współczesnego świata. Podejmując najważniejsze zagadnienia współczesności, stwierdza Emil Staiger, należy czytelnika chronić przed absurdem przyzwoitej i przytulnej mu fabuły, albowiem obrazowałyby niepopularne prawdy: „Strzec Piękna jak wyspę wewnątrz nieprzyjaznego świata miałyby wymiar muzealny” [przeł. CP] („Das Schöne wie eine Insel inmitten einer feindlichen Welt zu hüten sei museal“) [Staiger 1969, 11].

Dramat *Die Schattenlinie* rozpoczyna się spektakularną sceną włamania do prywatnego domu rodziny Malthus; czarnoskóry, ma się rozumieć nieznamy, wybija szklane drzwi na taras i staje nagle pośrodku mieszkania. Ten twórczy kontur – tyleż gwałtowny, co wymowny, jest dla Malthusa, ojca rodziny, bardzo konkretnym, prawie cielesnie obezwładniającym szokiem. Konotacje, jakie ewokuje powyższe zdarzenie, nijak nie przystają do stereotypu groźnego spotkania z przestępcą, który zamierza dopuścić się fizycznej przemocy bądź rabunku; wszak krwawa wendeta nie nadchodzi, lecz zacisze domowe zakłóca jedynie beznadziejnie naiwne zdarzenie, eksplodujące jako fajerwerk absurdu, kpiny, fanfaronady – silny jest tu pierwiastek demonstracyjnej destrukcji codziennego porządku. W dynamicznie skreślonej scenie pojawia się wprawdzie jasno określone żądanie, lecz skromne w swojej wymowie, zakrawające wręcz na dowcip. Bez zbędnych wyjaśnień zażądał od Malthusa wydania butów i oddalił się dopiero wówczas, kiedy żądę jego usankcjonowały trzy pary butów. Ten pośpieszny zarys pierwszej sceny pozwala przypuszczać, że włamując się do domu uświęconego porządkiem mieszczańskim, nieznamy czarnoskóry zamierza go zburzyć – w momencie tym, z mroku wewnętrznych, nieuniknionych frustracji rodzi się załazek nowego sposobu bycia, postmodernistycznego, takiego, który eliminuje kulturowe metanarracje, rozprawia się z kodami schematycznego życia codziennego. Dorst zdaje się wypowiadać właśnie o świecie i życiu zrodzonym nie z codziennej zwykłości, lecz z dziwności, idiosynkratycznego myślenia. Brawurowa scena przemocy, osobiwa i nieobliczalna, poszerza spektrum interpretacyjnych możliwości w chwili zapadnięcia ciemności wywołanej spalaniem się elektrycznej żarówki: „W korytarzu nie funkcjonuje światło, spaliła się żarówka, ot i wszystko. Ale kto wstawi nową żarówkę?” [przeł. CP] („Das Flurlicht funktioniert nicht, die Birne ist kaputt, weiter nichts. Aber wer beschafft eine neue Birne?“) [Sl, 10]. Co takiego konkretnie zdarzyło się w tej chwili, co sprawia, że nagle zaczynamy sobie zdawać

sprawę z dotychczas fałszywie i powierzchownie pojmowanych wyobrażeń o wszechogarniającej mocy *ratio*, która rzekomo jest atrybutem porządku mieszczańskiego. Powyższa scena z żarówką podkopuje optymizm, jaki wynikać ma z wiary w absolutną potęgę rozumu. To właśnie czarnoskóry jest sygnatariuszem umiejętności, która jest „siłą” większą niż racjonalny mieszczański porządek. To on, nie reprezentant białej rasy Malthus, wskazuje na spaloną żarówkę jako przyczynę ciemności i wymienia ją na nową. Ów czarnoskóry, uosobienie niezależności i oporu, wstrząsa granicami wszelkiej władzy i wszelkiego „centryzmu”, nienaruszalnością wszelkiego panowania. Dumny ze swojego pochodzenia daje wyraz przekonaniu o doniosłości i znaczeniu kultury czarnej rasy: „Moi ojcowie i dziadowie dokonali rzeczy jeszcze większych” [przeł. CP] („Meine Väter und Großväter haben noch viel Größeres vollbracht“) [Sl 25]. W tej „rasowej” dyskusji dociera Dorst do kruchości jednostronnej zasady racjonalnego ładu, który w starciu z nieposłusznymi świadomości siłami psychicznymi przegrywa. Szczegółowe spojrzenie na odmienność żywiołu czarnoskórego może prowadzić do wniosku, że w swojej strategii poetyckiej umieszcza Dorst swoich bohaterów w polu gry fundamentalnych przeciwstawnych sobie sił: rozsądku i szaleństwa, które wraz z rozwojem nowoczesności tworzą coraz większy wobec siebie system opozycyjny.

Widocznym konstruktem myślowym czasów nowoczesnych jest postać uczonego, Malthusa, który jest orędownikiem cywilizacyjnego postępu i porządku. Kwintesencją tej postawy są słowa: „Nasze całe myślenie zaprogramowane jest na rozwój” [przeł. CP] („Unser ganzes Denken ist auf Entwicklung programmiert“) [Sl, 12]. Oznacza to, że Malthus cały swój świat myśli i uczuć znajduje w przestrzeni uporządkowanej, racjonalnej. Właśnie to przekonanie znajduje swój wyraz w jego słowach: „Oświecenie jest ważne” („Aufklärung ist wichtig“) [Sl, 15]. W ten sposób Malthus daje do zrozumienia, że idea tęsknoty za światem racjonalnym i fascynacja intelektualnym rozwojem podmiotu staje się integralną częścią współczesnej egzystencji. Pozycję tego rozwoju należałoby zatem oceniać według tego, jak przekonująco udało się mu tego dokonać. Dorst widzi w racjonalizacji współczesnego życia także *via negativa* jego ciemne strony, tzw. „gorszą” część wpływającą na kształtowanie się współczesnej podmiotowości. Jej formuła wyraża się w podporządkowaniu jednostki „panującemu aparatowi” („Apparat der Herrschaft“) [Wellmer 1985, 74], które prowadzi do „unifikacji marzeń” („Einheitsträume“) [Welsch 1997, 6]. Jako obronę samodzielności należy odczytać pojawienie się wspomnianej już postaci czarnoskórego. Sprowadzenie interpretacji dokonanego przez niego włamania wyłącznie do czynu przestępczego, niemoralnego, byłoby, jak się wydaje, daleko idącym uproszczeniem. Scenę tę należy rozpatrywać z uwagi na energię, jakiej brakuje Malthusowi, uczonemu, który zastyga w jednowymiarowej racjonalności oglądu świata, pozbawionej prawdziwej tożsamości. Z perspektywy refleksji rasowej stwierdza czarnoskóry, że biali znają tylko

jedną prawdę. Czarnoskóry zaś wiele prawd (por. Sl, 26). Może to właśnie uczony jest „gorszy” od czarnoskórego, niepotrzebnym nikomu orędownikiem naukowej prawdy, którą chce „wmusić” innym jako obcy ideał? Czy trzymający się ziemi czarnoskóry nie wie lepiej, czego pragną ludzie? Dramat Dorsta jest wyjątkowo sugestywny w swej wymowie. Interesujący nas motyw uczonego wydaje się sugerować, że jednostronne zawierzenie rozumowi prowadzić może do utraty samodzielności i klęski uwięzienia nowoczesnego człowieka w świecie kultury racjonalno-technicznej. Dorst wyraża przekonanie, które zasadza się na negacji prymatu pierwiastka racjonalnego. W kształtowaniu podstaw ludzkiego działania ułomna i niewystarczająca staje się struktura ładu racjonalnego, lecz to – jak powiedział Foucault – co leży poza jej granicami, „obłąd”, co jest wyrazem buntu przeciw zniewoleniu jednostki. Dorst nie rezygnuje wszakże z instrumentarium *ratio*, jednakże stara się zasugerować, jakoby zasadniczy moment dążenia do prawdy nie leży w jakichś teoretycznych rozstrzygnięciach, w dialektycznym rozumie, lecz niekontrolowanych psychicznych procesach będących *prima causa* emancypacji od autorytetu dominującego rozumu. Tak więc – mówiąc za Tomaszem Mannem – „swego rodzaju historyczną patyną” pokryło się umiłowanie cywilizacji, w której instrumentalny rozum był gwarantem bezpiecznego ładu życiowego. Jego miejsce zajęła tęsknota za elementarnymi, naturalnymi przejawami życia i myśli, które zostały zniekształcone w totalizacji wiedzy. Swoją nośność traci również ideologia mieszczańska, do której ochoczo przyznaje się Malthus: „Właściwie jesteśmy przecież całkowicie mieszczańskimi ludźmi” [przeł. CP] („Wir sind ja eigentlich ganz bürgerliche Leute“) [Sl, 28]. Narzuca się więc w dramacie *Die Schattenlinie* paradygmat literatury współczesnej, który można dosadnie określić jako krytyczną podejrzliwość wobec pozującego na wszechmocną zdolność poznawczą rozumu. Czy posiada on faktyczną moc przekształcania świata na lepszy, w którym życie staje się prawdziwsze, piękniejsze i szlachetniejsze? Pytanie istotne, albowiem współczesną rzeczywistość znamionuje załamanie się sprawiedliwości społecznej, monstrualna nienawiść wobec ludzi innych ras, wieloznaczność sensu, kryzys podmiotu, izolacjonizm jednostki, zakłócenia komunikacji językowej, bezwzględność nowoczesnej cywilizacji – wszystko to staje się indeksem współczesnego świata. Dopelnieniem tej tragedii jest pogłębiająca się przepaść między bogaczami a biednymi oraz wynikająca stąd pogarda dla tych drugich. Owa cywilizacyjna przestrzeń w jej bezpośrednio politycznym i społecznym znaczeniu znajduje swoje potwierdzenie w słowach świadczących o izolowaniu się biednych od bogatych. Sytuacja społeczna zachowuje wszelkie cechy niesprawiedliwości: „Biedni w świecie! Przerażający obraz!” [przeł. CP] („Die Armen in der Welt! Ein Schreckensbild!“) [Sl, 19]. W harmonijnym łądzie wymarzonej przez myśl nowoczesną nie ma miejsca dla obcych, którzy, wbrew przekonaniu o ponowoczesnej tolerancji i rozmiłowaniu we wszystkim, co odmienne i dziwaczne, stają się celem agresji i nienawiści: Jens, syn Malthusa,

nie skrywa nienawiści do czarnoskórego, nawet jego śmiech go drażni: „Kiedy tak na ciebie patrzę, zastanawiam się, czy cyklon B działa także na czarnych?” [przeł. CP] („Wenn ich dich so sehe, überlege ich mir, wirkt Zyklon B auch bei Schwarzen?“) [Sl, 36].

To co wyraźnie naświetla wymowę dramatu, są żenujące relacje w rodzinie Malthusa – opatrzone akcentem nienawiści jednych do drugich i wzajemnego lekceważenia się. Ten patologiczny wymiar ukazuje się wyraziście jako pogwałcenie etosu rodziny, w której agresja, znudzenie¹¹, emocjonalny chłód, obłąkanie i moralne wykolejenie tłumaczą jej upadek. W obliczu unicestwiania się rodziny czyni ją Dorst znakiem współczesnej ludzkiej kondycji. Kryzys świadomości, który prowadzi ostatecznie do zachowań indywidualistycznych, niemal anarchistycznych, nie jest przecież zawieszony w próżni, lecz jako żywo osadzony w kontekście świata pozbawionego centralnej idei. Jej brak sprawia, że egzystencja staje się przepojona poczuciem rozczarowania, generując dyskomfort i dysharmonię w zwyczajnym, codziennym życiu. Powstały w efekcie impas nie przynosi ukojenia, a jedynie wyzwala niepokój i uczucie przygodności życia. Egzystencja bez „zewnątrznego” powodu, starszego, trwalszego i silniejszego od niej samej otrzymuje status bezsensu i prowadzi do utraty tożsamości.

Pod nieobecność wyższego centralnego sensu istnienie ludzkie gubi swoje celowe miejsce w długim łańcuchu bytu, a rzeczy same przez się biegną swoim własnym torem. Powyższe generalizujące stwierdzenia mogą posłużyć jako pryzmat, przez który czytelnik patrzy na ludzką egzystencję rodziny Malthusa w jej aspekcie zarówno indywidualnym, jak i społecznym. Świat opisany w rodzinie Malthusa ma wymiar destrukcyjny i wyrasta z rozpadu tradycyjnych wartości. Lil, żona Malthusa, i jej mąż, znieważają majestat rodziny, który w sensie moralnym powinien się rozciągać – jak twierdzi Emanuel Lévinas – między „mną” a „innym”. Tymczasem przybiera on postać przemocy przepędzonej z pierwotnej sceny moralnej, wyzutej z delikatności uczuć. Wzajemne oskarżanie się o wszystko i zaostrzenie sporów stają się codziennością i znajdują swój finał w demonstracji siły męża wobec żony, który bez powodu kończy dysputę rodzinną „uderzeniem żony w twarz” [przeł. CP] („schlägt ihr schnell ins Gesicht“) [Sl, 15]. Również nieprzejednane spory rodziców z dziećmi oparte są na gwałtowności czynów i uczuć i prowadzą do załamania się ich relacji. Matka Lil nie daje bezpośrednich dowodów zainteresowania sprawami córki. Namiętność Jennifer do tańca nie robi żadnego wrażenia na matce, wszakże nie omieszkała nigdy wyszukać choćby najmniejszej przywary jej osobowości: „Nie lubisz psów” [przeł. CP] („Du magst Hunde nicht“) [Sl, 14]. Poruszona do głębi rozgoryczona Jennifer broni się i zarzuca matce oziębłość

¹¹ Potwierdza się tutaj sformułowanie Hansa Blumenberga, w którym nudę uznaje za wyznacznik psychicznej kondycji współczesnego człowieka, nierozzerwalnie wywodzącej się z zachwiania marzeń o lepszym świecie, w konsekwencji zaś z braku zaangażowania w rzeczywistość: „Znudzone jest przysłowioowo ktoś, kto nie wie, co ma ze sobą począć” [przeł. CP] („Der Gelengweilte ist redensartlich einer, der mit sich nichts anzufangen weiß“).

serca i niepojętą obojętność: „Nigdy mi się nie przyglądasz. Mogłabyś przecież kiedyś mi się przyjrzeć, ale ty mi się nigdy nie przyglądasz” [przeł. CP] („Du guckst mir nie zu. Du kannst mir doch mal zugucken, aber du guckst mir nie zu“) [Sl, 13]. Najstarszy z rodzeństwa Benny skazany zostaje na izolację w zakładzie opiekuńczym, albowiem nie ma w domu miejsca dla upośledzonych. By zagłuszyć poczucie winy, zauważa ojciec: „Nie ma powodu do radości. Dziecko jest idiotą” [przeł. CP] („Es gibt keinen Grund zur Freude. Das Kind ist ein Idiot“) [Sl, 11].

Doskwierającą niemoc w budowaniu rodzinnych relacji dopełnia trudne do akceptacji załamanie się komunikacji językowej, które komplikuje więź, zapowiada odrębność myślenia i skłonność do konfliktów. Zrządzeniem losu każda kultura ma coś na sumieniu. W obliczu nieistnienia nadrzędnych punktów odniesień, centralizacji sensu, wszelkie wartościowanie i wspólne dochodzenie do prawdy ostatecznie staje się źródłem nieprawdziwości i nieautentyczności, głosili: ojciec postmodernizmu Nietzsche i George Steiner¹². Stygmat bezradności językowej podkreśla żona Malthusa – puenta bolesna dla krajobrazu współczesnego świata: „Obydwoje mówimy tym samym językiem, znamy tysiące słów i nie możemy się porozumieć” [przeł. CP] („Wir beide sprechen die gleiche Sprache, kennen Tausende von Wörtern und können uns nicht mehr verständlich machen“) [Sl, 17]. Ale jaka jest tajemnica owej trudności językowej? Wynika ona nie tylko ze zderzenia różnych kultur, lecz także z decentralizacji sensu istnienia, zresztą skutecznej, co znajduje swój wyraz w różnorodności myślenia i mówienia indywidualnego. Albowiem słowa są myślą i wyrażeniem tej myśli zarazem (wskazać należy tu na etymologię słowa *logika-légein* (z gr.), czyli mówić)¹³.

Także w relacjach ojciec–syn doszukać się można w dramacie *Die Schattenlinie* pierwiastka przemocy, wynikającej z genezy i sfery wyłaniania się różnych sensów i postaw życiowych. Według Malthusa gwarantem sukcesu w urządzaniu społeczeństwa ludzkiego jest zasada racjonalna, która ma wyprowadzić człowieka poza sferę niekompetencji i stworzyć instrumentarium do projektowania rzeczywistości opartej na teoriach, diagnozowaniu problemów i ich usuwaniu: „Gdybyśmy faktycznie korzystali z rozumu, ludzie mogliby

¹² Prawdziwe i autentyczne staje się dla Steinera zogniskowanie wysiłku na kreowaniu własnej tożsamości jako niezbywalnej odpowiedzialności jednostki ludzkiej za swoje wybory. Szansa tej wolności zasadza się według Steinera na uniwersalnej cesze ludzkiej: „Bardziej niż *homo sapiens* jesteśmy *homo quaerens*, zwierzęciem, które pyta i pyta” („Mehr als *homo sapiens* sind wir *homo quaerens*, das Tier, welches fragt und fragt“) [Steiner 2001, 24]. Po zgonie wiążących idei i jasnych przepisów na ogląd rzeczywistości prawdziwe i autentyczne oblicze wyraża ponowoczesny podmiot w samokreacji tożsamości, w ustawicznym stawianiu pytań o prawdę. Znamienny staje się zatem w kulturze ponowoczesnej konflikt między punktami widzenia i percepcjami, jakie te podmioty określają. Ta właśnie wielość założeń, „poprawności” myślenia ogniskowała uwagę Zygmunta Baumana, kiedy nazywa nasze czasy wiekiem „heterofili” [Bauman 2000, 60].

¹³ Dramatyzm komunikacji językowej współczesnego człowieka określa George Steiner w sposób niezwykle adekwatny do sytuacji, wyważony i wnikliwy w swojej książce pod znamienym tytułem *Nach Babel (Po wieży Babel)*.

uporać się z dręczącymi ich problemami” [przeł. CP] („Wenn wir unseren Verstand wirklich benutzten, müssten die Menschen die Probleme, die uns so bedrängen, doch in den Griff kriegen können“) [Sl, 21]. Nie brzmi to jednak jak otwartość na heterogeniczność *Innego*. Człowiek w atmosferze fascynacji czystym rozumem staje się wygnańcem ze sfery uczuć, własnych marzeń, dotknięty i przeniknięty stygmatem przemocy oznakowanej *ratio*. Inaczej mówiąc: radykalizm rozumu przybiera postać władzy nad jednostką, która przekształca się w przemoc, można powiedzieć, pomyślana jako strategia dominacji nad skomplikowaną naturą człowieka. Dialektyka pana i sługi wydaje się zataczać coraz szersze kręgi w poczuciu powinności pełnienia misji społecznej. Tylko pan ma przywilej mówić, sługa musi słuchać. Syn Malthusa, Jens, unika budowania swojego jestestwa, swojej tożsamości według strategii, o jakiej tu mowa. Ojciec przestaje być wzorem życia dla Jensa, dodajmy, wymyka mu się z pod kontroli. Nazywając ojca „kretynem, idiotą“ [przeł. CP] („Blödmann“) [Sl, 21], stawia go na cenzurowanym, każe ocenić radykalizm racjonalny na nowo, poddać rewizji. Idee oraz słowa, jakie wyraża ojciec, opiewają chwałę kulturowego dobrodziejstwa i urok tolerancyjnego współistnienia: „Jeśli wciąż głoszę tolerancję, muszę przecież sam być tolerancyjny. Jestem przecież” [przeł. CP] („Wenn ich immer Toleranz predige, muss ich ja selber auch tolerant sein. Bin ich auch“) [Sl, 21]. W obliczu racjonalnych wyzwania ojca budzi się gruntowne potępienie i irracjonalny bunt syna, który eskalując napięcie, neguje jakkolwiek rys nadzwyczajności ojca: „Wcale nie jesteś” [przeł. CP] („Bist du gar nicht“) [Sl, 21]. Obydwie przeplatające się postawy, pełne napięć i kłótni, podejrzeń i nieufności znajdują kulminację w bójce, znanej z dramaturgii brutalistów, powieści Michela Houellebecqa *Cząsteczki elementarne*, dramatu Przemysława Wojcieszka *Made in Poland* czy filmu Jana Komasa *Sala samobójców*. Jens ucieka od zimnego, nieludzkiego racjonalizmu czystych rozwiązań i niesprawiedliwych konkluzji, które narzucał ojciec. Bunt Jensa to wyłamanie się z cywilizacji zaprzątniętej zabezpieczaniem pozorów racjonalnego ładu i harmonii; cywilizacji będącej w rzeczywistości gorzką pogardą dla ludzkich indywidualnych osobliwości, ambicji i marzeń, obszarem koordynowanym przez zasady. Nie dziwi zatem fakt, że świat ludzki dla Jensa przestaje być domostwem, lecz obozowiskiem, przestrzenią racjonalnie skonstruowaną i – rachunkiem zysków i strat – kontrolowaną. Swoją nieufność replikuje ojcu w wymownym, gwałtownym, niecierpliwym akcie rewolty: „Człowiek jest deformacją osobowości, musi wyrwać się z programu! (...) Oto moje credo. (...) jestem wściekły na wszystko” [przeł. CP] („Der Mensch ist eine Fehlentwicklung, der muss wieder aus dem Programm! (...) Es ist mein Credo. (...) ich habe Wut auf alles“) [Sl, 41]. Jens widzi siebie w pozycji marginalnej, jako jednostkę formowaną za pomocą wielkich słów, takich jak: „pacyfizm”, „prawda”, „sprawiedliwość” i tym podobną wata słowną. Intencje powyższych haseł dopełniają się i są wyraźne: dążą do stworzenia udomowionego, nowoczesnego społeczeństwa,

znaczonego wyższą i doskonalszą chwałą. Można powtórzyć za Baumanem: „jakiej konstrukcji podjęła się nowoczesność” [Buman 2000, 128].

Zastanawiając się nad dramatem *Die Schattenlinie* z perspektywy całości, odnosi się wrażenie, że doświadczamy obcowania z fenomenem zróżnicowania postaw w sferze pomysłu na budowę społeczeństwa w blasku majestatu i chwały. Dramat Dorsta to próba znalezienia nowej teoretyczno-intelektualnej formuły, która obnaża ograniczenia i demaskuje nikłą wartość doświadczenia wynikającego z indoktrynacji, tresury i trapiącej człowieka kontroli, inaczej mówiąc, z ustalonego w erze nowoczesnej „konsensusu” myślenia. Dla przedstawicieli nauki (Malthus, Schelte i in.) zjawiskiem nienormalnym i godnym pożałowania są osoby o podejrzanym statusie niewpisującym się w racjonalizm cywilizacyjny. Spór programowy myśli ponowoczesnej wykazuje, że pojawiła się nowa świadomość z rosnącymi ambicjami do eksponowania odrębności kulturowej. Pozycja postmodernistyczna nie sugeruje i nie ustala natychmiast według metafizycznego klucza, co słuszne, a co niesłuszne, co postępowe, a co wsteczne, co dobre, a co złe. Niestety, sztuka postmodernistyczna broni się przed powierzchownym i jednostronnym obrazem świata, przestaje być estetycznym wyznawcą i sługą programów politycznych i reform.¹⁴ Nie chodzi tylko o pokusę doznań, jakich jednostka nie doświadczyłaby w jednolitym i monotonnym środowisku kulturowym. Chodzi także o to, że realizowane bezkompromisowo społeczeństwo harmonijne bez „obcych” staje się we współczesnym świecie niemożliwe. Wizja kultury ponowoczesnej zakłada obecność obcych, która wynika z ofensywy procesów życiowych ponowoczesnego człowieka. Nieufność do współczesnej cywilizacji zdominowanej przez białą rasę wzbudza jednoznaczne stanowisko, jakie zajmuje w dramacie postać czarnoskórego. To ona tworzy właściwą materię dramatu, której głos pojawia się na tle skłóconej mowy bohaterów Dorsta. Głosem człowieka zatroskanego o los przyszłości czarnoskóry wygłasza monolog, akcentując rozdarcie między dwoma światami, między pochłaniającą pojedyncze istnienia współczesną cywilizacją a mitem utraconej natury człowieka. Widoczna dla białej rasy rzeczywistość to pozorne bogactwo życia, w rzeczywistości żalosne spustoszenie wewnętrzne. O swoich praojcach i pradiadach powiada czarnoskóry: „Swoimi dziełami wzbogacili cały świat” [przeł. CP] („Sie haben die ganze Welt bereichert durch ihre Werke“) [Sl, 25]. Dalej dodaje z dumą: „Cóż za śmiałość, na przykład odkryć Amerykę! Długa podróż morska w nieznaną” [przeł. CP] („Welche Kühnheit beispielsweise, Amerika zu entdecken! Die lange Seefahrt ins Ungewisse“) [Sl, 25]. Swoje sądy wobec białych pramieszkańców Ameryki ujawnia w sposób bezwzględny:

¹⁴ Achille Bonito Oliva podważa status artysty jako organizatora całości i potencjalnego punktu odniesienia dla wszelkich ogólnie obowiązujących metaporządków: „Sztuka nie może być praktyką pojednania, ponieważ jest zawsze tworzeniem różnic” („Die Kunst kann nicht Praxis der Versöhnung sein, da sie immer die Produktion von Differenzen ist“) [Oliva 1982, 87].

Ci ludzie, trzeba powiedzieć, byli bardzo zdegenerowani (...). Dopiero po wymieszaniu z nami znów się w pewnym stopniu zregenerowali. Wszystko zapomnieli! Co? Poezję dla przykładu zapomnieli, już nie potrafili właściwie się wyrażać, nie potrafili w ogóle powiedzieć, co myśleli. [...] Nie potrafili także właściwie się poruszać, chodzili sztywno, jakby kij połknęli! Ojej, ojej! Tak wiele musieli się znowu uczyć od naszych ojców i praojców! [przeł. CP]

(Diese Leute, muss man sagen, waren sehr degeneriert (...). Erst durch Vermischung mit uns haben sie sich wieder einigermaßen erholt. Sie hatten ja alles vergessen! Was? Die Poesie z.B. hatten sie vergessen, sie konnten sich nicht mehr ausdrücken, konnten überhaupt nicht mehr sagen, was sie meinten. (...) Auch nicht richtig bewegen konnten sie sich nicht, gingen wie Stöcke und Stangen! Oje, oje! Sie mussten so viel wieder lernen von unseren Vätern und Vorvätern!) [Sl, 26]

Na białych współtowarzyszy patrzy czarnoskóry okiem prześmiewcy, wydaje się, że słyhać w nim głos natychmiastowej syntezy. Jacy oni śmieszni, jak pozują, jak koniecznie chcą wydać się kimś innym – lepszym, piękniejszym, mądrzejszym. Nic z tego, nie oszukają go. Ze zdumiewająco wnikliwą intuicją wypowiada wprost, co jest deklaracją dystansu:

Biali myślą jednak inaczej, to jest prawdziwy problem! Oni myślą mianowicie całkiem serio, tak: „Perliczka jest perliczką, niczym innym!” (...) Oni traktują tak cały świat, także samych siebie! To jest ich choroba. Choroba, która prowadzi nieuchronnie do śmierci. Każdy inny sposób rozumowania nazywają kłamstwem. Istnieje jednak tak wiele prawd o każdej rzeczy, są niepoliczalne, jak krople deszczu! [przeł. CP]

(Aber die Weißen denken anders, das ist das wahre Problem! Sie denken nämlich allen Ernstes, ja: „Ein Perlhuhn ist ein Perlhuhn, nichts sonst!“ (...) So betrachten sie die ganze Welt, und sich selbst betrachten sie auch so! Das ist ihre Krankheit. Eine Krankheit, die unweigerlich zum Tode führt. Jede andere Betrachtungsweise nennen sie die Lüge! Aber es gibt doch so viele Wahrheiten über jedes Ding, sie sind unzählig, wie Regentropfen!) [Sl, 26]

Dramat *Die Schattenlinie* wydaje się pouczającym przejawem zawiłych stosunków między dwiema strategiami, nowoczesną i ponowoczesną. Umysł ponowoczesny o wiele bardziej niż jego nowoczesny kontrahent respektuje równouprawnienie wielorakich możliwości myślenia, które „oscyłują” wokół właściwie nieskończonej liczby rzeczywistości potencjalnych. Uderza zbieżność między podjętą przez Dorsta próbą uchwycenia w dramacie dzisiejszej świadomości ponowoczesnej a postrzeganiem cech wyróżniających ponowoczesność od nowoczesności przez niemieckiego literaturoznawcę Paula Michaela Lützelera. Powinowactwa ujawniają się w odejściu od jednostronnej ideologii, z założenia ograniczającej pole refleksji poza jej hasłami. Wielki atut, dar i szansa wynikają z różnorodności dziedzictwa kulturowego, która w żadnym wypadku nie osłabia naszej tożsamości, gdyż nobilituje i akceptuje każdą odrębność. „Zdolność do kompromisu” („Kompromißbereitschaft“) [Lützeler 1993, 92] skutecznie chroni jednostkę przed myśleniem świadczącym o monopolu na słuszność i rację. Wypowiedziane lub milcząco sugerowane refleksje

w dramacie *Die Schattenlinie* mają charakter szeroko rozumianej deklaracji – przede wszystkim nieufności do niektórych spełnień cywilizacyjnych i przede wszystkim do jednostronnej wiary w postęp techniczny bez uwzględnienia fenomenu różnorodności kulturowej.

Bibliografia

- Adorno W. Theodor. 2003. *Minima Moralia*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bauman Zygmunt. 2000. *Ponowoczesność*. Warszawa: Sic!
- Benn Gottfried. 1989. *Autobiographische und vermischte Schriften*. W: *Gesammelte Werke in vier Bänden*, t. 4. Red. Wellershoff D. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.
- Blumenberg Hans. 2006. *Beschreibung des Menschen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Dorst Tankred. 1989. *Etwas über das Schreiben von Theaterstücken*. W: *Tankred Dorst*. Red. Erken G. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Dorst Tankred. 1995. *Die Schattenlinie*. „Spectaculum. 60. Moderne Theaterstücke“. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Dorst Tankred. 2008. *Prosperos Insel und andere Stücke*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Foucault Michel. 1991. *Die Ordnung des Diskurses*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Lützel Paul Michael. 1993. *Von der Präsenz der Geschichte. Postmoderne Konstellationen in der Erzählliteratur der Gegenwart*. „Neue Rundschau“ 1.
- Liotard Jean-François. 1982. *Das postmoderne Wissen: Ein Bericht*. Przeł. Pfersmann O. Bremen.
- Oliva Bonito Achille. 1982. *Im Labyrinth der Kunst*. Berlin: Morve.
- Staiger Emil. 1969. *Geist und Zeitgeist. Drei Betrachtungen zur kulturellen Lage der Gegenwart*. Zürich: Atlantis Verlag.
- Steiner George. 1994. *Nach Babel*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Steiner George. 2001. *Grammatik der Schöpfung*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Weber Max. 1984. *Szkice z socjologii religii*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Wellmer Albrecht. 1985. *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Welsch Wolfgang. 1997. *Unsere postmoderne Moderne*. Berlin: Akademie Verlag.

Summary

POSTMODERNIST POETICS OF TANKRED DORST'S DRAMA *DIE SCHATTENLINIE*

The topic of these deliberations is the drama *Die Schattenlinie* by Tankred Dorst. The focus is on the demise of the fundamental pillars of the literature created by the world based on the metaphysical structure of good and evil, truth and falsehood. That was the enclosed world, which was reflected in the unity of action, space, time, subject, thinking, family etc. *Die Schattenlinie* illustrates the transition to the postmodernist

world, with its vanishing center being replaced with ‚differance‘ (Derrida). Polarization and the antithesis of values have lost their old grandeur. The unrelenting dominance of abstract logic, plan, progress and constraint of tradition have become a seemingly perfect structure since they do not fulfill the ambitions of modern-day varieties of life. Thinking as an image of the world in its casual and linear dimension has lost a cognitive value. Dorst’s drama encompasses many parallel realities, many worlds, with events taking place simultaneously.

Kontakt z Autorem:
czeslaw.plusa4@wp.pl

Sergiej Skorwid

Katedra Sławistyki i Studiów Środkowoeuropejskich
Instytut Historii i Filologii
Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny

SKŁADNIKI TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ POTOMKÓW POLSKICH PRZESIEDLEŃCÓW Z MAZUR W REPUBLICIE CHAKASJI I KRASNOJARSKIM KRAJU FR

Key words: national/ ethnic identity, immigrant dialect, folk tradition, historical memory, confessional conversion

Latem 2013 roku grupa badawcza, złożona z uczniów moskiewskiego liceum ogólnokształcącego „Przy ul. Dońskiej”, specjalizującego się w nauczaniu języka polskiego, pod kierownictwem ich nauczyciela W. Pazynina, oraz studentów, absolwentów i pracowników akademickich ośrodków sławistycznych w Moskwie, przede wszystkim Katedry Sławistyki i Studiów Środkowoeuropejskich Rosyjskiego Państwowego Uniwersytetu Humanistycznego (RGGU), zbierała materiały dialektologiczne i etnograficzne w miejscowościach Znamienka w Republice Chakasji i Aleksandrowka w Krasnojarskim kraju Federacji Rosyjskiej, w których dotychczas mieszkają potomkowie przedstawicieli chłopskiej kolonizacji polskiej końca XIX wieku, przybyłych albo wywodzących się z Mazur (obecnie ok. 60 osób). Przed tą wyprawą gwara obydwu wsi została opisana, przede wszystkim w zakresie fonetyki, tylko w rozprawie doktorskiej E. Stupińskiego [2009]. W poprzedzającym ją artykule pt. *Geneza polszczyzny w okolicy Krasnojarska* autor broni takiego właśnie określenia analizowanej gwary, wskazując na to, że „należy wiązać je ze świadomością użytkowników, którzy w swoich wypowiedziach wyraźnie podkreślają, iż posługują się językiem polskim”; poza tym, według niego, „biorąc pod uwagę rosyjskie parametry geograficzne, można przyjąć, że odległość 300 km z pewnością mieści się w granicach pojęcia «okolica»” [Stupiński 2008, 207, 208]. Oczywiście zakres tego pojęcia może być interpretowany indywidualnie, podobnie jak charakter

przycaczanych w artykule wypowiedzi w rodzaju „my znamy polski język, to znaczy ten, mazurski” albo nawet „chciałam się uczyć języka mazurskiego, no nauczanie było po polsku” [Stupiński 2008, 207, 208]. Nie podając w wątpliwość uświadamiania przez użytkowników więzi, łączącej ich gwarę z językiem polskim, zaznaczę jednak, że w mojej opinii zdania te świadczą równocześnie o przeciwstawianiu przez nich swojej mowy polszczyźnie ogólnej.

W materiale, zgromadzonym podczas dwutygodniowej wyprawy w 2013 roku do wyżej wymienionych wsi syberyjskich, obejmującym łącznie ok. 90 godzin nagrań, przede wszystkim ze Znamienki, dokąd od lat 50. XX wieku przenosili się mieszkańcy bardziej odległej Aleksandrowki, często powtarza się w różnych wariantach odpowiedź na wstępne pytanie eksploratorów: „Czy Pan(i) mówi po polsku?”, podobna do tej, jaką dała pani Taisia Szyszko (ur. 1956): „Nu vopš'e-to m'i / χto z Aleksandrofk'i rodem (...) to m'i gadam'i po svojimu / po polsk'emu / tak jek m'i tam pš'iv'ikli”¹. Określenie „po svojimu” przypomina częstą nazwę różnych regionalnych odmian polszczyzny „po naszymu”; jej odpowiedniki spotykane są także w innych regionach Słowiańszczyzny². Wszędzie chodzi o nazwę ludową, określającą miejscowy dialekt, którego utożsamianie z konkretnym językiem narodowym może być zmienne. Wiąże się z tym również używanie etnonimów, w naszym wypadku Mazur i Polak, przez samych członków danej grupy etnicznej, jak też ich sąsiadów. Oto, na przykład, jak odpowiedziała na powyższe pytanie Niemka ze Znamienki pani Lidia Sztermer (ur. 1934): „m'i z'ili v Aleksandr'fk'e / nu i tam // xoť an'i n'e Palak'i / a Mazur'i / kak u naz gavar'at / da / nu godali / z dectva (...) na ulic'i latali i gadali / nu z žećam'i po svojimu jek (...) potomu č'o š'isk'e gadali po polsku / i m'i tagž'e samo”.

Wszyscy użytkownicy tej gwary, będącej – jak widać – środkiem codziennej komunikacji mieszkańców różnych narodowości, zwłaszcza w Aleksandrowce (również Rosjanie i Ukraińcy w małżeństwach mieszanych opanowywali ją przynajmniej biernie), byli i są świadomi jej odmienności od języka ogólnopolskiego. Na przykład pani Szyszko mówi: „co ũot c'isto po polsku drug'e / to ja n'e fš'o pojmuje”, pani Sztermer zaś: „a ũod v vojne (...) to stamtot s Polš'i otpravili do nas p'er'es'eľencof // nu ũon'i z nam'i gadali / no trošk'e jakošto m'axč'ej”. Chodzi tu o deportację Polaków z terenów na wschodzie II Rzeczypospolitej, zajętych przez ZSRR w 1939 roku, którzy po wojnie w większości wyjechali z Aleksandrowki do Polski. Można się tylko domyślać, dlaczego ich kresowa wymowa wydawała się pani Sztermer „bardziej miękka”. W związku z tym

¹ Wypowiedzi informatorów cytowane są w artykule w zapisie fonetycznym. Apostrofem oddawane są spółgłoski spalatalizowane (zmiękczone), kropką semipalatalne (półmiękkie, przeważnie przed *i < y*), kreską zaś palatalne (miękkie, średniojęzykowe); tłusta czcionka oznacza odmienny od polskiego akcent, z reguły zgodny z rosyjskim.

² Por. określenie własnej mowy „na-našu”, występujące wśród Słowian (Chorwatów) Molizańskich we Włoszech, oraz „našta” wśród Macedończyków w Grecji (<http://lacito.vjf.cnrs.fr/archivage/index.htm>).

warto zaznaczyć, iż także pierwsi mieszkańcy Aleksandrowki przybyli tu nie bezpośrednio z Mazur, tylko z Kresów Południowo-Wschodnich (informatorki E. Stupińskiego wspominali o Podolu i Wołyniu), gdzie przejściowo – nie wiadomo, na jak długi okres – podobno osiedlali się z nimi wychodźcy z innych terenów polskich oraz koloniści niemieccy. Pani Olga Szuszenaczewa (ur. 1950), przybliżając chronologicznie przesiedlenie się rodziny na Syberię, tłumaczy, że jej rodzice „přijęxali gžešto ʋot s Ukrajinʋ / a žatkov'e / to on'i b'ili // spot Krakova přijęxali / přiz'ež'li ʋot mego tate... S'iska u n'ev'o b'ija fam'ilija”. Jej kuzynka pani Szyszko zaś opowiada: „mojej matk'i ojč'ec [...] v jek'ixši dvacatyx godaž on ujeχau s Polsk'i razem ze svojim'i rožicam'i // i on'i ujeχali tes na Ukrajin'e / a stamtont tedy pš'ebrali š'e s'udy f S'ib'ir' [...] i ʋot tutaj mama rožija š'e moja / ʋot // a mojej mam'i mama / to moja gruska / ona rodem z G'erman'iji // i ʋot on'i gžešči tam š'e znalež'li / š'e poznakon'ili na tej Ukrajin'e / i ʋot tam on'i š'e požen'ili i pš'ejeχali i ʋot s'udy tedy”. Wypowiedzi te przeczą przypuszczeniu, jakoby „Polacy na Ukrainie stanowili dość zwartą grupę etniczną“ [Stupiński 2008, 208], o ile nie rozumie się przez to, że w analizowanej gwarze nie wykryto żadnych śladów ewentualnych wpływów ukraińskich (których obecności autor cytowanej publikacji jednak nie wyklucza).

Sprecyzować należy także sformułowanie, iż „język, który reprezentuje dziś ludność eksplorowanych wsi, to polszczyzna XIX-wieczna” [Stupiński 2008, 209]. Raczej jest on kontynuantem XIX-wiecznej mazurszczyzny, dziś na jej pierwotnym obszarze już nie istniejącej. Jej najbardziej charakterystyczne cechy fonetyczne, notowane w gwarze zachodniosyberyjskiej, są następujące:

1) prawie konsekwentne mazurzenie, np.: *prose* ‘proszę’, *mozna* ‘można’, *fcora* ‘wczoraj’, *jesce* ‘jeszcze’, *ujizdza* ‘wyjeżdża’ itp. (nawet w rusycyzmach: *otv'eca* ‘odpowiada’ z ros. *отвечаем* i in.);

2) posuwanie się spółgłosek palatalnych *ś*, *ź*, *ć* ku przodowi, w wyniku czego pierwsze dwie mogą być wymawiane jak zadziąsłowe (twarde): *šano* ‘siano’, *kožou* ‘kozioł’, ale częściej na ich miejscu znajdujemy spółgłoski średnie *š*, *ž*; podobnie wymawia się *č*: *š'adajta* ‘siadajcie’, *ž'ima* ‘zima’, *do ješ'č'a* ‘do jedzenia’;

3) takie same wahanie się spółgłosek syczących, które występują po miękkich spółgłoskach wargowych w wyniku ich asynchronicznej wymowy: *pšešn'i* / *pš'ešn'i* / *pšešn'i* ‘pieśni’, *robžili* ‘robili’, *kobž'ita* ‘kobieta’, *sam sobže* ‘sam sobie’, *vžosne* ‘wiosnę’ albo częściej z utratą *v*: *ž'anek* ‘wianek’, *čuožek* ‘człowiek’ (także w rusycyzmach: *zastažaua* ‘zmuszała’ z ros. *заставляла* itp.).

E. Stupiński, analizując pierwsze dwa zjawiska, mówi o mazurzeniu typu *duzo* i siakanii typu *goš'č'e*, *š'ostry* [Stupiński 2008, 214], w związku z czym przedstawia bardzo szeroką lokalizację przypuszczalnego źródła badanej gwary, sięgającą Warmii, gdzie występuje siakanie, ale brak mazurzenia. Polemizując z nim, uczestnik wyprawy dialektologicznej w 2013 roku I. Jegorow słusznie zauważa, że siakanie jest niezgodne z mazurzeniem i że zamiast siakania

w takich wypadkach, jak *poš'ua* 'poszła', *ž'ili* 'żyli' (przykłady lubawskie [Urbańczyk 1984, 79]), w gwarze Aleksandrowki i Znamienki znajdziemy *pos'ua*, *z'ili*; wobec tego wywodzi się ona niewątpliwie z zachodniej części gwar mazurskich [Егоров 2013, 103, 109].

Przemawiają za tym również pozostałe cechy tej gwary, przede wszystkim fonetyczne:

4) pochylenie kontynuantów dawnych długich *e*, *o* do *é*, *ó* lub *i/y*, *u* (np. *xlèbek*, *xlif* 'chlew', *bžyk* 'brzeg', *sósty* / *susty* 'szósty') i podobne zwężenie *e*, *o* przed *m*, *n* (*po svojëmu* / *po svojimu*, *dóm*, *kón'ek* / *kun'ek* 'konik'), a także części samogłoskowej dwufonemowych grup, występujących na miejscu nosówek nawet przed spółgłoską szczelinową³ (*ćínsko* 'ciężko', *rynce* 'ręce', *fćuŋk* 'wciąż'), oraz odnosowanie nosówek w wygłosie przy oboczności *jo* / *ju* 'ja', *so* / *su* 'sa' itp.;

5) zmiana *y* na *i* z częstą półmiękką wymową poprzedzającej spółgłoski: *b'iuo* 'było' (ale *buu* 'był'), *a tedi za stou i* itp.⁴;

6) zmiękczenie *k*, *g*, *χ* przed *e* każdego pochodzenia (np. *vnuck'e* 'wnuczkę', *mog'e* 'mogę', *trox'e* 'trochę');

7) zachowanie drżącego *ř* (*žv'eře* 'drzwi') i inne.

Próbie opisanie morfologii czasownika w gwarze Aleksandrowki i Znamienki podjęła druga uczestniczka wyprawy 2013 roku J. Popowa, stwierdzając zasadniczą zgodność jej systemu koniugacyjnego ze stanem charakterystycznym m.in. dla dialektu mazowieckiego: w czasie teraźniejszym 1 os. l. mn. *m'i gadam i*, ale *m'i pšecem*, *m'i fš'e robžym*, 2 os. l. mn. *jutro ujizdzata*, w rozkazniku *zaxoća*, w czasie przeszłym *ja su'isaća*, *m'i brałi vode*, *v i pš'ijxali*, ale też 1 os. l. poj. *naskrobaćam*, 1 os. l. mn. *roskazałim*, 2 os. l. mn. *u kogo b'ilišta* [Попова 2013, 298-299]. Do tego można dodać tworzenie form 2 os. l. poj. czasu przeszłego *v Aleksandrofce coš robžuu*, *jak'eš latau po gurax* oraz dominowanie form czasu przyszłego z bezokolicznikiem typu *ja b'ende pšuuć ogrut*, prawdopodobnie pod wpływem modelu rosyjskiego (por. jednak: *davajta b'ežem ofce paš'č'* vs. *brat b'eže uofce pas*). Na odrębny komentarz zasługuje teza autorki o destrukcji kategorii męskoosobowości w systemie nie tylko czasownika, lecz także innych części mowy w tej gwarze.

Rzeczywiście, w liczbie mnogiej występują tu zunifikowane formy imiesłowowe na *-li* i forma zaimka 3 os. *ón'i* / *un'i*, nie wyrażające męskoosobowości⁵. Także we fleksji rzeczowników i przymiotników nie wyróżnia się tej kategorii. W mianowniku l. mn. zanotowane są jedynie formy typu *srodne braty*, *sunšady tak'ego n'e su'isel'i* itp. Bardziej skomplikowana jest sytuacja

³ E. Stupiński bezpodstawnie upatruje w tym „wzmocnienie skłonnej do zaniku przed szczelinowymi nosowościami (...) jako sposób uniknięcia wpływu języków wschodniosłowiańskich na utrzymanie rodzimych *ę* i *ą*” [Stupiński 2008: 211].

⁴ Nasz materiał nie wskazuje na to, żeby w badanej gwarze zachodziło „stwardnienie stpol. *l'* nawet przed wąską przednią *ř'*” [Stupiński 2008: 214].

⁵ Rzadziej słyszy się też formę *ony/uny*, która tak samo nie jest niemęskoosobowa.

w bierniku l. mn., gdzie z jednej strony znajdujemy w deklinacji rzeczowników semantycznie męskoosobowych archaiczne formy typu *tři vnuk'i mam* (równe formom mianownika l. mn. w tej gwarze), z drugiej zaś nawet w deklinacji rzeczowników rodzaju żeńskiego, oznaczających żywe istoty (w tym zwierzęta i ptaki), formy z ujednoliconą końcówką dopełniacza l. mn. *-of/-ófl/-uf*, por. *kokosof tšimałi* 'trzymali kury', ale też *č'elak'i mam'i*, *kokosof mam'i*... Chodzi więc o ukształtowanie się, choć nie do końca, kategorii żywotności rzeczowników na wzór rosyjski, obejmującej także rzeczowniki rodzaju żeńskiego: ich żywotność przejawia się tak samo, jak dla rzeczowników rodzaju męskiego, w bierniku liczby mnogiej, który najczęściej równa się dopełniaczowi.

Niemniej jednak kategoria męskoosobowości w gwarze Aleksandrowki i Znamienki, zdaje się, nie zanika całkowicie, tylko jej wyrażanie ogranicza się do połączeń z liczebnikami: por. *tutaj nas pšen'cuχ / bratof* vs. *pšen'č šostr tutaj rodnyχ*.

Typowo mazowiecka, względnie mazurska, jest końcówka form celownika l. poj. rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego *-ožu* (*kon'ožu*, *b'idyožu* 'bydłu', nawet *oknožu* 'oknu'), która powstała na skutek połączenia końcówek *-ov'i + -u > -ov'u* i dalej ze zmianą fonetyczną *v' > ž*. Końcówka ta ma powiązania łuzyckie (por. d.łuz. *kónjoju*, *woknoju*), choć między dialektem mazowieckim a językiem dolnośląskim nigdy nie było bezpośredniego kontaktu.

Oczywiście, bardzo ważne są cechy leksykalne – typowe dla Mazur wyrazy gwarowe, w tym także liczne germanizmy, np. *zabac'ić* 'zapomnieć', *šiya* 'ile', *valněgolvalnygo* 'dużo', *mocno* 'bardzo', *kokosy* 'kury', *puųap* 'sufit', *d'ile* 'podłoga' (z niem. *Diele*), *gruska* 'babcia' (z niem. *Großmutter*, stąd wtórnie *gruzek* 'dziadek'), *šrank* 'szafa do naczyń' (z niem. *Schrank* 'szafa'), *fr'ištyk* 'śniadanie' (z niem. *Frühstück*), *kartofle rebovali na rebisce* 'ziemniaki tarli na tarce' (z niem. *Kartoffeln* i *reiben* 'trzeć'), *brak* 'trzeba' i odpowiedni czasownik: *c'ego vam to brakųo* 'po co wam to było potrzebne' (z niem. *brauchen* 'potrzebować' i przest. dial. *Brauch* 'potrzeba'). Często spotykany w wypowiedziach użytkowników gwary wyraz *š'urek* 'chłopak' można także wywodzić z niemieckiego *Schurke* 'łajdak' albo kojarzyć z potocznym polskim rzeczownikiem *siurek* – 'pieszczotliwie o małym chłopcu', pochodnym od dźwiękonaśladowczego czasownika *siusiac*.

Niewątpliwie niemieckiego pochodzenia są dwa wyrazy, które pojawiają się we wspomnieniach o długo pielęgnowanym w Aleksandrowce obyczajowi weselnym, mianowicie *špruχy* (l. mn.) i częstszy wyraz zdrobniały (z mazurzeniem) *sprusek* 'wierszyk, zapraszający gości na wesele' (z niem. *Spruch* 'sentencja, aforyzm'). Osobę zapraszającą zaś nazywano po polsku – czyli po mazursku, ale nie z niemiecka – *proskiem*, choć na Mazurach znany był w tym znaczeniu także germanizm *placmistrz* [Forum.gazeta.pl 2005]. Poza tym opowiadania użytkowników gwary mazurskiej na Syberii zarówno o weselu, jak i inne odzwierciedlają stopniowe wypieranie tradycyjnych dla Mazur germanizmów

oraz słów polskich przez rusycyzmy. W wypowiedziach tych nie występuje *panna brutka* (z niem. *Braut*), częściej mówi się *n'ev'esta* i *žen'ix*, a także *myoda* i *myod'i* (po polsku, przy czym nazwa obojga w l. mn. *myode* przypomina ros. *молодые*), ucztę i zabawę weselną określa się rosyjskim słowem *gulan'e*, na końcu *spruska*, zaś błagał *prosek* nie o szklankę lub kieliszek, tylko o *rumk'e* (albo *stopk'e*) *ž'ina dobrygo*.

Następujący fragment opowiadania pani Szyszko o weselu pokazuje koegzystencję dawnych germanizmów mazurskich i nowych zapożyczeń z języka rosyjskiego w badanej gwarze (germanizmy oznaczone są literą ^G, rusycyzmy literą ^R w indeksie górnym):

„Nu^R pr'enż'i n'is te vesele š'e nac'inau^R / tagž'e svatan'e / pš'ixožili / dogadyvali š'e [...] za stouym fš'o š'e robž'iuo / fš'o b'iuo ius us'ikovano^G i / nu uot tam^R žen' naznacali^R vesela // pr'enż'i jeg do š'lubu jeħali [...] jesce do vesela^R u nas buu // ħturnyy goš'č'of ħč'eli povouać na vesele / to buu prosek sp'ecialno^R. Ot tak'i kun'ik buu n'eduz'i / un buu pš'ivucony^R fħožić do izb'i^{R(?)} / i jego ukrasali^R [...] prosek to ten ħturny na kun'u buu / a prosto na tem kun'u toto vouali na te vesele / i tego kón'a tam kš'atuskam'i go ukrasali^R i tam poponk'e^R uadno mu robž'ili / i temu proskožu tako k'epoč'k'e^R / i na te k'epoč'k'e^R tes tam kš'atusk'i / toto on jeħou po dir'evn'i^R / to fš'istk'e znač'it^R // to prosek jaže na v'esele. I uot^R kogo brag^G b'iuo povouać / uot^R do tego // tam jus cekali / to vrota otkr'ivali^R / kalitk'e^R otkr'ivali^R / un zajezdza^R do izb'i^{R(?)} / tyn kun'ek sed dobre / i tam cauy tak'i sprusek^G. Toto fš'o^R b'iuo skųadno-skųadno-skųadno^R / co uot tam^R: i pan tak'i / i panof tak'ëx / i fđ'o^R toto / uot^R pš'igųasajo^R / nu i^R temu proskožu fćuŋk nalevali / i ten kón'ek tes v'ipš'ijau^R.”

Podobną kombinację dawnych mazurskich wyrazów dialektalnych (włączając w to germanizmy) z mnóstwem rusycyzmów znajdujemy w opisach innych obyczajów weselnych. Oto, na przykład, jak opowiada o wykupywaniu panny młodej i pantofelka oraz zdejmowaniu wianka pani Nina Maczulina (ur. 1939; nagrała uczennica liceum A. Tatarienko):

„Jek v'ikupuju n'iv'este^R [...] zrazu⁶ pšyħozu struna žen'ixa^R do n'ev'esti^R [...] i tam kalitk'e^R zakr'ivali^R / i muš'eli^G b'es... // v'ikup'ivać cob i // dlatego cob i atkr'il'i^R kalitk'e^R / tam stojeli jus / n'e puskali^R strune žen'ixovo^R / uny douž'ny b'il'i^R v'ikupać^R / nu uot^R / a te jus proš'ili / uot^R co im tam / a tam / tamte jus š'e roš'ituje^R / jak jus v'ikupš'o / to tedi uny jix pusco v dum.”

[Później panna młoda] „za stouym š'ežaua ze svoju padrugu^R [...] una ju ab'er'ega^R / cobi z n'ej tufle^R n'e stjeli [...] nu tufel^R stymali a patom^R kto // zastaž'ali^R žen'ixa^R i tego druga^R co / co pšekarauli^R obuf^R / co tufel u n'ejo ukrali^R / znuv v'ikup'ivać tufel^R.”

„Nu i^R a puž'n'i stymaju / jeg / ž'anek / spš'ivaju: // Oj ty ž'anuš'ku levendrov i / n'e spadaj ze mn'e / z moji ġov'i [...] Jusem š'e žifč'e rozm'išli^R / opuš'č'ia

⁶ To jest 'na początku' (w tym znaczeniu chodzi o dialektyzm, prawdopodobnie pierwotnie ukraiński, lecz rozpowszechniony także w rosyjskich gwarach na Syberii).

ojca matk'e [...] A pš'eš'n'a taka / nu^R jek pož'ežić / nu grusnaja bu^R... /ben'žem pož'ežić / jo / co grusnaja^R | i un'i spš'ėvajo / a ũona kan'ešna^R juž' b'eč'i / co ostaž'a^R ũojca i matk'e."

Wszystkie te elementy obyczajowości polskiej i tekstów folkloru zachowują się dziś jedynie we wspomnieniach osób ze starszego pokolenia. Na przykład pan Anatolij Guzek (ur. 1934), przypominając sobie poszczególne wiersze *spruska* i pieśni, które śpiewano przy zdejmowaniu wianka, mówi: „Tutaj tera po polsku n'e robž'o svadb'i / a jeg z'ili v Aleksandr'fce / b'ili mũode / to tam fš'o po polsku". Można stwierdzić, że pierwiastki te stają się coraz bardziej częścią zbiorowej pamięci historycznej potomków przesiedleńców z Mazur na Syberię. Jeżeli chodzi o wydarzenia końca XIX i początku XX wieku, jest ona dosyć mglista (pani Szyszko: „mam'i jus n'ima vz'iv'ix [...] i š'koduje mocno / co m'i to fš'o n'e zapan'entyvali / co m'i to fš'o n'e zapš'isyvali"). Żywa jest natomiast wspólna pamięć dawnych mieszkańców eksplorowanych wsi, dotycząca historii okresu radzieckiego.

Oto, na przykład, jak wspomina pani Olga Gromowa (ur. 1939) o mobilizacji obywateli ZSRR „nieautochtonicznych” narodowości do tzw. Trudarmii podczas II wojny światowej:

„Tata u naz buũ [...] kak ona še naz'ivaũa [...] f Trutarmiji buũ / v las odžežli jix / svalili tam f tajg'e / n'i ma n'i izbuš'k'i / n'i ma n'ic [...] a mrus / sorog gradusof / to uny pš'ijexali / dali jim š'ek'ir'i / ũot tn'ijta i rupta sobž'e dum'ik / to ũot un tam buũ / nu dobže co un buũ sapožn'ik / i pozna^{kom}iuš'e – tam b'ili N'emc'i / a on znaũ n'em'eck'ij jazik / i ũot un'i tam xlep pš'ekli / a un mũk robž'ić tapoč'k'i / a un'i xožili bos'ikom / bose / to un // dažo jemu ten mater'jau p'evn'e / bo u n'ego to n'i b'iuo / un ss'ije jim za noc te tapoč'k'i / a uny dažo jemu tam / c'i munk'i / c'i jek'i krup'i c'i tam co / i ũot kto z n'im buũ / nase luže / te ostali še z'iv'i / a ot xto n'e muk n'ic robž'ić // gũot – i popoun'erali / i n'e pš'iš'li s Trutarmiji te luže / ũot on pš'iset."

Pani Lidia Sztermer zaś opowiada po polsku o tym, jak dotknął jej ojca, Niemca, stalinowski terror lat trzydziestych:

„Našego ũojca f tš'izėš'ci vosmym godu zabrali / jeko fš'istk'ix etix zabž'erali // nu zabž'erali jek vr'editelof // a potom juž v div'nostym godu to juš pš'isũo co / kak / r'iab'ilitiravan / apravdali / a jeko to n'i ma // jeko jek zabrali / on f sorok ftorom godu tam i pog'ip / ja dumaju // na žešen'ć lat zabž'erali fš'ex // noč'ju pš'ixožili / ar'estovali i provažili // u mn'e brat še rožiu / n'edela jemu b'iuo / ojca zabrali [...] žeč'ux spaũ z mamu a oječec lezoũ na d'ilax // mn'e b'ili š'tir'i godi / i ja fš'o pan'entam // to b'iuo f tš'izėš'ci ũosmym godu."

Niewątpliwie wspomnienia te stanowią ważny czynnik tożsamości członków badanej społeczności, którą tworzą nie tylko osoby narodowości polskiej.

Jak pokazano powyżej, na Ukrainie przodkowie dzisiejszych Mazurów syberyjskich nie stanowili odosobnionej grupy etnicznej. Tym bardziej w guberni jeniejskiej i później w Kraju Krasnojarskim FR (w którego składzie

do 1990 roku znajdowała się także Chakasja) kontaktowali się oni z sąsiadami innych narodowości. Prawdopodobnie ułatwiło to ich konwersję wyznaniową: przejście z luteranizmu na baptyzm. Pani Szyszko na pytanie, gdzie odbywał się ślub, odpowiedziała: „То ф церкš’е š’e robž’iуо [...] N’e f pravosųavnej / v baptistsk’ej v osnovnom // ot na Ukrajin’e [...] tam tylko b’ili luteran’e / to un’i tam v lutersk’ej / a tutaj u nas ž’encej [...] v osnovnom baptistsk’e.”

Trudno ustalić, kiedy dokładnie dokonana się ta zmiana wyznania. W każdym razie jednak odbiła się ona na mentalności badanej grupy, ale nie na jej świadomości językowo-etnicznej. Albowiem w przeciwieństwie do innych grup Polonii rosyjskiej, których członkowie częstokroć tracą znajomość języka przodków, lecz skupiają się wokół Kościoła katolickiego, pozostającego główną ostoją ich polskości, dla Mazurów syberyjskich, uczęszczających do zborów baptystów, gdzie Biblię się czyta, kazania się wygłasza i w ogóle mówi się po rosyjsku, wyznanie religijne nie było i nie jest istotnym czynnikiem wpływającym na ich poczucie tożsamości narodowej lub etnicznej. Tym ważniejsze stają się pozostałe czynniki: jeszcze niezapomniana mowa (gwara), obyczajowość i wspólna pamięć historyczna.

Bibliografia

- Stupiński Eugeniusz. 2008. *Geneza polszczyzny w okolicy Krasnojarska*. „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, LIII. Red. Gala S. Łódź: TRIADA: 207-215.
- Urbańczyk Stanisław. 1984. *Zarys dialektologii polskiej*. Warszawa: PWN.
- Егоров Илья М. 2013. *Фонетические особенности польского переселенческого говора в Республике Хакасия и в Красноярском крае РФ*. В: *Полевые исследования студентов РГГУ VIII*. Отв. ред. Пивовар Е.И.. Москва: РГГУ: 98-109.
- Попова Екатерина А. 2013. *Особенности морфологии глагола в говоре сел Знаменка (Богградский район, республика Хакасия) и Александровка (Красноуралский район, Красноярский край)*. В: *Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии. Материалы международной научной конференции 26-28 ноября 2013 года*. Ред. Ремнева М.Л., Никифоров К.В., Ананьева Н.Е. и др. Москва: МАКС Пресс: 298-299.
- Źródła elektroniczne
- Forum.gazeta.pl. 2005. W: http://forum.gazeta.pl/forum/w,64,26972910,28697951,Re_Proszek_czyli_placmistrz.html?wv.x=1 [Dostęp 10 VI 2016].
- Projekt EuroSlav. 2010. W: <http://lacito.vjf.cnrs.fr/archivage/index.htm> [Dostęp 10 VI 2016].

Summary

THE COMPONENTS OF NATIONAL IDENTITY OF THE DESCENDANTS OF THE POLISH IMMIGRANTS FROM MASURIA IN THE REPUBLIC OF KHAKASSIA AND KRASNOYARSK KRAI OF THE RUSSIAN FEDERATION

The goal of this article is to present the main factors that form Polish national identity or Masurian ethnic peculiarity of the descendants of the Polish immigrants from Masuria who moved at the end of the 19th century to Western Siberia and nowadays live in two villages located in the Krasnoyarsk Krai and in the Republic of Khakassia. The author examines such features as the maintenance of their specific dialect and some elements of the original folk tradition, especially of wedding customs, as well as the collective or individual historical memory which goes back to the roots, but also includes events of different periods of the history of the USSR. Special attention is drawn to the religious factor (conversion from Lutheranism, which was original confession of the Polish immigrants from Masuria, to Baptism).

Kontakt z Autorem:
slavcenteur@gmail.com

Ewa Szczepkowska

Instytut Filologii Polskiej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

KRYTYKA TEATRALNA ADAMA GRZYMAŁY-SIEDLECKIEGO

Key words: theatre criticism, theoretician of the theatre, the Great Theatre Reform, reviewer, interwar period

Twórczość Adama Grzymały-Siedleckiego, pomimo jej rozległości i zróżnicowania, mieści się obecnie w kręgu zapomnianych zjawisk kulturowych. Ujęcia monograficzne oraz zbiory artykułów poświęcone pisarzowi z okazji jubileuszu pracy twórczej ukazały się w latach 60. i 70. i mają charakter cząstkowych rozpoznań. Czynnikiem zniechęcającym jest z pewnością obszerność dorobku uzasadniona nie tylko różnorodnością, lecz także popularyzatorską pasją pisarza i krytyka, domagającą się od badacza selekcji materiału. Jerzy Konieczny – autor biogramu w *Polskim słowniku biograficznym* napomyka o ogromie produkcji publicystycznej Grzymały-Siedleckiego: „w samym Kurierze Warszawskim ogłaszał około 100 pozycji miesięcznie” [Konieczny 1995, t. 36, 536] Na kształt skąpej recepcji twórczości Grzymały współcześnie ma niewątpliwie wpływ jej tradycjonalizm, konserwatywno-katolicki światopogląd pisarza, wyraziciela nacjonalistycznych poglądów, zwłaszcza w dwudziestoleciu międzywojennym. Nieprzypadkowo Stanisław Pigoń określił go „złotnikiem czasów przed półwiecza”, bo był pisarzem z pokolenia Młodej Polski, ale nie z tej formacji pokoleniowej, która dała impuls nowoczesności w polskiej kulturze, ale formacji, dla której literatura reprezentowała zaangażowanie w problematykę narodową, historyczną, społeczną, kontynuowała niektóre pozytywistyczne hasła oraz stała na straży kulturowej ciągłości. Przywiązanie do epoki Młodej Polski charakteryzuje całą jego twórczość, również tę powojenną, gdy unika formułowania sądów na temat „nowej dramaturgii”. I jakkolwiek jedną z jego największych fascynacji artystycznych był Wyspiański, to kreślił jego portret, odwołując się, choć nie była to jedyna inspiracja, do metodologicznych założeń

pozytywistycznych, mianowicie do szkoły Taine'owskiej z jej apologią „rasy”, kolorytu lokalnego i momentu dziejowego.

W przypadku Grzymały-Siedleckiego mamy do czynienia z życiorysem obejmującym 91 lat. *Świat aktorski moich czasów* uważany zgodnie przez krytyków za jedną z najlepszych książek ukazuje się drukiem w roku 1957, a zatem w 81. rocznicę życia pisarza. Kształt brulionu posiadała kilkanaście dni przed śmiercią Grzymały-Siedleckiego w 1967 roku monografia poświęcona Pawlikowskiemu, wydana pośmiertnie przez Alfreda Woycickiego z upoważnienia pisarza. W jego twórczości można wyróżnić kilka nurtów traktowanych ze zmienną atencją przez samego autora, łączącego największe ambicje z dramtopisarstwem w okresie międzywojennym, jakkolwiek krytycy o tej dziedzinie pracy twórczej Grzymały-Siedleckiego wyrażali się powściągliwie, widząc w niej anachronizm, nieaktualne wzorce obyczajowe, szlachetczyznę i nadmierną apoteozę ziemiańskiego dworu. W kręgu zainteresowań pisarza znajdują się krytyka teatralna i literacka, której różnorodne oblicza ujawnia zarówno trzykrotnie do tej pory wydana monografia zatytułowana *Wyspiański. Cechy i elementy jego twórczości* – „portret duchowy” Wyspiańskiego, jak i bieżąca praca recenzencka w okresie międzywojennym w „Kurierze Warszawskim”. A jest jeszcze twórczość beletrystyczna, wspomnieniowa i przekładowa, znakomita biografistyka oraz kolejne świadectwo prymatu Melpomeny w życiu Grzymały-Siedleckiego – funkcja kierownika literackiego, a potem dyrektora krakowskich teatrów miejskich w latach 1916-1918.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest tylko część tego rozległego obszaru zainteresowań: działalność recenzencka uprawiana na łamach czasopism w pierwszej połowie XX wieku oraz wizja teatru, którą można zrekonstruować na podstawie jego recenzji i wypowiedzi teoretycznych. Takie ujęcie jest uzasadnione ciągłością pracy recenzenckiej pisarza, który również w nowych politycznie warunkach PRL-u powracał sporadycznie do tej formy; aby jednak przedstawić Grzymałę-Siedleckiego jako „człowieka teatru”, a nie tylko komentatora życia teatralnego, warto przywołać jego teoretyczne wypowiedzi o teatrze. Wszak jedną z jego najważniejszych książek była wspomniana już monografia Wyspiańskiego, której osobność wśród innych pozycji poświęconych artyście określają m.in. rozdziały rozważające zjawisko teatralności Wyspiańskiego o charakterze prekursorskim (*Instynkt teatru, Źródła dramatyczności i W więzi sztuki*), a zatem w materii, która nie stanowiła wówczas przedmiotu jakichś bardziej systematycznych studiów. Wydaje się, że refleksja na temat teatru, formułowana w burzliwych czasach Wielkiej Reformy Teatralnej przez młodego, buntowniczego krytyka warta jest przypomnienia, podobnie jak dalszy proces krystalizacji jego poglądów na narodową sztukę, dla których z pewnością miał znaczenie związek z obozem endecji w dwudziestoleciu międzywojennym.

Pisanie recenzji teatralnych znajduje się u genezy współpracy Grzymały-Siedleckiego z prasą. W wieku 20 lat w zastępstwie chorego recenzenta pisze

dla „Dziennika dla Wszystkich” wydawanego i redagowanego przez Henryka Perzyńskiego recenzję sztuki Sewera i Maciejewskiego pt. *Marcin Łuba*. Ta recenzja oraz następne są owocem teatralnej i reżyserskiej pasji realizowanej przez Grzymałę-Siedleckiego w tych młodzieńczych latach w amatorskich zespołach. Kilka miesięcy później powstaje drugi recenzencki tekst tym razem z *Grochowego wieńca* Małeckiego. Przelomowe znaczenie ma recenzja z *Wesela* ogłoszona drukiem w „Głosie” w 1901 roku w numerze 14; m.in. do okoliczności jej powstania powróci Grzymała-Siedlecki po latach w tekście *U kolebki Wesela* na łamach „Pamiętnika Teatralnego” w 1953 roku [Konieczny 1995, 534]. Jawi się więc Grzymała-Siedlecki jako prawdziwy nestor krytyki teatralnej. I choć ów najwcześniejszy okres z przełomu wieków, gdy Grzymała publikuje w „Głosie”, „Strumieniu”, „Słowie” i „Tygodniku Ilustrowanym”, sam publicysta nazwał „terminatorstwem dziennikarskim, udawaniem krytyka literackiego i recenzenta teatralnego”, to wtedy właśnie pojawiają się ciekawe wypowiedzi krytyczne o teatrze [Konieczny 1982, nr 2].

Dwukrotnie w okresie Młodej Polski współpracował z czasopismami w sferze krytyki teatralnej przyjmując bardziej regularną postać. W 1903 roku Grzymała-Siedlecki zastępuje stałego recenzenta „Głosu Narodu”, obejmując dział krytyki teatralnej i komentując przedstawienia teatru krakowskiego. W roku 1912 w „Czasie” prowadzi dział *Z teatru*. Prawdziwym jednak kronikarzem teatrów nie Krakowa, ale Warszawy stał się jako recenzent „Kurierza Warszawskiego” w latach 1925-1939, obejmując to stanowisko po Władysławie Rabskim. Powstała w ten sposób, biorąc pod uwagę długotrwałość pracy recenzenckiej, dokumentacja historii życia teatralnego Warszawy. Grzymała-Siedlecki reprezentował jedno z bardziej popularnych pism o sporym nakładzie (około 30-40 tysięcy egzemplarzy) i dwóch wydaniach: porannym i wieczornym – gazetę pravicową, pozostającą pod wpływem endecji, co nie oznaczało jednak realizacji partyjnych wytycznych Stronnictwa Narodowego. Na łamach tego pisma Grzymała-Siedlecki „ogłaszał dziennikowe recenzje, sprawozdania teatralne, eseje o dramatopisarzach, szkice o dramatach, sporządzał również bilanse teatralnych sezonów, kreślił jubileuszowe sylwetki ludzi teatru, pisał artykuły okolicznościowe i polemiki” [Frankowska 1972, 8]¹. Na taką różnorodność wypowiedzi miał z pewnością wpływ zmieniający się, w związku z rozwojem mass mediów w XX wieku, status krytyki teatralnej rezygnującej z intelektualistycznych aspiracji na rzecz sprawnie i atrakcyjnie napisanej relacji z przedstawienia.

¹ O recenzjach teatralnych Grzymały-Siedleckiego zob. również Górski 1972.

Wypowiedzi teoretyczne Adama Grzymały-Siedleckiego o teatrze

Zanim Grzymała-Siedlecki został kronikarzem życia teatralnego Warszawy dał wyraz swoim poglądom na teatr w cyklicznym artykule pt. *O idealnym i nieidealnym teatrze* na łamach „Głosu” w 1903 roku oraz w *Dialogu o upadku sztuki* – dialogową formą nawiązującym do Craigowskich wypowiedzi. Kontekst dla tych wypowiedzi stanowią przemiany w ówczesnym teatrze. Są to także świadectwa ewolucji stanowiska krytyka wobec teatru, choć zawsze, niezależnie od okresu, w którym formułowane są opinie, ważne są niektóre jego składniki. Grzymałę-Siedleckiego od początku pasjonuje problem aktora i tej pasji pozostaje wierny, oddając u schyłku życia symbolicznie hołd aktorom „Rozmaitości” w swoim *opus magnum* – „Świecie aktorskim moich czasów”, w którym „barwi, wyzlaca i wyolbrzymia” świat teatralny czasów swojej młodości. Najpierw jednak jako młody, aktywny krytyk, wyznawca nowych tendencji w sztuce przełomu XIX i XX wieku, zwolennik dramaturgii Ibsena, Maeterlincka, Czechowa, Słowackiego, Wyspiańskiego, Strindberga, odrzuca zarówno anachroniczny według niego sposób gry aktorów Rozmaitości, jak i mało ambitny, komediowy repertuar o rodowodzie XIX-wiecznym. Krytykuje grę opartą na podziale na typy aktorskie dominującą na scenach warszawskich. Ideałem byłby „aktor-esteta”, „aktor intuicyjny”. Tymczasem „pozostają jeszcze fachowcy pewnych genre’ów”. Są więc „zdolni amanci”, „czarne charaktery”, „charakterystyczni”, „bogaci wujaszkwowie z Ameryki”, „szlachetne matki”, „kokoty zwykłe”, „kokoty-hrabiny” [Grzymała-Siedlecki 1900, nr 50]². Atakowi na *emploi* towarzyszy krytyka gry na popis, gwiazdorstwa i efekciarstwa naznaczającego rolę.

Przedmiotem krytyki jest też repertuar, z kręgu teatru bulwarowego, sztuk scenicznych i „dobrze napisanych”, ale nieoryginalnych i konwencjonalnych, choć podobających się publiczności. Grzymała-Siedlecki wysuwa zarzuty pod adresem dramatopisarzy, reżyserów, aktorów, którzy nawet gdy sięgną po bardziej współczesny repertuar z jego walorami nastrojowości, poetyczności, symbolizmu, z pogłębioną psychologią, bardziej „ibseniczny”, to prezentowany on jest wedle zdezaktualizowanych technik realistycznych adekwatnych wobec sztuk, których konstrukcja opiera się na układzie sytuacji. Aktor zaś budując sam swoją rolę, bez pomocy reżysera-inscenizatora, sięga po konwencjonalne środki, chwytby aktorskie i w rezultacie doprowadza do karykaturalnego wykonania opisanego przez krytyka przy okazji sztuki Ibsena.

Warto jednak podkreślić, że krytyka repertuaru czy stylu gry aktorów Rozmaitości nie ma charakteru totalnego, a Grzymała-Siedlecki już w pierwszym

² Poglądy teoretyczne A. Grzymały-Siedleckiego omawia S. Kruk, uwzględniając przede wszystkim stosunek krytyka do sztuki aktorskiej i Wielkiej Reformy Teatralnej [Kruk 1970, rozdz. 10, 230-244]. Problematykę teatralną w twórczości Grzymały-Siedleckiego podejmują też: Gajda 1986; Kędziorkówna 1972 oraz niektóre artykuły w książce jubileuszowej A. Grzymała-Siedlecki. *W 70-lecie pracy twórczej*. 1966. Kraków.

z cytowanych artykułów podaje przykłady aktorów twórczych (Żelazowski, Frenkiel, Tekla Trapszo). Ponadto w dwóch krótkich tekstach *Słowo o teatrze* i *Jeszcze o teatrze* zajmuje wyważone stanowisko w kwestii instytucjonalnej roli teatru, bynajmniej nie widząc jej w prezentowaniu wyłącznie takiego repertuaru, który grany byłby przed pustą salą [Grzymała-Siedlecki 1904, nr 38]. Praktyczny zmysł w ówczesnych wypowiedziach o funkcji teatru wynikał z pewnością z pracy w charakterze referenta literackiego w krakowskim teatrze. Grzymała-Siedlecki widzi potrzebę edukacji zarówno widowni, jak również aktora. Pojawia się w refleksji krytyka wątek reżysera, a także innych osób uczestniczących w tworzeniu spektaklu:

(...) aktor nie może i nie ma obowiązku wiedzieć sam z siebie, jak ma rolę grać, w jaki kostium się odziać – że tego powinien go ktoś nauczyć – reżyserowi nie ubliżyć poprosić malarza o wskazówki plastyczne, literata o ton gry zasadniczy (...) [Grzymała-Siedlecki 1904, nr 52].

Krytyk wypowiada się najpełniej na tematy teatralne w *Dialogu o upadku sztuki aktorskiej* – świadectwie recepcji myśli Craiga przez Grzymałę-Siedleckiego i jego stosunku do założeń Wielkiej Reformy Teatralnej. Centralnym problemem jest znów sztuka aktorska i poszukiwanie przyczyn kryzysu aktorstwa. Dialog poświadcza świadomość rosnącego statusu reżysera i redukowanej roli aktora; ta relacja aktor–reżyser zresztą najbardziej interesuje Grzymałę-Siedleckiego i w porównaniu np. z Szyfmanowskim dialogiem o podobnej tematyce, który stanowi bardziej stanowczą aprobatę roli reżysera i poddania jego woli aktorów, Grzymała-Siedlecki konstatuje tylko pewne fakty, przemiany odnośnie roli aktora, począwszy od Laubego po Reinhardta i Stanisławskiego, ale wydaje się ostrożny wobec Craigowskich pomysłów zastępowania żywego aktora lalką, nadmarionetą:

I jeżeli już mowa o upadku sztuki aktorskiej, jeżeli szukamy przyczyn, to bodaj czy nie upatrywać nam ich w tym, że sceny nie mają idealnych reżyserów – ludzi o wysokim poziomie choćby intuicji, a pysznych znawców instynktu aktorskiego [Grzymała-Siedlecki 1966, 359].

(...) gdy dawniej teatr i aktor to było jedno, dziś teatr a aktor to dwa pojęcia różne (...) Obok niego (aktora) wyrasta czynnik malowniczości: z kostiumu, z dekoracji reżyser stara się wydobyć wyraz sztuki. Gordon Craig marzy nawet o wyeliminowaniu aktora z teatru. Zastąpi go umowny znak: lalka. Teatr marionetek ma już dziś zapalonych entuzjastów pośród pierwszorzędných estetów świata. (...) Rzecz jasna, że w całym tym prądzie nowoczesnym, w tym teatrze zreformowanym – aktor stanie się tylko wykonawcą, recytatorem (...) stanie się tym, czym być powinien: odtwórcą [Grzymała-Siedlecki 1966, 360].

Grzymała-Siedlecki postuluje jednak edukację aktora, a nie rezygnację z niego. Ma to być edukacja specyficznie aktorska, praktyczna, w kontakcie z reżyserem-przewodnikiem. Jednocześnie w sformułowaniach Grzymały-Siedleckiego odnaleźć można, poza wpływami Wielkiej Reformy Teatralnej,

przeświadczenia o dawniejszym rodowodzie, według których najlepszą akademią dla aktora był świat, a jego kunszt i doświadczenie rodziło się z obserwacji, podglądania i badania wszystkich przejawów życia oraz, co należy podkreślić, z uczestnictwa w życiu jako rodzaju teatru:

Dlatego też jeśli aktor ma się kształcić, to niech się kształci nie po literacku, nie po inżyniersku, nie po adwokacku itd. – lecz właśnie po aktorsku: niech jeździ, niech ogląda tysiące ludzi, niech dobrze wie, co jest nora złodziejska i co jest Riviera – i niech bezwiednie chwyta żywcem i udaje zarówno dandyśa, jak i złodzieja [Grzymała-Siedlecki 1966, 357].

Jak w świetle innych jeszcze wypowiedzi kształtuje się w okresie młodopolskim postawa Grzymały-Siedleckiego wobec Wielkiej Reformy Teatralnej? Choć omawiany *Dialog* ukazuje koncepcje zwolenników nowych tendencji w teatrze, to kilka innych artykułów czy recenzji poświadcza żywe zainteresowanie, ale zarazem dystans wobec niektórych założeń. I tak w cyklu na temat teatru angielskiego Grzymała-Siedlecki pisze o teatrze przyszłości – dramacie plastycznym:

Akcentem współczesnego reformatorstwa w teatrze jest – malarstwo. Na oczach naszych nowatorów, nieraz bardzo wybitni, sypią podwaliny pod przyszły dramat. Dramat plastyczny. (...) W dziedzinie tragedii ma on być równoważnikiem tego, co do pojęcia opery wprowadził Wagner, stwarzając dramat muzyczny. Dość spojrzeć na znamienite wysiłki dekoracyjne Stanisławskiego w Moskwie, Craiga, Antoine'a, Reinhardta w Berlinie, spółki Malier i Heller w Wiedniu [Grzymała-Siedlecki 1907, 223].

I konstatacja na temat roli aktora w takim teatrze – „Aktor przyszłości będzie zbliżał dramat do obrazu”.

Jednak nawet i w tej wypowiedzi, wydawałoby się, w pełni zdającej sobie sprawę z nieodwracalności przemian w teatrze, z ich wartkiego nurtu, z plastycznego nowatorstwa Wyspiańskiego, wyprzedzającego, zdaniem krytyka, Craiga, ujawniają się bardziej stonowane poglądy Grzymały-Siedleckiego związane z napięciem na linii autor–reżyser, wyrażające troskę o intencję autora. Brzmia one również fragmentarycznie w recenzji *Kniazia Patiomkina* Micińskiego, a dotyczą technicznych możliwości teatrów przyszłości:

(...) kniaź Patiomkin jest brulionem dzieła, którego ostateczną redakcję wykrzesać może dopiero reżyser teatru. Oczywiście musi to być teatr, którego w Polsce nie ma. Bogaty w maszynierię, zasobny w prawo tracenia pieniędzy na widowiska, które służą więcej sztuce niż publiczności [Grzymała-Siedlecki 1907, nr 246].

Te uwagi sugerują, jak ważna jest dla Grzymały-Siedleckiego relacja scena–widownia. To ona określa podstawę teatru i stawia w ten sposób tamę dążeniom Craiga, aby teatr przyszłości był wyłącznie teatrem-universytetem, teatrem-świątynią, miejscem studyjnych seansów dla wtajemniczonych. Ujawnia się też teatrocentryczna postawa krytyka, ukazująca prymat scenicznej realizacji nad tekstem literackim – „brulionem”, scenariuszem, z pasją wyrażona później w studium o Wyspiańskim i jego „scenicznym nerwie”. W artykule o nowych

teoriach reżyserii opublikowanym w 1912 roku autor zestawia koncepcje Craiga i Fuchsa, opowiadając się za projektem „nowej sceny” Fuchsa jako bardziej praktycznym, zanurzonym w życiu, nieodrywającym teatru od jego fundamentu, czyli więzi między sceną a publicznością [Grzymała-Siedlecki 1912, nr 33]. Od początku zatem towarzyszy teatrologicznej refleksji Grzymały-Siedleckiego, niezależnie od prezentowanej wyżej fluktuacji jego poglądów, która jeszcze inne etapy przejdzie w okresach następnych, przekonanie o społecznym podłożu zjawiska teatru. Daje temu wyraz we wspomnianym wyżej artykule, ale także w innym pt. *Co jest teatrem w teatrze?*, którego główne myśli pojawiają się też w odczytach o teatrze w dwudziestoleciu międzywojennym. Najogólniej mówiąc – teatr jest rodzajem interakcji:

Teatrem w teatrze jest nie co innego, tylko ten moment, kiedy pod wpływem gry zawodowych artystów na scenie budzi się na sali, wśród widzów, zbiorowe, choć niewidzialne i nieświadomione pragnienie naśladownictwa tej gry, kiedy odczuwać zaczynamy, że i my widzowie wchodzimy w skórę i duszę bohaterów (...) [Grzymała-Siedlecki, *Co jest teatrem w teatrze*, „Chwila aktualna” 1910, nr 1, cyt. za: Gajda 1986, nr 10, 59].

Nie dziwi więc dezaprobata wobec Craigowskich koncepcji teatru zamkniętego, kastowego:

Albowiem zupełnie mylnym jest przypuszczenie jako by scenę dało się odłączyć od sali, jako by sala widzów nie była aktywnym czynnikiem teatru. Sala widzów jest psychologicznym uzasadnieniem sztuki jako takiej [Grzymała-Siedlecki 1912, nr 33].

Widzimy jednak, że wskazując na więź między widownią a sceną, Grzymała-Siedlecki tłumaczy jeszcze dokładniej, na czym polega magia i hipnotyczna siła teatru. Wynika ona z przyrodzonego każdemu instynktu teatralnego, „żądzy areny”:

Teatrem w teatrze jest więc nie nasza obecność i nie gra artystów brane w odewraniu od siebie, lecz właśnie ta chwila, kiedy niejako zatracamy swą obecność, przestajemy być słuchaczami i widzami, a sami stajemy się aktorami, a potem i więcej: współpracownikami autora dramatu [Grzymała-Siedlecki, *Co jest teatrem...*, cyt. za Gajda 1986, 59].

Grzymała-Siedlecki wyprowadza więc teatr poza teatr, pokazuje jego źródło w rzeczywistości realnej, wszędzie tam gdzie ujawnia się sytuacja współdziałania, aranżowania aktywnego współpartnerstwa, „agitacji psychicznej” między uczestnikami. Taki sposób widzenia teatru wskazuje na autonomię teatrologicznej refleksji krytyka od samego jej początku. Pomimo licznych ech i pogłosów ówczesnych koncepcji teatralnych w jego wypowiedziach, głos krytyka nie jest głosem wtórnym, ulegającym tylko modom epoki. Wywierają nań wpływ marzenia Craiga o „idealnym reżyserze”, ale wykracza on również poza kontekst ówczesnych przemian w teatrze. Postrzega teatr jako zjawisko zanurzone w życiu, w objaśnianiu istoty teatru nie waha się, by sięgnąć po sytuacje, które nie są *stricte* teatralne, a zatem związane ze scenicznymi

deskami i w rezultacie do takiej definicji teatru wyraźnie osobnej, oderwanej od kontekstu młodopolskiego powraca również w latach późniejszych, wskazując inne przykłady teatralizacji ludzkich zachowań³. Analizował pod tym kątem osobowość Przybyszewskiego, a jego studia o powieściach Reymonta też uwzględniały aspekt postaci. W opublikowanym po wojnie artykule krytyk zafascynowany światem szlacheckich obyczajów i ceremoniałów odmalowuje ze swadą portret Fredry-bonapartysty, oczekującego co wiosnę wojny o wolność dla Polski przy udziale Francji:

w pełnym swoim ułańskim uniformie, z szablą u boku, w kasku na bok z fantazją na głowę nałożonym [Grzymała-Siedlecki 1946, nr 1].

Ta refleksja Grzymały-Siedleckiego o teatrze jako fenomenie życia brzmi zaskakująco współcześnie, widać w niej bowiem zamiar przesuwania granic teatru. Jej oryginalność i autonomiczność odsłania się, gdy wprowadzimy ją w kontekst książki Goffmana *Człowiek w teatrze dnia codziennego* z 1959 roku, podkreślającego, iż interesują go interakcje, „wzajemny wpływ jednostek znajdujących się w swojej bezpośredniej fizycznej obecności na swe postępowanie” [Goffman 2000, 45]. W poglądzie, iż pierwotny dla teatru jest społeczny kontakt, Grzymała-Siedlecki zbliża się do perspektywy amerykańskiego socjologa, który zwracał uwagę na podobieństwa między sytuacją aktora na scenie a człowiekiem w interakcji społecznej. Sformułowanie krytyka o „psychicznej agitacji”, która jest interaktywnym procesem między sceną a widownią można zestawić z refleksją Goffmana posługującego się pojęciem „performance”, następująco zdefiniowanego: „Termin «występ» (performance) wprowadziłem w celu określenia wszelkiej działalności jednostki, która przebiega podczas stałej obecności pewnej grupy obserwatorów i wywiera na nich jakiś wpływ” [Goffman 2000, 52].

Jeśli zatem Grzymała-Siedlecki za esencję teatru uważa interakcję społeczną, działanie, którego zadaniem jest wywarcie określonego wpływu na innych, interesuje go przede wszystkim relacja „scena–widownia”, „aktor–widz”, to przeczuwa performatywny aspekt teatru⁴. Należałoby oczywiście to stwierdzenie opatrzyć pewnymi zastrzeżeniami: krytyk przywiązuje wagę do tradycyjnych cech teatru – tekstu, aktora, kostiumów, budowania scenicznej iluzji. Jednak w sferze teorii uwydatnia elementy o aspekcie nowatorskim. W ten sposób jego myśl o teatrze wyróżnia się na tle młodopolskiej refleksji teatrologicznej.

³ S. Kruk poglądy teoretyczne na teatr Grzymały-Siedleckiego uznaje za odbicie głównych tendencji panujących w młodopolskiej krytyce teatralnej. K. Gajda wskazuje natomiast w propozycji teoretycznej Grzymały-Siedleckiego oderwanie się od kontekstu młodopolskiego [zob. Kruk 1970, cz. III, rozdz. 10: *Teatr A. Grzymały-Siedleckiego*, 236; Gajda 1986, 60].

⁴ Na temat performatyki zob. *Performans, performatywność, performer. Próby definicji i analizy krytyczne*. 2013. Red. Bal E. i Świątkowska W. Kraków, zwłaszcza artykuły: M. de Marinis, *Performans i teatr. Od aktora do performer a i z powrotem?*, s. 19-40; J. Wachowski, *Performer, performans, performatywność, czyli o miejscu performatyki w badaniach teatrologicznych*, s. 53-66.

Recenzje teatralne Adama Grzymały-Siedleckiego z okresu międzywojennego

Bogaty recenzencki materiał z tego okresu ważny jest z dwóch zasadniczych powodów: wtedy krystalizuje się w pełni model recenzenckiej wypowiedzi autora, który ujmować można na tle szeroko uprawianego w dwudziestoleciu międzywojennym piarstwa krytyczno-teatralnego przez niejednokrotnie wybitnych przedstawicieli generacji krytyków starszego i młodszego pokolenia. Po drugie rozwijający w tym czasie swą sławę dramaturg Grzymała-Siedlecki stroni od wypowiedzi teoretycznych na temat teatru, zatem uwagi dotyczące tej sfery formułowane są w trybie doraźnym przy okazji oceny poszczególnych przedstawień. Nasuwającym się wnioskiem po analizie tych spostrzeżeń jest zmiana stanowiska wobec problemów zainicjowanych przez Wielką Reformę Teatralną w kwestii roli reżysera i scenografa. Nadal Grzymała-Siedlecki uwidacznia społeczny aspekt teatru, podkreślając więź między sceną a widownią i oddźwięk sztuki, przesuwa jednak wyraźnie akcenty, co powoduje dezawuację przychylnie przez niego wcześniej traktowanych modernistycznych haseł i oznacza preferencje dla innego repertuaru. Zacytujmy fragment wypowiedzi sformułowanej przy okazji wystawienia *Niespodzianki* Rostworowskiego:

(...) czy sztuka taka, jak *Niespodzianka*, powinna była powstać? Powinna, bo dokonała aktu wstrząsu, wprowadziła w ruch myśli i uczucia; spełniła pewne zadanie społeczne. Wtedy dopiero uwierzmy teoretykom „czystej sztuki”, że sztuka nie ma nic wspólnego z zadaniami socjalnymi, gdy nastanie zwyczaj, że pisarze będą pisać li tylko dla siebie, a malarze li tylko dla siebie malować. Dopóki tworzymy dlatego, by ktoś to widział lub słyszał – i dopóki to jest podniętą w tworzeniu – dopóty sztuka jest zjawiskiem socjalnym [Grzymała-Siedlecki 1972, 104].

Z nielicznych teoretycznych wypowiedzi o teatrze wysuwa się na pierwszy plan jedna wypowiedź. Jest to właściwie streszczenie głównych tez odczytu Grzymały-Siedleckiego *Istota i sekret teatru*, z wyraźnie wypowiedzianym przekonaniem znajdującym też liczne egzemplifikacje w materiale recenzenckim:

(...) prelegent uderzył w tezę określającą sztukę dramatyczną jako syntezę sztuk, której znaczenie jest skutkiem wspólnego oddziaływania słowa, muzyki, malarstwa, architektury, tańca. Teatr obywać się może i niejednokrotnie obywa się bez tańca, bez muzyki, bez dekoracji. Samo słowo i gest aktora może wystarczać i wywoływać pełne wrażenie teatru [Streszczenie 1934, 137].

Te słowa wyznaczają ogólny ton krytyki teatralnej Grzymały-Siedleckiego w dwudziestoleciu międzywojennym. Liczne uwagi na temat inscenizacji czy koncepcji reżyserskich mają często charakter krytyczny, jeżeli rozmiągają się z kolejną niepodważalną wartością, którą dla autora *Spadkobiercy* stanowi intencja autora zawarta w tekście. Jest to krok wstecz, jeśli odnieść się do poglądów wcześniejszych, gdy Grzymała-Siedlecki postulował ścisłą współpracę

reżysera, scenografa, aktora i kierownika literackiego, choć nigdy nie nadał reżyserowi takich prerogatyw, jakie zakładał np. Craig. Niemniej jednak widział potrzebę poddania się aktorowi sugestiom pozostałych podmiotów przedstawienia, których rola w ten sposób wzrastała. W okresie międzywojennym, także później, to aktor pozostaje głównym zwornikiem sztuki, zaś jedynym ograniczeniem – za to bardzo znaczącym – z którym musi się liczyć, jest koncepcja autorska utworu. Egzemplifikacji takiego stanowiska w recenzjach znajdziemy bardzo wiele od np. bardzo zdecydowanego ataku na groteskowe ujęcie *Dam i huzarów* w reżyserii Jaracza i Perzanowskiej, a z dekoracjami Zaruby w Ateneum:

Czego reżyserowi nie wolno robić czy to z Fredrą, czy z innym autorem, to krzywić ducha utworu. Gdy nam „inscenizator” powie np. że z figur *Dam i huzarów* chciał „rewizjonistycznie” zrobić... stajnię, to musimy zaprotestować przeciwko koncepcjom hodowlanym na koszt Fredry [Grzymała-Siedlecki 1972, 202].

po zacieklej walkę o szacunek dla woli autora i jego prawa względem napisanej sztuki nagminnie łamanego przez warszawskie teatry:

Oto np. żyjący autor z gazet dowiaduje się, że jeden z teatrów wznawia jego sztukę, daje jej obsadę, nie zasięgając opinii autora, czy mu ta obsada dogadza; obsada okazuje się fatalna, sztukę grają tak, że powstaje jakaś niemal parodia, a krytyka nie orientująca się, w czym tu winien autor, a w czym teatr – cały parodystyczny wyraz spektaklu bierze za dzieło autora i jak najujemniej się o nim wyraża [Grzymała-Siedlecki 1972, 382].

Nic zatem dziwnego, że idealna według Grzymały-Siedleckiego reżyseria to reżyseria niewidzialna, taka której nie znać i która nie niszczy autonomii aktora, jego intuicyjnego rozumienia roli. Stąd znów atak na „nowe, mechanizacyjne metody reżyserskie, nieco tresurę przypominające” jako na zabijające aktorską samodzielność.

Czy sądy krytyki są zawsze tak apodyktyczne w kwestii wierności reżysera względem wystawianego tekstu? Grzymała-Siedlecki popiera jednak te zmiany np. w kolejności scen, tekstowe modyfikacje, które wydobywają ducha utworu i są wynikiem wnikliwego odczytania tekstu. Praca w charakterze kierownika literackiego uwrażliwiła Grzymałę-Siedleckiego na wymogi sceny i potrzebę sceniczną adaptacji utworu. Dlatego pozytywnie wyraża się np. o wyjęciu altanowej sceny Wacława z Klarą z odsłony drugiej i uczynieniu jej prologiem komedii w jubileuszowej inscenizacji *Zemsty* w Teatrze Narodowym, jest wprawdzie przeciwnikiem „bezcereimonialnego buszowania po starej farsie”, jakiego ofiarą padła np. *Jadzia wdowa*, ale widzi potrzebę renowacji, literackiego spreparowania dawnych krotoczwil w rodzaju *Wesela Fonsia* Ruszkowskiego, którego nadmierną gadatliwość należy osłabić. Nie absolutyzuje zasady nie naruszalności tekstu, gdy pisze przy okazji *Przeprowadzki*: „musiano wreszcie wyprostować pewne krzywizny autorskie, jak np. rolę Franka lub Starszego Pana”. Obiektem ataków krytyki są metody inscenizacyjne, gdy niezgodne

są ze scenariuszem autorskim oraz gdy zniekształcają albo przesłaniają sens przedstawienia, którego główny ciężar spoczywać ma na aktorze i wypowiedzianym przezeń słowie. Grzymała-Siedlecki stanowczo stwierdza:

(...) jestem wrogiem scenicznej dekoracyjności, jako celu samego w sobie. I kostium, i dekoracja mają tak być komponowane, by pomagały aktorowi w roli, a reżyserowi i autorowi w sztuce. Dekoracyjność, która aktora spycha na drugi plan, uważam za natręta i szkodnika [Grzymała-Siedlecki 1972, 158].

Większość przykładów pejoratywnie waloryzowanych pomysłów scenograficznych, zwłaszcza Pronaszków, łączy się z inscenizacjami sztuk Wyspiańskiego. Grzymała-Siedlecki jawi się więc jako zwolennik scenografii dostosowanej do możliwości przeciętnie wyposażonej sceny. Jego uznanie przykładowo zyskuje inscenizacja *Akropolis* przedsięwzięta za pomocą skromnych środków małej sceny Teatru Polskiego w Poznaniu w reżyserii Trzczińskiego, choć jak sam autor recenzji podkreśla „*Akropolis* stawia (...) wymagania jakiegoś nowego Bayreuth”. Pomysłowość inscenizatora, który chcąc przybliżyć widowni poznańskiej arcykrakowski utwór, posłużył się językiem filmowym (przeźroczami, litografiami), spotkała się z pełną akceptacją krytyka. Inna już opinia towarzyszy inscenizacji *Nocy Listopadowej* przez Węgierkę w Teatrze Polskim, zaś przyczynę porażki upatruje Grzymała-Siedlecki m.in. w niedostatkach wykonawstwa, którego mankamentów nie są w stanie zrekomensować nowoczesne urządzenia sceniczne. Krytyk zauważa:

Pierwsze to to, że Wyspiański wszystkie swoje wielkie wizje widział wykonywane małymi środkami maszyneryjnymi dawnego teatru. I można by powiedzieć, że ten mały teatr stał się składową częścią jego dzieł. Gdy się więc *Noc Listopadową* puszcza na rozpęd nowoczesnych urządzeń technicznych, otrzymuje się jakby inne dzieło. Zabrzmiało to paradoksalnie, ale wydaje się, że owe wielkie możliwości teatralne muszą dopiero natrafić na sposób uczynienia tego, co Wyspiański czynił małymi możliwościami [Grzymała-Siedlecki 1972, 280-281].

Na marginesie warto zauważyć, że dostrzeżona przez Grzymałę-Siedleckiego rola kameralnego teatru, w którym działał Wyspiański, a który to teatr „nieogromny” w niczym nie obniżał artyzmu reżyserowanych dlań przez Wyspiańskiego sztuk, bo ich jakość artystyczna nie zależała od zewnętrznych parametrów, współbrzmia z niektórymi wątkami współczesnej refleksji o teatrze Wyspiańskiego.⁵

Z zagadnieniami inscenizacji, scenografii, kostiumologii łączy się też znane rozróżnienie między stylowością a stylizacją w teatrze. W dwudziestoleciu międzywojennym Grzymała-Siedlecki jawi się jako wyznawca stylowości, dystansujący się wobec stylizacji. Bliższy jest zatem Meiningerzykom jako ruchowi u podłoża Wielkiej Reformy Teatru z ich zamiłowaniem do szczegółowej

⁵ Zob. na ten temat: K. Fazan. 2009. *Teatr nie-ogromny. Idee formy kameralnej w myśli Stanisława Wyspiańskiego*. W: *Stanisław Wyspiański. W labiryncie świata, myśli i sztuki*. Red. Czabanowska-Wróbel A. Kraków; M. Prussak. 2005. *Harmonia i dysharmonia*. W: eadem *Wyspiański w labiryncie teatru*. Warszawa.

historycznej rekonstrukcji niż nurtom samej Reformy [Kruk 1970, 242]. Wyraźnie to sygnalizują np. jego uwagi o kostiumach:

W kostiumologii scenicznej ostatnich czasów nastąpiła znów moda na stylizację. Ubiory renesansowe są tak same z siebie teatralne, że wystarczy je żywcem z Veronese'ów czy Tycjanów kopiować; bez żadnej zmiany⁶ [A. Grzymała-Siedlecki 1972, 263].

Taką postawę uzasadnia wierność realistycznej estetyce, której konsekwencja wprawdzie może dziwić u wielkiego miłośnika wizyjnej twórczości Wyspiańskiego, ale Grzymała-Siedlecki także i do symbolicznych postaci i wydarzeń Wyspiańskiego przykłada kryteria realizmu, zwłaszcza interpretując tę twórczość w dwudziestoleciu międzywojennym i po wojnie w szkicach przedrukowanych w tomie *Na orbicie Melpomeny*: „(...) jest rzeczą (...) zastanawiającą, jak w tym największym wizjonerze, jakiego mamy w naszej poezji – niejako na wtórym torze zamiłowań tkwiła pasja wiernego oddawania faktów” [Żabicki 1968, z. 1, 357].

Zrozumiały jest więc jego sceptyczny stosunek do scenografii, która narusza realistyczne kanony, bo posługuje się metaforą, skrótem, odwołuje do symbolu czy pewnej umowności. Ambiwalentnie ocenia zabudowę sceniczną *Dziadów* w reżyserii Schillera ze scenografią Andrzeja Pronaszki, w której tylko futryny drzwi i okien symbolizują mieszkalne wnętrza, a celi więziennej w ogóle nie ma, zamiast niej jest otwarta przestrzeń. W ten sposób pomyślana dekoracja przesłania wagę słowa, które ma ostatecznie górować w spektaklu, nie mówiąc już o zmąceniu realizmowości przedstawienia.

Uwagi krytyczne o Schillerowskiej koncepcji *Dziadów* stwarzają też asumpt dla dalszej refleksji na temat rewersu wyznawanego przez Grzymałę-Siedleckiego modelu teatru. Był nim Teatr im. Bogusławskiego, którego większość przedstawień opatruje krytyk cierpkimi uwagami, choć decydującym czynnikiem jest w tym przypadku nie tylko odmienność teatralnej wizji, ale ideowe zapatrywania i odmienność światopoglądu. Ilustruje to następujący fragment napisany przy okazji inscenizacji *Nie-Boskiej komedii* Krasińskiego:

Zarówno p. Schiller, jak i p. Zelwerowicz są wyznawcami tej teorii artystycznej, wedle której dzieło autora jest tylko kanwą, na której inscenizator ma prawo dziergać swój własny rysunek, choćby krańcowo niezgodny z intencjami autora. (...) Nie chcę wchodzić w socjalno-polityczne zapatrywania kierowników Teatru im. Bogusławskiego, ale pewne próby przemycenia tak drastycznych, że aż żakowskich pomysłów „przeciwklero-kalnych” na pierwszych przedstawieniach *Jak wam się podoba* upoważniają nas do obawy, że to co u Krasińskiego jest obiektywizmem, może w ich interpretacji stać się lewicową propagandą [Grzymała-Siedlecki 1972, 31].

Niechętny stosunek krytyka do Wielkiej Reformy Teatru w dwudziestoleciu międzywojennym ma więc podłoże polityczne i światopoglądowe, przynajmniej

⁶ Te same przekonania Grzymała zachowuje również po wojnie [zob. np. A. Grzymała-Siedlecki. 1954. *O kostiumologii żywą*. „Teatr” nr 20, 19].

częściowo wynika z wyznawanej orientacji politycznej, co tłumaczy zacierzenie w atakach na formy nowej reżyserii i scenografii. W rezultacie określone stanowisko polityczne kształtuje wylaniającą się z recenzji teatralnych propozycję wyrazistego modelu teatru. Jest to przede wszystkim teatr z przeważającym w nim repertuarem rodzimym i klasycznym. Postulat ten realizują również teksty, których główną rolą jest właśnie walka o taki repertuar jak przykładowo *Wynarodowiony repertuar w teatrach polskich*. Wciąż powracają w recenzjach utyskiwania na redukcję liczby polskich sztuk w rodzaju:

Gdyby nie ta jedyna w Warszawie scena [Teatr Narodowy – uzup. ES], to miałyby się wrażenie, że wędrujemy po teatrach budapesztańskich, wiernych swej narodowej sztuce: Molnar, Bus-Fekete, Bekeffi równocześnie – a gdzie nie można wsadzić Węgra, tam się gra Anglika lub Francuza [Grzymała-Siedlecki 1972, 247].

Ów rodzimy repertuar, który powinien na stałe zagościć zwłaszcza na scenie Teatru Narodowego, to zarówno wielki repertuar retrospektywny – sztuki Fredry, Słowackiego, Norwida, Mickiewicza, Wyspiańskiego, Zapolskiej, jak i twórczość bardziej użytkowa, współczesna – Hertz, Miłaszewski, Morstin, a zwłaszcza komedie: Perzyńskiego, Kiedrzyńskiego, Krzywoszewskiego, Cwojdzńskiego. Uznaniem krytyka cieszy się twórczość Rostworowskiego, której towarzyszy już od chwili publikacji recenzji w „Czasie”, zaś w dwudziestolecu jego serce podbija komediopisarstwo Szaniawskiego, którego recenzja *Krysi* – zaginionej sztuki staje się też szczególną formą dokumentacji życia teatralnego. Zwraca uwagę jego stosunek do debiutantów; dość krytyczny wobec *Kochanków z Weroni* Iwaszkiewicza, ale jednak życzliwy wobec dalszego rozwoju scenicznego autora, nie szczędzi z kolei pochwał sztuce *Lato w Nohant*. Przede wszystkim jednak jest zwolennikiem repertuaru popularnego opartego na komedii polskiej – tej ambitnej i tej użytkowej. Te preferencje w zakresie repertuaru, odmienne od gustów estetycznych z poprzedniego okresu, gdy krytyk domagał się od polskiego teatru sztuk poważnych, klasyki, ale i dramatu poetyckiego, symbolicznego, trafnie podsumowuje Bożena Frankowska: „(...) z równym zapalem, jak dramat klasyczny, dramat wielkiej idei narodowej, popierał Siedlecki dramaturgię trójkąta, obyczajową i psychologiczną, obliczoną na mieszczańskie gusta, zdradzał się z tym w pełnym pobłażliwości stosunku do użytkowej dramaturgii Kiedrzyńskich i Krzywoszewskich (...)” [Frankowska 1972, 21].

A zatem teatr nastawiony na rozrywkę i polskie sztuki, reprezentujący kameralny repertuar, teatr kasowy, ale opierający swój finansowy sukces głównie na grze aktora przy wyraźnej redukcji wydatków na inscenizację: scenografię i kostiumy. Teatr, który rezygnuje świadomie z „zachcianek konstruktywistycznych”, „feerii kostiumów”, „piętr, schodów i galerii”, zwłaszcza gdy te ostatnie wpływają nie tylko katastrofalnie na stan kasy, lecz także na jakość sztuki, osłabiając zwartość i tempo akcji, z czego Grzymała-Siedlecki kpinkuje przy okazji inscenizacji *Cezara i człowieka* Nowaczyńskiego.

Inscenizacja ma podążać za wymogami realizmu i naturalizmu, dostosowywać się do ducha utworu, a głównym ogniwem spektaklu pozostaje aktor – postać ważna dla Grzymały-Siedleckiego już wcześniej, bo jego refleksje teoretyczne o teatrze zaczynają się od gry aktorskiej i wokół niej koncentrują. Jednak w dwudziestoleciu międzywojennym nieco inaczej postrzega krytyk jego rolę. Recenzje Grzymały-Siedleckiego wyróżniają się wśród recenzji innych krytyków obszerniejszymi niż to było przykładowo u Boya, Słonimskiego, Terleckiego, Lorentowicza uwagami na temat gry aktorskiego zespołu [Kruk 1970, 218]. Lorentowicz skupiał się na analizie dramatu, jego poetyce, walorach estetycznych, reprezentując erudycyjny model krytyki otaczającej troską tradycję literacką i inscenizacyjną [Udalska 1986, 196]. Boy koncentrował się na tekście literackim dramatu, traktując go jako zwierciadło życia obyczajowego epoki. Szczupłe ramy rubryki teatralnej ograniczały Grzymale-Siedleckiemu możliwości szerszego komentarza, który pojawiał się w recenzjach w „Czasie” z 1913 roku. Przykładem takiej szerzej scharakteryzowanej roli emocjonalnym, poetyckim stylem jest kreacja Solskiego jako Judasza w sztuce Rostworowskiego wliczona w poczet legend aktorskich, porównywalna z postaciami Królikowskiego i zalecana pod względem opracowania deklamacyjnego adeptom sztuki aktorskiej:

Już głosowe, deklamacyjne opracowanie roli może być wzięte na płyty fonograficzne jako żywa dla młodych aktorów szkła rozłożenia roli na elementy, plan budowania kreacji, punktowania, pauzowania, akcentów, cieniowania [Grzymała-Siedlecki 1913, nr 90]⁷.

Jednak nawet w niedużych recenzjach lekkiego repertuaru Grzymała-Siedlecki nie zaniedbuje komentarza gry aktorskiej i nie kwituje tego elementu spektaklu kilkoma zdawkowymi uwagami. Powstaje więc pytanie, jak krytyk wypowiada się o aktorze w okresie dwudziestolecia międzywojennego w materiale recenzenckim, czy nadal podtrzymuje krytyczną opinię o *emploi* i niedostatkach gry aktorskiej wynikających z braku wykształcenia czy braku współpracy z reżyserem i kierownikiem literackim. To na aktorze spoczywa zasadniczy ciężar przedstawienia, on jest odpowiedzialny za powodzenie lub porażkę, jemu wreszcie krytyk przypisuje największą autonomię, którą wcześniej zgadzał się ograniczać poprzez ścisłą współpracę z reżyserem i literatem. Dużo uwagi poświęca słowu, którego rola wzrasta w porównaniu z innymi ele-

⁷ Analiza techniki opisu gry aktorskiej Solskiego w ujęciu Grzymały [Kruk 1970, 218]. Znajomość arkanów sztuki aktorskiej przez Grzymałę-Siedleckiego doceniali aktorzy, o czym m.in. świadczy fragment listu Sempolińskiego do krytyka z 1953 roku: „(...) nie wyobrażałem sobie, że nawet największy znawca teatru nie praktykując fachu aktorskiego, może zauważyć wszystkie szczególiki i drobnostki, jednym słowem tajniki tego zawodu, które zdawałoby się są zupełnie nieuchwytnie, gdyż zawsze widzialne są raczej rezultaty i osiągnięcia całości, a nie szczegółów. (...) Wszystkie te drobiazgi i szczegóły w mojej interpretacji Cyrulika były z góry zamierzone (...). Zawsze uwielbiałem kunszt słowa, cyzlerkę i mistrzowskie (...) opanowanie dialogu przez naszych mistrzów i tytanów sceny jak Kamiński, Jaracz, Stępowski, Leszczyński i inni (...). Uderzyła mnie (...) niezwykła wnikliwość Pana w uchwyceniu pauz przy podawaniu przeze mnie point (...)” [Konieczny 1984, 86].

mentami widowiska. Stopniowo w recenzjach Grzymały-Siedleckiego narasta ton krytyki, gdy mówi o niedostatecznym przygotowaniu młodych aktorów, zarzucając współczesnej edukacji teatralnej wspomniane już „mechanizacyjne metody reżyserii” niszczące

podszepet psychologiczny, który artyście na scenie sufluje nieomylność tonu, gestu i ruchu [Grzymała-Siedlecki 1972, 262].

Sceptyczny jest również wobec nowych np. Redutowych metod wypowiedania wiersza, stawiając zarzuty dłużyzn, nienaturalności mocno szkodzących realistycznej wymowie sztuki:

W tej wypowiedzianej grze był jakby wykład raczej, wykład tekstu – nie gra. Czasami okres szedł tak wolno, z takimi pauzami na przecinkach, jakby sala widzów miała zapisywać to, co słyszy. Zatracała się bezpośrednio psychiczna tych, tak do dna żywych ludzi, Nowej Dejaniry, tej w płaszczu romantycznym, chodzącej realistycie. I jeszcze jedno: jakby nieobliczenie się z akustyką wielkiej sali – ton gry przeznaczony raczej dla teatru kameralnego [Grzymała-Siedlecki 1972, 86].

Powraca też do krytykowanego wcześniej *emploi*, zastanawiając się np. nad związkiem między fizycznymi warunkami aktorskimi a rolą lub posługując się starymi nazwami aktorskich specjalizacji:

P. Białoszczyński długie jeszcze lata będzie pokutował za piękny metal swego głosu. Wyzyskując to szlachetne brzmienie jego organu, pchają go w teatrach w amantów i tzw. bohaterów, gdy w talencie p. Białoszczyńskiego tkwi, kto wie, czy nie bardzo dobry aktor charakterystyczny, a nie zaręczylbym, czy nie komik nawet [Grzymała-Siedlecki 1972, 269].

Spojrzenie na rolę aktora jest więc odmienne od tego z poprzedniej epoki, w którym krytycyzm pod adresem aktorów był znacznie większy. W krytyce teatralnej na łamach „Kuriera Warszawskiego” komentarze odnośnie gry zespołu aktorskiego świadczą o wzroście rangi aktora, uznaniu dla talentu oraz aktorskiej intuicji, docenieniu pracy nad rolą i aktorskiej pasji. Dobrze podsumowuje ów nowy rozdział w ocenie funkcji aktora w przedstawieniu przywoływany już niewielki artykuł na temat istoty i sekretu teatru podkreślający hipnotyczny wpływ sztuki teatru, zaś wśród tych najbardziej odpowiedzialnych za ową hipnotyzerską moc wymieniający autora i aktora właśnie z jego słowem i gestem.

Bibliografia

- A. Grzymała-Siedlecki. *W 70-lecie pracy twórczej*. 1966. Praca zbiorowa. Kraków.
Frankowska Bożena. 1972. *Recenzent teatralny „Kuriera Warszawskiego”*. W: Grzymała-Siedlecki Adam. 1972. *Z teatrów warszawskich 1926-1939*. Warszawa.
Gajda Kazimierz. 1986. *Kilka myśli o teatrze (Lack – Sobieniowski – Grzymała)*. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historycznoliterackie” nr 10.
Goffman Erwing. 2000. *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Przeł. Datner-Śpiewak H. i Śpiewak P. Warszawa.

- Górski Konrad. 1972. *Recenzje teatralne Grzymały-Siedleckiego*. „Teatr” nr 11.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1900. *O idealnym i nieidealnym teatrze*. „Głos” nr 50.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1904. *Słótko o teatrze*. „Kurier Codzienny” nr 38.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1904. *Jeszcze o teatrze*. „Kurier Codzienny” nr 52.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1907. *Teatr angielski*. „Czas” nr 223.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1907. *Książ Patiomkin*. „Czas” nr 246.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1912. *Nowe teorie reżyserii*. „Świat” nr 33.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1913. *Judasz z Kariotu*. „Czas” nr 90.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1946. *Od teatralizacji do treści wewnętrznej*. „Ilustrowany Kurier Poranny” nr 1.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1966. *Dialog o upadku sztuki aktorskiej*. W: *Myśl teatralna Młodej Polski. Antologia*. Wyb. Sławińska I., Kruk S. Warszawa.
- Grzymała-Siedlecki Adam. 1972. *Z teatrów warszawskich 1926-1939*. Warszawa.
- Kędziorówna Maria. 1972. *Adam Grzymała-Siedlecki o podstawach teoretycznych teatru Wyspiańskiego*. „Prace Historycznoliterackie UŚ w Katowicach” .
- Konieczny Jerzy. 1982. *Współpraca A. Grzymały-Siedleckiego z periodykami okresu Młodej Polski*. „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” nr 2.
- Konieczny Jerzy. 1984. *Eseistyka bydgoska po 1956 r. (na przykładzie prac o teatrze Adama Grzymały-Siedleckiego)*. W: *Kultura bydgoska 1945-1984*. Red. Kwaśniewska K. Bydgoszcz.
- Konieczny Jerzy. 1995. *Hasło: Adam Grzymała-Siedlecki*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 36. Warszawa.
- Kruk Stefan. 1970. *Adam Grzymała-Siedlecki – człowiek teatru*. Lublin. Biblioteka Uniwersytecka w Łodzi. Rkps. sygn. 1780.
- Streszczenie odczytu A. Grzymały-Siedleckiego: *Istota i sekret teatru*. 1934. „Kurier Poranny” nr 137.
- Udalska Eleonora. 1986. *Jan Lorentowicz – zoił nieubłagany*. Łódź.
- Żabicki Zbigniew. 1968. *Adam Grzymała-Siedlecki (1876-1967)*. „Pamiętnik Literacki” z. 1.

Summary

THEATRE CRITICISM OF ADAM GRZYMAŁA-SIEDLECKI

The article presents the figure of Adam Grzymała-Siedlecki, a forgotten writer, who was a playwright, novelist, biographer, director, manager of Cracow theatre. He was also a theatrical reviewer and a historian and theoretician of the theatre. One of his most important activities was theatre criticism. His attitude to theatre evolved during a few decades. At the beginning of the XX century he was impressed by the ideas of the Great Theatre Reform especially those ones represented by Gordon Craig. Polish critic considered theatre as an autonomic art, appreciated the setting for a theatre play and the main role of a director. In interwar period, when he worked as a reviewer in Kurier Warszawski, he became more traditional and conservative: according to him the most important person in the play is an actor. In his reviews he also called for a repertoire based on Polish comedies, realistic dramas and Polish classics. The view that the fundamental value of the theatre is the interaction between the audience and the actors stands him out in the context of the Young Poland theatre criticism.

Kontakt z Autorką:
eszczepkowska@interia.eu

Irena Rudziewicz

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

НАТАЛИЯ ГОРБАНЕВСКАЯ КАК ПЕРЕВОДЧИК ПОЛЬСКИХ ТЕКСТОВ

Key words: Gorbaniewska, an interpreter, poems, prosaic texts, Polish authors

Польская литература постоянно привлекает внимание русских переводчиков, читателей и критиков, которые на протяжении столетий обращались к творчеству многих поэтов, писателей и драматургов. Среди них значительное место занимает творческая и переводческая деятельность Натальи Горбаневской (1936-2013), которая длительное время сохраняла постоянную верность польскому языку, польской культуре, вносила существенный вклад в дружеские польско-русские связи и контакты. С 1975 года русская поэтесса находилась в эмиграции, а первый раз посетила Польшу в 1988 году.

Помимо переводов стихов польских поэтов в журналах систематически печаталась и польская проза, критические статьи, публицистические материалы и рецензии. Горбаневская стремилась широко и многогранно познакомить русского читателя с самыми интересными и значительными произведениями польских авторов, ознакомить широкий круг общественности с наилучшими достижениями прежде всего польских поэтов-лириков. Как подчеркивают исследователи и критики, Горбаневская вкладывает в эти переводы «собственный личный и поэтический опыт, преображая польские произведения в неповторимые, зачастую мрачные и суровые, но всегда великолепные русские стихи» [Венцлова 2008, 71].

Во время эмиграции Горбаневская, будучи членом редакции журнала «Континент» сотрудничала с ним, печатая многие переводы польских текстов, в основном стихотворений, и выражала этим свою постоянную и многолетнюю любовь к польской литературе. Одновременно отражала привязанность к польскому языку, поэзии, самой Польше. В эмиграции

Горбаневская поддерживала регулярные контакты с польскими литературоведами, сотрудничая с Ежим Гедройцем и его «Культурой», переводя и постоянно печатая тексты различных польских авторов. Ей принадлежат многочисленные переводы как прозаических текстов польских писателей, так и переводы из польской поэзии, начиная с классиков до представительней новейшей поэзии и поэтов младших поколений. Поэтесса многократно подчеркивала свои близкие связи с представителями польской культуры, многими общественными деятелями и известными личностями. «Zostało jeszcze trochę ludzi pośród polskiej emigracji („Kultura”), a także w Polsce, z którymi czuję się razem, nie zawsze nawet zgadzając się z nimi w opiniach. To „razem” opiera się właśnie na wzajemnym przyjacielskim zaufaniu» [Przebinda 1994, 5].

Тесная связь с Польшей чувствуется не только в переводах, но и в лирике самой Горбаневской, которая «как бы родственна поэзии польского послевоенного поколения. В ней можно распознать польскую рыцарскую этику, отвергающую софизмы: евангельское „да-да, нет-нет”, в приверженности к которому признавался и Збигнев Херберт» [Венцлова 2008, 70], которого русская поэтесса многократно переводила, помещая эти переводы в разных журналах и изданиях. У этого поэта и других польских авторов притягивает переводчицу желание показать и рассказать правду о своем поколении, представить его раздумья, помыслы и переживания, создать неповторимый, хотя часто трагический образ, сохранить о нем память и веру в победу, торжество добра, правды, справедливости. В стихах польских поэтов находит Горбаневская постоянную связь поколений, стремление к познанию самого себя, судьбы ближайшего окружения, общества и народа, способность понять и отразить ценность жизни в общности с родными, страной, культурой, религией и природой.

Польские поэты и переводчики, исследователи и рецензенты постоянно подчеркивают невероятное умение Горбаневской выявлять и четко передать дух польского языка, его мелодию и совесть, сохраняя ритмику и четкость, что особенно видно в переводах текстов Циприана Камиля Норвида, «którego Pani Natalia tłumaczy z taką miłością, gdy on jest dla Rosjan tak trudny do przetłumaczenia» [Jabłońska 2006, 44], а в ее переводах становится способом установления, проявления и укрепления общечеловеческих связей, соседских контактов, выявления универсальных духовных и культурных ценностей, формой активного отклика на все существенные и актуальные вопросы своего времени.

По словам поэтессы, она любит и ценит польскую поэзию прежде всего за ее иронический контекст [Strzałka 1997, 14], который многократно проявляется и в ее собственных стихах. Профессионально Горбаневская стала переводить польские стихотворения в 1973 году, начиная с текста Кшиштофа Камиля Бачиньского *Дожди* и «это был мой первый настоящий

перевод польского поэта» [Горбаневская 2006, 13], – вспоминала. Дальнейшая активная переводческая и издательская работа русского автора очень приблизила произведения польских поэтов различных времен и поколений к массовому русскому читателю. Горбаневская переводит стихи поэтов старшего поколения (Ц. Норвид, М. Павликовска-Ясножевска, Е. Пшибора), поэтов военного времени (К.К. Бачинский, В. Шленгель), произведения А. Каменской, Я.М. Рымкевича, Е. Фицовского, З. Герберта, песни и стихи поэтов, связанных с демократической оппозицией времен ПНР (Ст. Бараньчак, Я. Качмарски, Я.К. Келюс, А. Ковальска, Р. Крыницки, П. Минцер, Т. Яструн и многие другие) [См: Горбаневская 2006], а также высказывания и поэтические тексты Яна Твардовского, которого ценит за его взгляды и убеждения, утверждающие веру в человека. «Настоящая терпимость позволяет свободно выражать взгляды и не борется с тем, что происходит в мире человеческой мысли, – подчеркивает польский поэт. – Однако она требует от человека благородства, ответственности, честности, правды» [Твардовский 2006, 28].

Горбаневская часто выбирает для перевода такие стихи польских поэтов, в которых природа активно взаимодействует с человеческой душой, помогает людям открывать себя, свои лучшие качества, формировать взгляды и чувство ответственности за все происходящее в мире, а также разоблачать все злое, жестокое, безжалостное (А. Мандальян, Л. Марьянская, Т. Ружевиц, Ю. Хартвиг, К. Хофман и другие).

*Под легким вздохом на стекле
прозрачный круг растет все шире,
и взгляд ложится все просторней
на свет, рассвет, тот свет [Шаруга 2003, 56].
(Л. Марьянская, Сад зимой)*

В польских текстах Горбаневская находит восхищение жизнью, ее разнообразием и богатством, мудростью и многообразием, восторг перед всеми формами бытия, которое приносит как счастье, так и боль, страдания. Переводчица чувствует в текстах польских поэтов внимание и сострадание к другому человеку, любовь к родным местам и вообще к земле, желание гармонии и порядка в мире хаоса.

*Стих как сон
возвращает жизнь умершим (...)
Держа их за руку
испытываем
счастье
неземное [Марьянская 2009, 45-46]*

Переводы Горбаневской стали появляться сначала на страницах эмигрантских польских и русских журналов и газет, становясь элементом новой выразительности, другой позиции и точки зрения, частью обще-

ственного мышления, а потом в польской прессе и книжных изданиях, удивляя точностью, яркостью, тщательностью переводов и углубленным знанием как польского языка, так и многих фактов нашей истории и культуры. Поэтесса для перевода выбирает произведения, затрагивающие тревожные вопросы современности, пронизанные углубленным анализом человеческого характера, выражающие духовные поиски и культурные общечеловеческие ценности.

*листание домыслов
пагинация чудес
в обложке оставшейся
от вырванной книги [Шаруга 2003, 55].
(Е. Фицовский из сб. *Все, чего я не знаю*)*

Поражают эмоциональностью и точностью переводы песен и стихов Яна К. Келюса и Яцека Качмарского, Анны Ковальской и Томаша Яструна, Станислава Бараньчака и П. Минцера, поэтов, связанных с временами политического несогласия и протеста. В них нелегкие жизненные испытания, конфликты с властью и идеологией не убивают человеческое достоинство, что ярко проявляется и в переводах Горбаневской, где четко видна правда, нравственность, совесть, желание осмыслить время и судьбу человека в обществе, показать поиски духовности в каждой личности.

*Чернота, всегда чернота
Бывает, ты осторожен
и все что сделаешь
становится злом.
Бывает, ты невнимателен
и все поворачивается
к хорошему.
Против тебя [Березин 2008, 56]
(Париж, август 1989)*

Значительное место в деятельности Горбаневской занимают переводы обоих Нобелевских лауреатов по литературе Виславы Шимборской и Чеслава Милоша. Их творчество Горбаневская очень высоко ценит и возвращается к нему многократно, переводя в разные годы многие стихотворения, знакомя русского читателя с достижениями польских лауреатов. Ее перевод «Поэтического трактата» Ч. Милоша был принят с полным признанием, восхищением и энтузиазмом русскими и польскими читателями, рецензентами и критиками. «Горбаневская, как правило, отображает польский текст верно и творчески, а инструментарий русской поэзии нередко окрыляет оригинал, который, казалось бы, превзойти трудно. Это чувствуется даже в переводах из Милоша, хотя бы в «Балладе», посвященной Тадеушу Гайцы – другому поэту, ровеснику Бачинского, погибшему в Варшавском восстании» [Поморский 2007, 63].

*Под землю Гайцы, под землю,
Уж навеки двадцатидвухлетний.
И без глаз он, и без рук, без сердца,
Ни зимы не знает и ни лета.
... Под землю Гайцы — не узнает,
Что Варшава битву проиграла [Поморский 2007, 63].*

Горбаневская кроме поэтических произведений переводит и многие прозаические тексты Милоша. Среди них находятся фрагменты его книг, разные воспоминания о представителях польской истории, культуры и общественной деятельности [Милош 1989; 2007, 40-42; 2008а, 3-5].

Будучи знатоком и переводчиком польской поэзии Горбаневская многократно обращалась к стихам Виславы Шимборской, которая во многих аспектах и на разных уровнях повлияла на ее оригинальное поэтическое творчество. В последние годы Горбаневская переводила новейшие стихи польской поэтессы, которая подчеркивала, что

*Собственно любые стихи
могли бы называться «Менование» [Шаруга 2003, 55]*

и раздумывала над вечными вопросами человеческого бытия, загадкой жизни, возможностями и предназначением людей, что очень привлекало русскую переводчицу, которая несмотря на все свои житейские трудности, вопреки всему и всем верила в силу жизни, торжество и победу духа.

*Девочка-подросток
Я – девочка-подросток?
А если вдруг здесь, сейчас она предстанет предо мной,
должна ли я приветствовать в ней близкое существо?
Ведь она мне чужая, далёкая.
...
Между нами столько несходства,
...
Мы так отличаемся друг от друга,
совершенно о разном думаем и говорим.
...
Только когда она исчезает
и впопыхах оставляет свой шарф...
Шарф из настоящей шерсти,
в цветную полоску,
наша мама
связала его для неё крючком.
До сих пор его храню [Шимборская 2009, 49-52].*

Всю свою жизнь сохраняла Горбаневская верность польской культуре, служила польской литературе, переводя многочисленные стихи разных поэтов. Писала и печатала различные замечательные эссе, рецензии, статьи, посвященные польской теме, переводила, печатала и издавала и другие, в частности, прозаические тексты, очень часто сопровождая их любопытными,

оригинальными, своеобразными комментариями, объяснениями, которые помогают русскому читателю понять и усвоить польский текст.

Горбаневская перевела несколько энциклик св. Иоанна Павла II; «Иной мир» и другие важнейшие произведения Густава Герлинга-Грудзинского; публицистические тексты Юзефа Мацкевича; «Венгерский дневник» Виктора Ворошильского; произведения Марека Хласко и Тадеуша Конвицкого, Казимежа Орлоса и Славомира Мрожека, удивляя читателей безупречным знанием и польского языка, и польской культуры. Для Горбаневской очень важно в текстах польских авторов постоянное внимание к каждой отдельной личности, стремление к представлению в каждой человеческой судьбе и истории, и судьбы народа, и борьбы за память и спасение от забвения.

Переводы и прозаических текстов, и стихов польских авторов стали регулярно появляться на страницах польских и русских журналов и газет [См. Michnik 1980; Мацкевич 1982; Эдельман 2009, 3-6; Серошевский 2009, 80-84; Сенкевич 2013, 44-45], выражая позицию, точку зрения и глубину переживаний автора переводов, хотя сама поэтесса не любила и не хотела говорить об этом [См. *Я очень...* 2009, 75-84]. В творчестве особенно польских поэтов Горбаневскую привлекает борьба за нравственность личности, ее гармонию с миром природы и другими людьми, желание понять и не судить другого, спасти мир и человека от одичения и хаоса, упадка цивилизации и культуры в погоне за развлечениями, материальными благами, удобной красивой жизнью.

За выдающиеся переводческие достижения Горбаневской многократно присуждались премии и награды (напр. Польского ПЕН-клуба, премия „Культуры”). Она получила в 2005 году польское гражданство, а в 2008 году Наталье Горбаневской была присвоена степень почетного доктора Люблинского университета им. Марии Кюри-Склодовской, «в частности, за ознакомление русской общественности с достоянием польской культуры» [Ворошильская 2008, 64].

Библиография

- Березин Яцек. 2008. *Линия жизни и другие стихотворения разных лет*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 4(96).
- Венцлова Томас. 2008. *Избирательное сродство*. „Новая Польша” № 11(102).
- Горбаневская Наталья. 2006. *Кто с кем дружит. Заметки «только honoris causa»*. „Новая Польша” № 5(75).
- Горбаневская Наталья. 2006. *И тогда я влюбилась в чужие стихи... Избранные переводы из польской поэзии*. Двухязычное издание. Gorbaniewska Natalia. *Wtedy pokochałam te wiersze obce... Wybór przekładów z poezji polskiej*. Варшава-Краков: Издательство Национальной библиотеки.
- Марьянская Людмила. 2009. *Стих как сон*. Пер. Горбаневская Н. В: Шаруга Л. *Стих как сон*. „Новая Польша” № 2(105): 45-46.

- Мацкевич Юзеф. 1982. *От Вилии до Изара*. Пер. Горбаневская Н. London: OPMid.
- Милош Чеслав. 1989. *Конец Великого княжества (О Юзефе Мацкевиче)*. Пер. Горбаневская Н. „Континент” (Париж) № 61.
- Милош Чеслав. 2007. *О Юзефе Чеховиче*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 6(87): 40-42.
- Милош Чеслав. 2008a. *О национальной принадлежности. Лекция, прочитанная на открытии лекционного цикла Польского совета бизнеса*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 7-8(99): 3-5 и другие.
- Милош Чеслав. 2008b. *Человек среди скорпионов (Отрывки из книги)*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 9(100): 46-48.
- Милош Чеслав. 2010. *Опыт войны*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 1(115): 3-7.
- Поморский Адам. 2007. *Как следует дать вещи – слово!* „Новая Польша” № 6(87). В: <http://archive.nowpol.org/index.php?id=809> [Доступ 14 X 2015].
- Сенкевич Генрик. 2013. *Татарская неволя (Отрывок)*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 10(156): 44-45.
- Серошевский Вацлав. 2009. *Большой Сибирский тракт*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 5(108): 80-84.
- Твардовский Ян. 2006. *Терпимость*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 2(72).
- Шаруга Лешек. 2009. *Двадцатилетие: поэзия мастеров*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 6(109): 56.
- Шимборская Вислава. 2009. *Новые стихотворения*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 4(107): 49-52.
- Эдельман Марек. 2009. *Любовь в гетто (Из книги «И была любовь в гетто»)*. Пер. Горбаневская Н. „Новая Польша” № 3(106): 3-6.
- Jabłońska Katarzyna. 2006. *Dusza przetłumaczona? Rozmowa z Natalią Gorbaniewską (poetką i tłumaczką) i Adamem Pomorskim (tłumaczem)*. „Więź” r. 49, nr 1(577).
- Michnik Adam. 1980. *Pol'skij dialog: Cerkov' – levye*. Tłum. Gorbanevskaâ Natal'â Evgen'evna. London: Overseas Publications Interchange.
- Przebinda Grzegorz. 1994. *Jak Polak z Rosjaninem....* Rozmowa z Natalią Gorbaniewską. „Tygodnik Powszechny” nr 5.
- Strzałka Jan. 1997. *Sztuka zewnętrznego chłodu*. Rozmowa z Natalią Gorbaniewską. „Tygodnik Powszechny” nr 49.

Summary

NATALIA GORBANIEWSKA AS AN INTERPRETER OF POLISH TEXTS

Gorbaniewska's achievements as an interpreter of the Polish authors of poetica and prosaic Texas are presented In the article. Particular attention is paid to the tranlation of Wisława Szymborska and Czesław Miłosz's texts – the prize winners of Nobel Award.

Kontakt z Autorką:
rus.human@uwm.edu.pl

Maciej Grabski

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ZIEMIE ZABRANE NA ŁAMACH DZIAŁU LITERACKIEGO TYGODNIKA „KRAJ” W LATACH 1883-1886

Key words: Weekly “Kraj”, Literature section of “Kraj”, the Taken Lands, polish newspapers, literature.

Tygodnik „Kraj” był polskojęzycznym czasopismem wydawanym w Petersburgu w latach 1882-1909, przy czym w 1908 r. ukazywał się z częstotliwością dziennika [Sokołowska 2000, III, 855-858]. W latach 1882-1906 „Kraj” był redagowany przez Erazma Piltza, a od lat 1906-1909 przez Bohdana Kutylowskiego. Czasopismo spełniało istotną funkcję polityczną, gdyż propagowało program lojalizmu wobec państwa rosyjskiego. Było również źródłem wiadomości dla Polaków z Ziem Zabrzanych, pozbawionych w tym czasie własnej prasy w języku polskim.

Do połączonego 1. i 2. numeru „Kraju” z 1883 r. zaczęto dołączać rubrykę *Kurier Literacki*. W numerze 49. z 1883 r. przekształcono ją w *Dział Literacki*. Dobra sytuacja finansowa tygodnika skłoniła wydawców do zamieszczania działu literackiego w odrębnym poszycie nazwanym *Dział Literacki „Kraju”*. Ostatni, 35. numer zeszytu wydano 31 sierpnia 1886 r., a od 37. numeru tytuł przekształcono w *Przegląd Literacki „Kraju”*. Numeru 36. *Działu Literackiego „Kraju”* nie wydano [Sokołowska 2000, III, 828, 911; Kmieciak 1969, 403].

Dział Literacki był wydawany na papierze kredowym z litografiami, rysunkami, a czasami fotografiami. Zawierał interesujące teksty znanych literatów i krytyków, ciekawe recenzje i aktualne wiadomości z literatury i sztuki.

W niniejszym artykule omówię teksty zamieszczone w *Dziale Literackim* tygodnika „Kraj” publikowanym w latach 1883-1886, które dotyczyły Kraju Zachodniego (ros. Западный Край), w polskiej nauce historycznej zwanego

także Ziemiami Zabranymi. W jego skład wchodziły następujące gubernie: grodzieńska, kijowska, kowieńska, mińska, mohylewska, podolska, wileńska, witebska i wołyńska [Wiech 2008, 53].

1. Recenzje książek o Ziemiach Zabranych zamieszczone na łamach *Działu Literackiego* „Kraju”

Pierwszym opublikowanym w *Dziale Literackim* „Kraju” tekstem dotyczącym Ziem Zabranych był artykuł anonimowego autora, zamieszczony w numerze 4. z 1884 r. Omówiono w nim książkę Franciszka Glińskiego *Rok 1847 na Białorusi. Kartka z dziejów poddaństwa*. Dotyczyła ona emigracji chłopów białoruskich w marcu i kwietniu 1847 r. w kierunku Wielkorusi. Zaznaczono, iż chłopci pochodzili z powiatów siebieskiego i drysieńskiego guberni witebskiej. Po drodze dokonywali oni ataków na dwory ziemiańskie. Niezadowolenie chłopów spowodowane było niepotwierdzoną wiadomością, z której wynikało, że robotnicy pracujący z całymi rodzinami przy budowie kolei mikołajewskiej będą po 3 latach zwolnieni z poddaństwa. Dzięki temu mieliby lepszą, w porównaniu do chłopów, sytuację ekonomiczną. Ponadto osoby skupujące majątek chłopów za bezcen, rozpowszechniały fałszywą wiadomość, że chłopci zostaną usamowolnieni oraz nadane zostaną im ziemie znajdujące się na terenie guberni wielkoruskich. Chłopci po sprzedaniu dorobku, kupowali broń i ruszali w drogę [1884, 19-20]. Streszczenie publikacji dokończono w kolejnym numerze *Kraju* [1884, 18-19]. W obu tekstach nie napisano, czym ta książka faktycznie była: zbiorem raportów, relacjami czy też opracowaniem? Publikacje o istnieniu tej pozycji były przydatne, lecz niestety anonimowy autor nie podał żadnych informacji dotyczących struktury samej książki.

Kolejnym tekstem był artykuł przeglądowy opublikowany w 1885 r. Jego autor A.L. Michalski zajął się historią języka oraz literatury Małorusinów¹. Michalski scharakteryzował ten język oraz zaprezentował najwybitniejszych pisarzy ukraińskich [Michalski 1885, 20-21]. Publikacja ta miała za zadanie ukazanie dziejów literatury ukraińskiej, co miało prawdopodobnie na celu umocnienie poczucia tożsamości narodowej Ukraińców.

Aleksander Jelski w dwóch artykułach zamieszczonych w *Dziale Literackim* omówił rolę gwary białoruskiej. Scharakteryzował ją na przykładzie działalności Wincentego Marcinkiewicza, który dokonał przekładu *Pana Tadeusza* na język białoruski, a także poety Józefa Kuczyńskiego. Omówienie gwary w ówczesnych czasach miało za zadanie rozpowszechnienia poezji ludowej,

¹ Małorusinami określano ludność zamieszkującą tereny księstwa halicko-wołyńskiego.

którą tworzono właśnie w języku białoruskim. Ponadto Jelski dowiódł, iż gwary były tym „(...) czym korzenie dla wspianego dębu (...)”. Oznaczało to, że gwara ludowa była tą pierwotną, stanowiącą dla mieszkańców tych terenów podstawy kultury [Jelski 1885, 14-15; Jelski 1885, 24-25]. Widać, iż ówczesni publicyści dążyli do propagowania gwar ludowych w celu krzewienia kultury oraz budowania wspólnoty wśród mieszkańców posługujących się tym językiem. Po kilku tygodniach (w okresie pomiędzy 10 a 22 marca 1885 r.) zamieszczono informację o śmierci Marcinkiewicza. Nie podano jednak dokładnej daty dziennej [Trzeciak² 1885, 21].

Antoni J. [Antoni Józef Rolle³ – uzup. M.G.] zamieścił informacje o zasobach archiwów w Witebsku i Mohylewie. Archiwum Centralne Witebskie liczyło wówczas 1823 foliałów⁴, z czego 956 dotyczyło guberni witebskiej, zaś 867 guberni mohylewskiej. Autor tekstu wymienił rodzaje znajdujących się materiałów oraz ich treść. Poinformował, że od 1871 r. rozpoczęto wydawanie tomów *Regestru Szafańskiego miasta jego królewskiej mości Mohylewa*. W jego pierwszym dziale⁵ skupiono się na kwestiach ekonomicznych. Tekst ten został oceniony następująco: „stanowi cenny materiał dla badacza ekonomicznych warunków miasta, udarowanego najrozleglejszym samorządem” [Rolle 1885, 16-17]. W drugim dziale skupiono się na wyciągach z ksiąg aktowych miejskich [Rolle 1885, 20-21]. Z kolei w trzecim opisano źródła omawiające kwestie jurydyczne, moralności publicznej oraz obyczajów [Rolle 1885, 20-21]. Powyższe omówienie zasobów archiwalnych dwóch ważnych guberni białoruskich miało istotne znaczenie dla ówczesnych historyków oraz archiwistów.

W 34. numerze „Kraju” zamieszczono recenzję monografii W. Antonowicza *Monografii po istorii Zapodnoj i Jugo-Zapodnoj Rosji* wydanej w Kijowie w 1885 r. liczącej 357 stron. Stanowiła kompilację artykułów oraz wcześniejszych publikacji tego autora. Załączona do niej bibliografia zawierała bogaty materiał archiwalny. W omawianym tomie recenzent stwierdził, że najważniejszy był rozdział *Zarys historii Wielkiego Księstwa Litewskiego do śmierci w. księcia Olgierda*. Kolejny interesujący, według recenzenta, tekst to *O miastach Południowo-Zachodniego Kraju*, gdzie toczyły się spory pomiędzy „żywiołem wojskowym a gminnym”. Sukces odnieśli wojskowi, co skutkowało wprowadzeniem władzy feudalnej książąt wobec miast [Hgowski 1885, 23-24].

Numer 46. „Kraju” z 1885 r. zawierał obszerny, bo przeszło 30-stronicowy dodatek literacki, który został poświęcony pamięci Adama Mickiewicza. Opisało w nim rolę twórczości Mickiewicza w literaturze litewskiej. Zwrócono przy tym uwagę na problemy translacyjne, na które natrafiali czytelnicy litewscy.

² W artykule autor posługiwał się kryptonimem *Eli*. Nazwisko i inicjał imienia ustaliłem na podstawie: Bar 1936, 10, z kolei Kmieciak 1969, 477 nazwisko to rozwinął jako Tretiak Józef.

³ Inicjał ten rozwinąłem dzięki informacjom z katalogu Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego oraz cytowanej już książki Kmieciaka 1969, 477. Antoni Józef Rolle żył w latach 1830-1894.

⁴ W czasopiśmie używano określenia folianty.

⁵ Możliwe, iż chodziło o dział w tomie albo rzeczownik „dział” posłużył za synonim słowa „tom”.

Wiązało się to z faktem, iż litewscy śpiewacy przekazywali jego pieśni ustnie, co powodowało zmiany w tekście. Dlatego też publicysta wspominał o dokonanych tłumaczeniach *Pana Tadeusza* przez Władysława Baranowskiego, a także próbie przetłumaczenia tego dzieła przez Sylwestrowicza⁶. Reporter nie potwierdził jednak, czy Sylwestrowicz dokonał przekładu tego tekstu [Budrys 1885, 30-31].

W 1886 r. omówiono tekst źródłowy zatytułowany *Materiały do historii guberni podolskiej 1792-1796 (Matierjały dla istorji podolskoj guberniji)*, które liczyły 318 stron. Zostały wydane w Krzemieńcu w 1885 r. Inicjatorem i redaktorem dokumentów był gubernator podolski Wiktor von Wahl, pełniący w roku wydania tekstu funkcję gubernatora wołyńskiego: „dziś na takąż posadę przeniesiony do Żytomierza”. W dokumentach zaprezentowano przede wszystkim akta gubernialne oraz zbiory prywatne. Zbiór ten składał się z ukazów i reskryptów carycy Katarzyny oraz rozporządzeń generał-gubernatorów i gubernatorów rządzących gubernią podolską. Łącznie wydano 137 materiałów. Dotyczyły one nie tylko Podola, ale całego obszaru Ziem Zabrzanych. Za okres chronologiczny przyjęto rządy dwóch generał-gubernatorów: Michaiła Kreczetnikowa⁷ i Timofieja Tutołmina⁸. Ten pierwszy piastował funkcję przez krótki czas, ale to on otrzymał sekretne instrukcje wcielenia ziem zachodniej Ukrainy 8 grudnia 1792 r. do Rosji. Omówiono również dokumenty dotyczące buntujących się oddziałów wojskowych. Opisując źródła, zaznaczono, iż największym problemem było uporządkowanie akt sądowych, ponieważ magistraty pozostały bez zmian, a grody i ziemstwa uległy reorganizacji, szczególnie zmieniała się sytuacja na Wołyniu. Wszak w trakcie drugiego zaboru tylko wschodnia część Wołynia została wcielona do Rosji, a jego ziemstwem zostało Zaslawie. Zamieszczono szczegółowe źródła dotyczące rządów Tutołmina od chwili objęcia urzędu 20 czerwca 1793 r.⁹ Przedstawienie jego działalności politycznej poprzedził ciąg ukazów, które obrazowały „unię” oraz „wprowadzenie panującego obrządku”. Ostatnim dokumentem zamieszczonym, prawdopodobnie w tym rozdziale był ukaz podpisany przez Katarzynę II 30 października 1796 r. Wspomniano również o nastrojach społecznych związanych z wybuchem powstania kościuszkowskiego. Co prawda na tych ziemiach nie brano bezpośredniego udziału

⁶ Zob. Kościałkowski 1939, V/4, 357-358; Kościałkowski 1939, V/4, 358. W tomie 5. *Polskiego słownika biograficznego* zamieszczono biogramy dwóch publicystów mających nazwisko Sylwestrowicz, którzy pochodzili z terenów Litwy i żyli w omawianym okresie. Możliwe, iż autor artykułu odnosił się do publikacji Dowojno-Sylwestrowicza Aleksandra (1857-1911) bądź też do Dowojno-Sylwestrowicza Mieczysława (1849-1919). Obaj publikowali teksty dotyczące obszarów Litwy.

⁷ Федоров Иосиф Иванович. B: <<http://www.prlib.ru/Lib/Pages/item.aspx?itemid=88068>> [Dostęp 27 IV 2016]. Kreczetnikow (1729-1793) funkcję generał-gubernatora kijowskiego, podolskiego i wołyńskiego pełnił w 1793 r.

⁸ Тутолмин Тимофей Иванович. B: <<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1654134>> [Dostęp 29 IV 2016]. Tutołmin (3 I 1740-1 XI 1809) funkcję generał-gubernatora kijowskiego, podolskiego i wołyńskiego pełnił w 1796 r.

⁹ Prawdopodobnie był to błąd w druku, gdyż Tutołmin pełnił funkcję generał-gubernatora kijowskiego, podolskiego i wołyńskiego dopiero w 1796 r.

w walce (z nielicznymi wyjątkami). Mimo to ziemian, którzy uczestniczyli pośrednio bądź bezpośrednio, spotkały represje, takie jak konfiskaty majątków. W źródle podano też informację o powołaniu do życia komisji wojenno-śledczej w Smoleńsku. Po klęsce powstania podzielono nowe nabytki terytorialne, a namiestnictwa braclawskie, izjasławskie i mińskie przekształcono na gubernie braclawską, mińską, podolską i wołyńską. Oznaczało to wydanie dokumentów dotyczących utworzenia komór granicznych, gościńców pocztowych, wycofanie dawnej monety z obiegu oraz dozoru nad cudzoziemcami. Wymieniono również nazwiska osób pomagających Rosjanom. Rozdawnictwo, prawdopodobnie ziem bądź urzędów, objęło 68 osób, łącznie Rosjanie nadali je 85 392 osobom. Ta część stanowiła 105 dokumentów (s. 140-284), ostatni rozdział, składający się z 14 aktów, to rozporządzenia generał-gubernatora kijowskiego, podolskiego i wołyńskiego Tutolmina.

Recenzent *Działu Literackiego „Kraju”* pozytywnie ocenił źródła: „(...) stanowią poważny wcale nabytek. Wydanie książek niezłe, jak na prowincjonalną drukarnię, błędów drukarskich niewiele, dokumenty opatrzone objaśniającymi dopiskami, naliczyliśmy ich 112, nie pominięto tu głośniejszego nazwiska, a także miejscowości mniej lub więcej znane” [Rolle 1886, VII].

Kolejną naukową publikacją naukową, zrecenzowaną w *Dziale Literackim* była niewielka objętościowo praca Daniły Mordowecia *Archimandrit-getman, istoriczeskaja powiest* wydana w Moskwie w 1884 r. i licząca 76 stron¹⁰. Książka ta opisywała dzieje historycznej Ukrainy oraz rolę, jaką odegrał Jurek Chmielnicki, syn Bohdana. W opracowaniu została przedstawiona kariera wojskowa Jurka i konflikty o władzę nad wojskiem, które miały miejsce po 1659 r., czyli po śmierci Chmielnickiego. Konflikt rozegrał się pomiędzy Chmielnickim a dowódcami wojsk kozackich, którzy nie akceptowali go jako swojego przywódcy [Hłowski 1886, VII-VIII].

W *Dziale Literackim „Kraju”* zrecenzowane zostały również opowiadania (*Оповідання*) Mordowecia [Mordowec 1885]. Była to niewielka objętościowo książeczka (około 100 stron), która składała się z „pięciu szkiców, stanowiących treść tej książeczki, jedną pracę krytyczno-literacką, wydaną w osobnej broszurze (*Za kraszanku pysanka*), jeden niedokończony poemat i jeszcze parę prac drobniejszych (...)”. Jednak na samej okładce zamieszczono tytuły 17 większych prac beletrystycznych oraz historycznych, wszystkie napisano po rosyjsku. Autor recenzji-omówienia, a był nim sam Iwan Franko¹¹, podkre-

¹⁰ Данило Мордовец „Сагайдачний. Крымская неволя”. В: <<http://book-sale.com.ua/Bukinisticheskie-izdaniya/4702010100-002-Danilo-Mordovets-Sagaydachniy.-Krymskaya-nevolya.html>> [Dostęp 11 II 2016]. Daniła Łukicz Mordowec (7 (19) XII 1830-10 (23) VI 1905) był rosyjskim pisarzem, autorem popularnych w XIX w. powieści historycznych z dziejów Kozaczyzny w XVII i XVIII w. Można spotkać również zapis Mordowcew, lecz chodzi o tego samego pisarza.

¹¹ Mjm, Iwan Franko – przeciw uciskowi ludu Galicji. W: <<http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1215219,Iwan-Franko-%E2%80%93-przeciw-uciskowi-ludu-Galicji>> [Dostęp 1 V 2016]. Iwan Franko (27 VIII 1856-28 V 1916) był poetą, prozaikiem, dramaturgiem, krytykiem literatury oraz historykiem literatury. Ukończył studia humanistyczne na Uniwersytecie Lwowskim.

ślał dużą rolę znajomości z ukraińskim historykiem Mykołą Kostomarowem. Dzięki poznanemu historykowi Mordowец rozpoczął karierę pisarską. W swoich utworach literackich opisywał Ukrainę i jej tradycje. W późniejszych utworach, wydanych w 1882 r., Mordowец postrzegał Ukrainę jako naród z własną historią i tradycją [Franko 1886, IV-V]. Cykl utworów stanowił gloryfikację Ukrainy i jej miejsca w dziejach oraz w kształtowaniu się świadomości narodowej Ukraińców.

W *Dziale Literackim* dwukrotnie omówiono dzieło dotyczące życia Bohdana Chmielnickiego. Była to książka Piotra Bucińskiego *O Bohdanie Chmielnickim*, wydana w Charkowie w 1882 r.¹² W 1884 r. zostało przedstawione jej kolejne wydanie (nie sprecyzowano jednak które). Oceniając tekst wydania z 1884 r., stwierdzono, że publikacja jest warta przeczytania [Michalski 1884, 17-18]. W 1886 r. zrecenzowano czwarte wydanie książki, które zostało sporządzone przez Mykołę Kostomarowa. Autor recenzji Rolle we wstępie omówił źródła wykorzystane przez Bucińskiego i ich autentyczność. Podkreślił dołączenie fascykułów dotyczących „rozgromu kozackiego obozu” pod Beresteczkiem 28 czerwca 1651 r. Akta te pochodziły z Metryki Koronnej Rzeczypospolitej, która znajdowała się ówczesnie i znajduje do dzisiaj w Głównym Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Moskwie. Buciński zaznaczył w swojej monografii, iż Chmielnicki popierał polską szlachtę, za co krytykowali go ukraińscy nacjonaliści. Oskarżał go także o dbanie o Kozaków, a nie o zapewnienie dobrobytu ludności chłopskiej. Podkreślił, iż Chmielnicki pozostawił Ukrainę w krytycznym stanie, co zresztą potwierdził autor recenzji. Po 30 latach po jego śmierci stan Ukrainy określało się jako „ruinę”. Autor artykułu zarzucił Bucińskiemu, iż ten nie zaznaczył, że B. Chmielnicki nadużywał alkoholu, co było czynnikiem, który „niejedną tajemnicę rozjaśni, niejednen krok wytłumaczy”. Recenzent stwierdził, że książka nie wniosła niczego nowego do stanu badań [Rolle 1886, VIII].

Był także ukraińskim działaczem politycznym. Prowadził działalność agitatorską wśród ukraińskich robotników. Jest autorem ponad 5000 publikacji.

¹² Piotr Nikitycz Buciński (24 XII 1853 (5 I 1854)-31 X (13 XI) 1916) był rosyjskim historykiem i archiwistą. Od 1884 r. pracował na stanowisku docenta, a od 1885 r. profesora nadzwyczajnego historii Rosji na Uniwersytecie w Charkowie. Praca o Bohdanie Chmielnickim była jego pracą magisterską, której nie udało mu się obronić w Charkowie w 1883 r. i dopiero dzięki pomocy W. Antonowicza obronił ją w Kijowie na Uniwersytecie św. Włodzimierza. Najważniejszą jego pracę stanowi dysertacja doktorska z 1889 r. *Zaludnienie Syberii i życie pierwszych osiedleńców*.

2. Biogramy wybitnych przedstawicieli nauki i sztuki z Ziemi Zabranych opisanych w *Dziale Literackim* „Kraju”

Jednym z najważniejszych wydarzeń w 1886 r. świata polskiej literatury była samobójcza śmierć Michała Czajkowskiego, autora *Wernyhory*, powieści wydanej w 1862 r.¹³ W *Dziale Literackim* „Kraju” opublikowano szczegółową biografię pisarza. Urodził się w Halczyńcu na Wołyniu a nie – jak błędnie podawały XIX-wieczne encyklopedie – w Halczyńcach na Podolu, w 1808 r. kształcił się w liceum w Krzemieńcu, lecz zaznaczono, że inni absolwenci tej placówki go nie zapamiętali. Autor biogramu, a był nim Zygmunt Fortunat Miłkowski¹⁴ (podpisujący się jako „Jeż”), przypuszczał, że mógł uczyć się tutaj krótko w niższych klasach. Powoływał się przy tym na słowa dwóch absolwentów tej szkoły: Stanisława Worcella oraz Leona Wróblewskiego, którzy twierdzili, iż znali go przed 1830 r., lecz „ze świata”, a nie z liceum. Uważali, że nie nadawał się na pisarza, a do 17. roku życia „zaledwie pisać umiał”, dlatego też podejrzewali, że podpisywał się pod utworami cudzego autorstwa. Przypuszczali, iż mógł napisać je jego ksiądz bądź Jan Omieciński. Domysły te jednak były błędne. Autor wspomnienia o Czajkowskim, który jak mało kto znał ówczesne realia podolskie, stwierdził, iż negatywna opinia o autorze *Wernyhory* wynikała stąd, że nie zapamiętano go ze szkoły i nikt nie czytał jego wcześniejszych tekstów. Pewne było, iż Czajkowski pochodzący z rodziny szlacheckiej znał dzieła Ignacego Krasickiego, Adama Naruszewicza, Stanisława Trembeckiego i innych pisarzy. Poza edukacją pobieraną w Krzemieńcu był uczony przez guwernanta. Czajkowski wzorował się na szkole w Humaniu, opisując dzieje Kozaczyzny. Mając 23 lata (w 1831 r.), był już samodzielny finansowo. Nic nie wiadomo na temat jego rodzeństwa, chociaż autor tekstu zakładał, że Czajkowski miał siostrę, która wyszła za mąż za Karola Różyckiego. Prawdopodobnie w 1839 r. jego rodzice już nie żyli, gdyż to on pieczętował dokumenty i je podpisywał, co potwierdzał w swoim opowiadaniu *Kilka słów o Rusinach*. 17 maja 1831 r. dołączył do wołyńskiego pułku jazdy Różyckiego. Pod jego dowództwem odbył kampanie i zdobył stopień porucznika. Możliwe,

¹³ Czajkowski, 1862, ss. 270.

¹⁴ Kieniewicz, Małecki 1976, XXI/1, 263-268. Zygmunt Fortunat Miłkowski, ps. Teodor Tomasz Jeż (1824-1915) był publicystą i politykiem. W 1847 r. był wolnym słuchaczem na Uniwersytecie w Kijowie. W 1851 r. pisał do „Demokraty Polskiego” artykuły dotyczące Ukrainy. W 1858 r. w Stambule wydał swoją pierwszą powieść *Wasył Hołub*. Napisał broszurę polemiczną przeciw Hotelowi Lambert *Udział Polaków w wojnie wschodniej* w 1858 r. W tym samym roku został wybrany do centralizacji Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Brał udział w powstaniu styczniowym jako „czerwony”. W 1887 r. opublikował broszurę *Rzecz o obronie czynnej i skarbie narodowym*. W 1893 r. przekształcił Ligę Polską w Ligę Narodową. Od 1890 r. był kontrolerem Muzeum Narodowego w Raperswilu. Wybuch I wojny światowej przyjął z entuzjazmem, gdyż dzięki niej liczył na odzyskanie niepodległości przez Polskę. Popierał państwa Ententy. Ogłosił drukiem około 80 powieści, liczne opowiadania, szkice i recenzje literackie.

że uczestniczył w powstaniu listopadowym. Po zakończeniu służby udał się przez Galicję do Francji. Początkowo zatrzymał się w Poitiers, gdzie udzielał się literacko w Towarzystwie Demokratycznym, pisząc m.in. rozprawy filozoficzne i polityczne. 29 października 1836 r. został wykreślony, wraz z Antonim Pałowskiem z Towarzystwa Demokratycznego, ale w następnym roku wystąpił, prawdopodobnie jako samodzielny literat, z *Powieściami kozackimi*. Powód wykluczenia Czajkowskiego z Towarzystwa Demokratycznego pozostawał niezany. Zakładano, że Towarzystwu nie odpowiadały jego publikacje dotyczące Kozaczyzny. Dlatego też Czajkowski nawiązał współpracę z Hotelem Lambert i księciem Adamem Czartoryskim, który doceniał literaturę o tej treści. Dzięki temu mógł pisać o tym, co go inspirowało [Jeż 1886, I-II]. Zygmunt Fortunat Miłkowski niewiele mówi o przyczynach samobójstwa, ale z tekstu wyraźnie przebija sympatia do tragicznie zmarłego autora.

Drugą wybitną postacią z Ziem Zabrzanych, opisaną w *Dziale Literackim*, był Jan Juskiewicz. Urodził się 27 maja 1815 r. w parafii żarańskiej znajdującej się w powiecie telszewskim, leżącym w guberni kowieńskiej. Zmarł 29 kwietnia (11 maja 1885 r.) w Kazaniu. Jego biograf, Jan Niecisław Baudouin de Courtenay¹⁵, będący jednym z najwybitniejszych polskich językoznawców, stwierdził, iż „tacy ludzie żyją istotnie dla idei”. Juskiewicz ukończył szkołę księży bernardynów w Datnowie, a następnie w 1839 r. gimnazjum w Krożach. Po zakończeniu szkoły, dzięki pomocy finansowej rządu, został wysłany na Uniwersytet w Charkowie, gdzie w 1844 r. uzyskał stopień doktora nauk. Do 1885 r. pracował jako nauczyciel, po czym zrezygnował z tej pracy. Resztę życia poświęcił na badanie języka litewskiego. Napisał broszurę pedagogiczną *O wykładzie geografii (O prepodawaniu geografii)* wydaną pomiędzy 1851 a 1858 r. Opublikował prace z pedagogiki, obie wydane w Petersburgu w 1860 r.: *Myśli o urządzeniu strony naukowej naszych szkół (Myśli ob ustroju uczebnoj czaski naszych ucziliszcz)*, *Kilka słów o samodzielnym kształceniu się naukowo-pedagogicznemu (Nieskolkosłow ob. uczebno-pedagogiczeskom samoobrazowanii)*. Publicysta pisał także o języku litewskim, mimo że nie miał wykształcenia lingwistycznego. Początkowo tworzył „na własną rękę” jako „dyletant”. Otrzymał jednak polecenie od oddziału drugiego (języka i literatury rosyjskiej) Akademii Nauk w Petersburgu, aby omówił podręcznik języka litewskiego Augusta Schleichera. Tekst Juskiewicza, zatytułowany *Zapiska o knigie A. Szlejchera: Handbuch der Litauischen Sprache*, został wydany w Petersburgu

¹⁵ Nitsch 1935, I/4, 359-362. Jan Niecisław Baudouin de Courtenay (1845-1929) był lingwistą i publicystą. Studiował na wydziale filologiczno-historycznym Szkoły Głównej w Warszawie. W 1866 r. uzyskał stopień magistra. Otrzymał stypendium jako wybitny student i został wysłany do Pragi i Jeny. W 1870 r. napisał doktorat z filozofii, a w 1871 r. został docentem prywatnym językoznawstwa porównawczego w Petersburgu. W 1874 r. osiedlił się w Kazaniu i tam wykładał jako docent gramatykę języków indoeuropejskich. Był jednym z założycieli lingwistycznej szkoły kazańskiej. Autor około 300 rozpraw i artykułów. Odchodził od naukowej kastowości, pisał w ten sposób, aby rozumiały go osoby bez wykształcenia lingwistycznego.

w 1857 r. Praca Juszkiewicza zakończyła się sporządzeniem tekstu *Materiały dla srawnitelnego i objasnitelnogostowaria i grammatiki. Izadnije utorogo otdielenja impieratorskoj akademii nauk* (tom piąty, wydany pod redakcją I. Sriezniewskiego w 1859 r.). Rozdział napisany przez Juszkiewicza nosił tytuł *O honorach litewskiego języka*. Osobno tekst wydano po litewsku w 1861 r. Zaznaczono przy tym, iż autor napotykał na trudności przy badaniu gwary litewskiej. Poza badaniem gwary Juszkiewicz ustalał zasady pisowni litewskiej. Można je jednak skrytykować, gdyż Juszkiewicz nie uwzględnił akcentu. Podkreślono również fakt, iż Juszkiewicz – przebywając z inteligencją oraz duchowieństwem – posługiwał się językiem polskim. Wpływ na to miało pochodzenie rozmówców. W XIX w. teren Litwy zamieszkiwali również Polacy, którzy należeli właśnie do inteligencji bądź byli duchownymi.

Współpracował ze swoim bratem, księdzem Antonim Juszkiewiczem, który zbierał podania, opowieści i utwory literatury litewskiej. Brat dodatkowo motywował J. Juszkiewicza do pracy. Gdy w 1862 r. Juszkiewicz ożenił się z Litwinką Felicją Lutkiewiczówną, zintensyfikował badania nad językiem litewskim. Bracia Juszkiewiczowie w 1867 r. w Petersburgu wydali pieśni litewskie *Litowskija narodnyja piesni s pierewodom na russkijjazyk. Priłożenje k XII tomu zapisok Imp. Akad. Nauk*. Warunkiem dopuszczenia ich do druku, postawionym przez oddział drugi Akademii Nauk, była transliteracja tekstu z alfabetu łacińskiego na rosyjski. Spotkało się to z negatywnym odbiorem na Litwie. Czytelnicy wykupywali śpiewniki i „oddawali na ofiarę bogu ogniovi” [Baudouin de Courtenay 1886, II-IV].

W 30. numerze czasopisma wydrukowano dalszą część życiorysu J. Juszkiewicza, sporządzonego przez tego samego autora. Biograf zaznaczył w niej, iż po 1867 r. bracia mieli dłuższą przerwę wydawniczą, co wiązało się, z jednej strony z transliteracją jednego alfabetu na drugi, z drugiej zaś z nieprzychylnym przyjęciem wcześniejszej publikacji. Zbiór pieśni A. Juszkiewicza był imponujący, liczył 5624 utworów. W 1875 r. w Kazaniu Baudouin de Courtenay poznał osobiście J. Juszkiewicza. Lingwista zasugerował mu wydanie pieśni w *Uczonych zapiskach kazanskogo uniwersitieta*. Uniwersytet Kazański zaaprobował wydruk zbioru pod warunkiem uiszczenia przez autora opłaty. Ostatecznie pieśni zostały wydane w 3 tomach. Przed śmiercią A. Juszkiewicz przekazał pełnię praw wydawniczych bratu. Innym doniosłym wydarzeniem było wydanie *Słownika litewsko-rosyjsko-polskiego*, do którego materiały bracia zbierali w latach 1863-1866 r. Słownik zawiera blisko 70 000 haseł [Baudouin de Courtenay 1886, I-II]. Przetłumaczenie haseł litewskich na język rosyjski było warunkiem koniecznym wydania, postawionym przez Akademię Nauk. Druk *Słownika litewskiego* rozpoczął się w marcu 1884 r. 29 kwietnia (9 maja) 1885 r. Cesarska Akademia Nauk przekazała informację, że korektę słownika zrobi prof. Vatrošav Jagić, co J. Juszkiewicz odebrał jako brak zaufania ze strony Akademii. Ale sam nie był w stanie dokończyć pracy, gdyż

6 (18) października 1885 r. został dotknięty chorobą. Na tej informacji kończy się biogram J. Juszkiewicza [Baudouin de Courtenay 1886, I-II]. Trzy artykuły poświęcono braciom Juszkiewiczom, co pokazuje, jak wielkim autorytetem się cieszyli oraz jak ceniono ich działalność na rzecz propagowania języka litewskiego.

Ten krótki przegląd recenzji i biogramów zamieszczonych w latach 1883-1886 w *Dziale Literackim* „Kraju” o tematyce związanej z Ziemią Zabranymi pozwala na sformułowanie kilku wniosków. Po pierwsze, redakcja „Kraju” już na samym początku bardzo dbała o wysoki poziom dodatku literackiego. Świadczy o tym zamieszczanie rzeczowych i kompetentnych omówień prac, powieści i książek historycznych. Po drugie, redaktor Erazm Piltz zdawał sobie sprawę, że dodatek literacki czytany będzie tylko wtedy, gdy znajdą się tam nazwiska wybitnych lub przynajmniej znanych i poczytnych autorów. Dlatego o znanych i wybitnych pisali co najmniej równie znani i wybitni. Trzyczęściowy biogram Jana Juszkiewicza napisał Jan Niecisław Baudouin de Courtenay, o Michale Czajkowskim Zygmunt Fortunat Miłkowski, a o twórczości Daniły Mordowecia – Iwan Franko – największy poeta w historii kraju ukraińskiego. Dzięki temu *Dział Literacki* tygodnika „Kraj” był chętnie czytany.

Bibliografia

- Rok 1847 na Białorusi. (Kartka z dziejów poddaństwa)* przez Fr. Glińskiego. 1884. „Kraj” nr 4: 18-19.
- Rok 1847 na Białorusi. (Kartka z dziejów poddaństwa)* przez Fr. Glińskiego (dokończenie), 1884. „Kraj” nr 5: 18-19.
- Kraj. Tygodnik polityczno-społeczny (5041/3)*. 2000. *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, III: 1865-1918. Wol. 1. Red. Sokołowska S. Warszawa: Wydawnictwo DiG: 855-858.
- Dział Literacki „Kraju” (4884)*. 2000. *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, III: 1865-1918. Wol. 1. Red. Sokołowska S. Warszawa: Wydawnictwo DiG: 828.
- Przegląd literacki. Dodatek do „Kraju” (5308)*. 2000. *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, III: 1865-1918. Wol. 1. Red. Sokołowska S. Warszawa: Wydawnictwo DiG: 911.
- Данило Мордовець, „Сагайдачний. Кримська неволя”*. В: <<http://book-sale.com.ua/Bukinisticheskie-iz1daniya/4702010100-002-Danilo-Mordovets-Sagaydachnyy.-Krymskaya-nevolya.html>> [Dostęp 11 II 2016].
- Федоров Иосиф Иванович*. В: <<http://www.prlib.ru/Lib/Pages/item.aspx?itemid=88068>> [Dostęp 27 IV 2016].
- Тумолмин, Тимофей Иванович*. В: <<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1654134>> [Dostęp 29 IV 2016].
- Bar Adam. 1936. *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących*. Kraków.

- Baudouin de Courtenay Jan. 1886. *Jan Juszkiewicz. Badacz litewski. Dział Literacki „Kraju”* nr 29: II-IV.
- Baudouin de Courtenay Jan. 1886. *Jan Juszkiewicz. Badacz litewski (dalszy ciąg). Dział Literacki „Kraju”* nr 30: I-II.
- Baudouin de Courtenay Jan. 1886. *Jan Juszkiewicz. Badacz litewski (dokończenie). Dział Literacki „Kraju”* nr 31: I-II.
- Budrys. 1885. *Mickiewicz w literaturze litewskiej. Dział Literacki „Kraju”* nr 46: 30-31.
- Franko Iwan. 1886. *Z literatury ukraińskiej. Dział Literacki „Kraju”* nr 24: IV-V.
- Ilgowski Jan. 1885. *Z literatury rosyjskiej. „Kraj”* nr 34: 23-24.
- Ilgowski Jan. 1886. *Nowości literackie. Dział Literacki „Kraju”* nr 11: VII.
- Jelski Aleksander. 1885. *O gwarze białoruskiej. „Kraj”* nr 5: 14-15.
- Jelski Aleksander. 1885. *O gwarze białoruskiej. „Kraj”* nr 6: 24-25.
- Jeż Teodor Tomasz. 1886. *Michał Czajkowski. Dział Literacki „Kraju”* nr 4: I-II.
- Kieniewicz Stefan, Małęcki Marian. 1976. *Zygmunt Miłkowski*. W: *Polski słownik biograficzny*. Red. Mieroszewski S., Morsztyn W., XXI. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum: 263-268.
- Kmieciak Zenon. 1969. *„Kraj” za czasów redaktorstwa Erazma Piltza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kościałkowski Stanisław. 1939. *Dowojna Sylwestrowicz Aleksander*. W: *Polski słownik biograficzny*. Red. Dolski J., Drohojowski J., V/4. Kraków: Ossolineum: 357-358.
- Kościałkowski Stanisław. 1939. *Dowojna Sylwestrowicz Mieczysław*. W: *Polski słownik biograficzny*. Red. Dolski J., Drohojowski J., V/4. Kraków: Ossolineum: 357-358.
- Mjm. 2016. *Iwan Franko – przeciw uciskowi ludu Galicji*. W: <<http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1215219,Iwan-Franko-%E2%80%93-przeciw-uciskowi-ludu-Galicji>> [Dostęp 1 V 2016].
- Michalski A.L. 1884. *Nowy portret Chmielnickiego. „Kraj”* nr 45: 17-18.
- Michalski A.L. 1885. *Dział Literacki. Z literatury małoruskiej. „Kraj”* nr 1: 20-21.
- Nitsch Kazimierz. 1935. *Baudouin de Courtnay Jan*. W: *Polski słownik biograficzny*. Red. Abakonowicz-Abdank B., Beynart W., I/4. Kraków: Ossolineum: 359-362.
- [Rolle] Józef Antoni. 1885. *Archiwa witebskie i mohylowskie. „Kraj”*, nr 18: 16-17.
- [Rolle] Józef Antoni. 1885. *Archiwa witebskie i mohylowskie. „Kraj”* nr 19: 20-21.
- [Rolle] Józef Antoni. 1885. *Archiwa witebskie i mohylewskie. „Kraj”* nr 20: 20-21.
- [Rolle] Józef Antoni. 1885. *Z historiografii rosyjskiej. Dział Literacki „Kraju”* nr 48: 26-28.
- [Rolle] Józef Antoni Dr. 1886. *Nowości literackie. Dział Literacki „Kraju”* nr 11.
- [Rolle] Józef Antoni Dr. 1886. *Nowości literackie. Dział Literacki „Kraju”* nr 12: VIII.
- Tokrzewicz Józef. 1884. *Nowa etnografia „białoruska”*. „Kraj” nr 27: 15-18.
- Tretiak Józef. 1885. *Pieśniarz białoruski. „Kraj”* nr 10: 21.
- Wiech Stanisław. 2008. *Epoka reakcji i „pieredyszki”. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864-1884. „Kwartalnik Historyczny”* z. CXV: 53-98.
- Wasiliew M.W., Suworow A.W. 2007. *Wołogda w minувszem tysiaczeletii*. Wołogda.

Summary**THE TAKEN LANDS IN *LITERATURE SECTION* OF WEEKLY "KRAJ"
IN YEARS 1883-1886**

In the article the Taken Lands were presented from the perspective of literature reviewed in the *Literature Section* of "Kraj" newspaper and the first issues of *Literature Review* of "Kraj" newspaper published in years 1883-1886. In the article are presented scientific books, fictional literature, and the biographies of writers living in these lands. Additionally these works are reviewed and graded. A total of ten books on the subject of lands taken away were discussed and two biographical notes were included.

Kontakt z Autorem:
maciekgrabski@wp.pl

RECENZJE

Nel Bielniak

Instytut Neofilologii

Uniwersytet Zielonogórski

RADOSŁAW GAJDA
SYMBOLIKA „OGNISTEGO ANIOŁA”. Z BADAŃ
NAD POWIEŚCIĄ WALEREGO BRIUSOWA

Kraków 2015: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, ss. 149.

Trudny w obyciu, często wręcz obcesowy, uwielbiający kobiece towarzystwo i jednocześnie niezwykle pracowity, czytany, charyzmatyczny budził Walerij Briusow i nadal budzi spore zainteresowanie czytelników, twórców i badaczy¹. Tak wspomina pierwsze spotkanie z autorem *Urbi et Orbi* Nikołaj Walentinow:

¹ Znaczącą część spuścizny literackiej Briusowa stanowi liryka, niemniej jednak jego pierwsza powieść *Ognisty anioł* (*Огненный ангел*, 1907-1908), uchodząca za jedną z najlepszych powieści w historii rosyjskiego modernizmu, po dziś dzień ciekawi i inspiruje odbiorców. Siergieja Prokofiewa, jednego z najwybitniejszych kompozytorów XX wieku, natchnęła do skomponowania opery pod tym samym tytułem (1927). Pod koniec XX wieku pojawiły się dwie ekranizacje: w roku 1985 polska produkcja w reżyserii Macieja Wojtyszki (*Ognisty anioł*) i w roku 1993 rosyjsko-brytyjska koprodukcja w reżyserii Briana Large'a (*The Fiery Angel*). Wyraźne nawiązanie do powieści Briusowa i jego głównej bohaterki widoczne jest w tytule książki Liliany Kern *Ognisty anioł. Historia Niny Pietrowskiej* (*Der feuerige Engel. Das Leben der Nina Petrowskaja*), której oryginalna wersja ukazała się w Berlinie w roku 2006, a w Warszawie w przekładzie J. Szymańskiej-Kumanieckiej w 2007 roku. Nadal fascynuje także epoka historyczna odzwierciedlona w powieści Briusowa, badacze nieustająco bowiem starają się zrozumieć pojawienie się takiego fenomenu jak inkwizycja, o czym świadczą liczne dostępne na polskim rynku publikacje [m.in. Benazzi, D'Amico 2003; Edwards 2002; Lambert 2002]. Nie należy ponadto zapominać, iż wielokierunkowa działalność Briusowa – poety, prozaika, dramaturga, tłumacza, historyka czy krytyka wciąż jest badawczo atrakcyjna. Wskazują na to konferencje naukowe poświęcone życiu i twórczości rosyjskiego symbolisty. Jako przykład można przywołać tzw. „Брюсовские чтения”, które organizowane są od 1962 roku w nieregularnych odstępach przez Erewański Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny im. W. Briusowa zarówno w stolicy Armenii, jak i w Moskwie, Stawropolu czy Mineralnych Wodach. Ostatnia XV Międzynarodowa jubileuszowa konferencja naukowa z tego cyklu odbyła się grudniu 2013 z okazji 140 rocznicy urodzin autora *Ottarza Zwycięstwa*.

В день знакомства с ним я держал в руках только что вышедший перевод книги Эйкена «История и система средневекового мирозерцания». Брюсов начал говорить о ней, и сразу можно было понять, что о средневековье, его людях, жизни, мыслях, обычаях говорит не дилетант, а человек, основательно знающий предмет. «Декадент» оказался ученым. Этот ученый виден и в его романе «Огненный ангел» (...) [Валентинов 1993, 49].

Autora omawianej monografii do wnikliwego i wielostronnego przestudiowania *Ognistego anioła* zachęciło, o czym informuje we *Wstępie*, zarówno źródło inspiracji powieści, którym był *Faust* Goethego, jak i przelana na karty utworu tragiczna historia *ménage à trois*, którego bohaterami byli Briusow (powieściowy Ruprecht), Andriej Biely (hrabia Henryk) i Nina Pietrowska (Renata). Nie bez znaczenia był również zamiar ukazania przez pryzmat powieści *Ognisty anioł* fragmentu prozatorskiej twórczości Briusowa, która mimo niegasnącego zainteresowania badaczy wciąż wymaga, zdaniem Radosława Gajdy, dogłębnej analizy. Zdają się to potwierdzać słowa gdańskiej badaczki, która konstatuje:

Twórczość autora *Ognistego anioła* nie doczekała się do tej pory szczegółowej analizy warstw ezoterycznych, która jak można przypuszczać, rzuciłaby nowe światło na osobę samego Briusowa i na rosyjski modernizm w ogóle [Rzeczycka-Turecka 1998, 48].

Rozdział pierwszy, zgodnie z tytułem *Koncepcja i problematyka powieści*, przybliży historię powstania i wydania utworu, którego zamysł zrodził się w głowie rosyjskiego symbolisty pod koniec XIX wieku podczas podróży do Niemiec. Autor zaznajamia czytelników z zakresem tematycznym powieści w formie wspomnień opartej na schemacie podróżniczo-awanturkowym, której ramy przestrzenne wyznacza obszar południowo-zachodnich Niemiec, a głównym miejscem akcji jest XVI-wieczna Kolonia, a także podkreśla, iż sam koncept utworu po wielokroć ulegał zmianom. „W rezultacie powstał jednak utwór o zauroczeniu i uwodzeniu rozumu, intuicji i postrzegania zmysłowego przez miłość, która w pewnym momencie wymyka się spod kontroli osobowości” (s. 11). Przekonuje ponadto, że Briusow w *Ognistym aniele* z niezwykłą precyzją odwzorowuje ówczesny język niemiecki, zwyczaje, obyczaje, obrzędy, modę czy wystrój wnętrz, co umożliwiły mu gruntowne studia nad niemieckimi, francuskimi i rosyjskimi materiałami źródłowymi z zakresu historii, etnologii, filozofii, sztuki i literatury, scholastyki, procesów sądów inkwizycyjnych, magii, czarnoksięstwa, astrologii oraz alchemii, przy czym były to w dużej mierze dokumenty archiwalne i materiały ikonograficzne.

Rozdział drugi, zatytułowany *Tło historyczne*, stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, dlaczego akcja utworu została osadzona właśnie w czasach Maksymiliana I i Karola V. Wedle przekonania Gajdy, zamierzeniem Briusowa było, po pierwsze, ukazanie dwóch krańcowo odmiennych systemów ideologicznych i aksjologicznych: starej kultury średniowiecznej (z jej mistycyzmem,

zabobonami i terrorem wprowadzonym przez inkwizycję) oraz sił duchowych renesansu; po drugie, zaakcentowanie tych fenomenów społeczno-politycznych okresu reformacji w Niemczech, których analogie można było odnaleźć również w historii przedrewolucyjnej Rosji. Badacz podkreśla przy tym, że istota Briusowskiego historyzmu polega na odtwarzaniu mentalności ludzi żyjących w epoce humanizmu i reformacji oraz sposobu postrzegania przez nich rzeczywistości.

Do problemów, którymi żyła ówczesna cywilizacja Zachodu, zaliczyć można m.in. takie zjawiska jak inkwizycja, procesy czarownic, sabaty, o czym traktuje rozdział kolejny (*Inkwizycja i jej odzwierciedlenie na kartach powieści*). Autor, ze względu na dzieje głównej bohaterki powieści, szczegółowo przybliży historię polowań na czarownice, omawia zasady postępowania sądowego w procesach o czary, które od momentu ukazania się w 1487 roku *Młota na czarownice* zostały ujednoczone w całej Europie. W aspekcie prawnym natomiast działalność inkwizycji uregulowały Konstytucja Kryminalna z Bambergu (1507) i późniejsza o dwie dekady Carolina, na których zasadzał się cały XVI-wieczny wymiar sprawiedliwości.

Fascynacja autora *Me eum esse* wiedzą tajemną, astrologią, demonologią, dziejami zabobonów etc. i jej wpływ na warstwę tematyczną *Ognistego anioła* zostały omówione w części czwartej prezentowanej monografii (*Wątki magiczno-okultystyczne*). Gajda dowodzi tu, że w losach powieściowych bohaterów znalazła swoje odzwierciedlenie swoista dwubiegunowość epoki odrodzenia, która przejawiała się w kulcie nauki przy jednoczesnym sceptycyzmie i nieufności wobec jej zdobyczy oraz wiarą w przesady. Wyodrębnia ponadto w utworze dwa plany: historyczno-psychologiczny (Ruprecht, Renata, Henryk) i symboliczno-filozoficzny (Agrypa i Faust), a także poddaje w wątpliwość kwestię stylizacji gatunkowej powieści, skłaniając się ku przekonaniu, że mamy do czynienia z mistyfikacją literacką, która jednakże może uchodzić za stylizację kulturowo-historyczną w zakresie sposobu obrazowania, ponieważ Briusow odwołuje się do wzorców niemieckiego renesansu, by zwrócić uwagę na ich historyczno-kulturowe paralele z okresem rosyjskiego „srebrnego wieku”.

W rozdziale piątym (*Wątki autobiograficzne*) badacz koncentruje się głównie na wyjawieniu psychologiczno-ideowych analogii mających bezpośredni związek z biograficznym podłożem powieści. Wykazuje między innymi, że fikcyjny trójkąt: Henryk – Renata – Ruprecht to odzwierciedlenie prawdziwych stosunków łączących w latach 1904-1905 Bielego, Pietrowską i Briusowa. Natomiast opozycja Ruprecht – Henryk (racjonalista – mistyk) przedstawia spór „starszych” i „młodszych” symbolistów. Autor konstatuje również, że znamienne dla symbolistów podporządkowywanie życia konwencjom sztuki oraz liczne odwołania do filozofii i realiów XVI-wiecznych Niemiec tworzą w powieści synkretyczną sieć powiązań, która nie znajduje pozytywnego rozstrzygnięcia

w przestrzeni fabularnej, podobnie jak mrzonki symbolistów o wykreowaniu własnego życia na kształt sztuki prowadziły ich ku rozpadowi jednostki.

W rozdziale szóstym (*Symbolika „Ognistego anioła”*) przeanalizowane zostały symbole, którymi posiłkował się Briusow. Zdaniem Gajdy, rosyjski symbolista chętnie sięgał po motyw labiryntu, przyjmującego w powieści różne postacie: budowli, miasta-labiryntu, kręgu magicznego, czy też labiryntu chorej psychiki bohatera. Jest bowiem labirynt metaforą wędrówki człowieka w poszukiwaniu sensu życia. Z labiryntem powiązana jest symbolika mostu oraz przepaści. „Most” umożliwia połączenie, przejście na drugą stronę, a symbolem komunikacji i światła jest anioł. Natomiast „przepaść” w kulturze chrześcijańskiej posiada konotacje ujemne, jest ona niejako przestrzenią pozbawioną mostu, oznacza brak połączenia, mediacji, symbolizuje królestwo śmierci i kojarzy się z diabłem. Gajda wskazuje ponadto na ważny w twórczości Briusowa motyw zwierciadła czy nieco szerzej – odbicia.

Bohaterowie utworu nader często podejmują próby porozumienia ze światem pozazmysłowym, dlatego też rozdział siódmy (*Rola magii*) poświęcony został omówieniu wątków o proveniencji okultystycznej. Badacz przekonuje, że Briusow zaprezentował na kartach utworu niezwykle bogaty materiał z dziedziny procesów i terminów magicznych, jak również anegdot o słynnych magach, nekromantach i teurgach. Świadczy o tym m.in. drobiazgowy opis sabatu, magicznego kręgu, informacje o demonach (np. inkubach, sukkubach), atrybutach czarownicy, magicznych ziołach, amuletach, apotropiejach itp. Zwraca ponadto uwagę na postać doktora Fausta i jego literackie wyobrażenie autorstwa Goethego.

Ostatni rozdział przynosi rozważania na temat stylizacji (*Uwagi o stylizacji*). W powieści Briusowa, jak zauważa Gajda, mówić można o stylizacji historyczno-językowej, która zorientowana jest na odtworzenie historycznego kolorytu za pomocą środków językowych (m.in. archaizacji). *Ognisty anioł* obfituje ponadto w porównania, co potwierdza szerokie zainteresowania Briusowa kulturą nie tylko europejską. Odwołuje się on bowiem do postaci biblijnych, mitów greckich i rzymskich czy bohaterów celtyckich legend z cyklu arturiańskiego (Tristan i Izolda, Merlin). W powieści pojawiają się również nawiązania do myślicieli i twórców (np. Tomasz z Akwinu, Dante Alighieri, Johann Georg Faust, Donatello, Hans Holbein młodszy, Jan z Fiesole), a także występują porównania do motywów roślinnych i zwierzęcych, żeglarskich, walki, jak też odwołania do facecji.

Recenzowana praca oprócz ośmiu rozdziałów zasadniczych zawiera również wstęp, zakończenie, streszczenie w języku angielskim oraz uporządkowany wykaz literatury, który można by uzupełnić o nowsze badania korespondujące z przemyśleniami Autora np. ormiańskiej filolog Jeleny Karabiegowej [Карабегова 2004, 78-88]. Do niedociągnięć zaliczyć można brak indeksu nazwisk, drobne usterki natury korektorskiej oraz niekonsekwencję w określaniu daty

śmierci św. Walpurgii: na przemian pojawia się rok 779 i 777 (s. 93). Natomiast za niekwestionowaną zaletę uznać należy uzupełnienie książki ilustracjami oraz zamieszczenie *Cytowanych w tekście fragmentów powieści w przekładzie Elżbiety Wassongowej* (s. 128-138), co ułatwia odbiór czytelnikom nieznanym języka rosyjskiego.

Literacko-kulturologiczna analiza symboliki powieści *Ognisty anioł* przeprowadzona przez Radosława Gajdę na podstawie bogatej literatury przedmiotu w języku rosyjskim, polskim, angielskim, niemieckim i francuskim, dobra orientacja w historii kultury europejskiej wraz z takimi jej elementami składowymi jak reformacja, inkwizycja, wiedza tajemna, spirytyzm czy okultyzm, a także przejrzysty układ materiału i klarowny język sprawiają, że omawiana pozycja jest nie tylko ciekawym i poznawczo wartościowym wkładem w stan wiedzy o Briusowie, lecz również o dziejach rosyjskiej i europejskiej kultury.

Bibliografia

- Benazzi Natale, D'Amico Matteo. 2003. *Czarna księga Inkwizycji. Najstynniejsze procesy*. Przeł. Nuzzo B. Kraków: Wydawnictwo „M”.
- Edwards John. 2002. *Inkwizycja hiszpańska*. Przeł. Urbański M. Warszawa: Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media/„Fakty”.
- Kern Liliana. 2007. *Ognisty anioł. Historia Niny Pietrowskiej*. Przeł. Szymańska-Kumaniecka J. Warszawa: Wydawnictwo Muza.
- Lambert Malcolm. 2002. *Herezje średniowieczne. Od reformy gregoriańskiej po reformację*. Przeł. Popowski W.J. Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Marabut, Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Rzeczycka-Turecka Monika. 1998. *Sofia o wielu obliczach – gnostyczna wizja objawienia w Ołtarzu Zwycięstwa i Jupiterze pokonanym Walerija Briusowa*. W: *Literatura rosyjska przełomu XIX i XX wieku*. Red. Fijałkowska-Janiak I. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego: 47-58.
- Валентинов Николай. 1993. *Брюсов и Эллис*. В: *Воспоминания о серебряном веке*. Сост., авт. предисл. и коммент. Крейд В. Москва: Издательство «Республика»: 46-64.
- Карабегова Елена. 2004. *Германская «осень средневековья» в романе В. Я. Брюсова «Огненный ангел»*. В: *Брюсовские чтения 2002 года*. Ереван: ЕрГЛУ им. В. Брюсова: 78-88.

Kontakt z Autorką:
nel.bielniak@wp.pl

Michał Głuszkowski

Katedra Filologii Słowiańskiej

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

SWIETŁANA MITRENGA-ULITINA
*JĘZYK POLSKI MIESZKAŃCÓW WSI WIERSZYNA
NA SYBERII*

Lublin 2015: Wydawnictwo UMCS, ss. 184.

Wierszyna to syberyjska wieś położona ok. 120 km na północ od Irkucka, założona w 1910 r. przez dobrowolnych emigrantów z Małopolski. Choć na początku XX w. Polacy osiedlali się również w innych miejscach na wschód od Uralu, w żadnym z nich nie zdołano zachować polskiego języka i kultury na tak szeroką skalę jak w Wierszynie i obecnie są one praktycznie nieznanne w ojczyźnie przodków¹. Mieszkańcy południowo-zachodnich rubieży ówczesnego Imperium Rosyjskiego zdecydowali się na wyjazd na Wschód, ponieważ chcieli poprawić swoją sytuację materialną dzięki przydzielanej przez carskie władze ziemi i ulgom podatkowym, ale te motywy wkrótce straciły na znaczeniu, ponieważ diametralnie zmieniły się warunki geopolityczne: w Rosji wybuchła rewolucja i w ramach późniejszej kolektywizacji osadnicy stracili swoje gospodarstwa, a w tym samym czasie Polska odzyskała niepodległość. Zmiany zachodzące w okresie komunistycznym spowodowały stopniową utratę etnicznej jednorodności wierszynian², modyfikację kultury poprzez adaptację elementów rosyjskich, radzieckich i buriackich, minimalizację roli religii w życiu mieszkańców oraz coraz silniejszy wpływ języka rosyjskiego na wierszyńską odmianę polszczyzny

¹ Spośród pozostałych „polskich” miejscowości zasiedlonych w ramach zainicjowanego przez Piotra Stołypina (premiera Rosji w latach 1906-1911) programu kolonizacji Syberii przy wykorzystaniu ludności słowiańskiej najbardziej znana jest założona przez osadników z Podlasia wieś Białystok, która doczekała się monografii pt. *Tragedia syberyjskiego Białegostoku* [zob. Haniewicz 2008].

² Swietłana Mitrenga-Ulitina w swojej monografii w odniesieniu do mieszkańców Wierszyny używa nazwy wierszyniaci, jednak w niniejszym tekście stosowany będzie termin przyjęty zarówno we wcześniejszych opracowaniach naukowych [zob. m.in. Paśko-Konecniak 2011; Głuszkowski 2014], jak i popularnych [por. Łukowska, Łukowski 2006; Muzeum 2013 i in.].

– mieszanię gwar małopolskich. Nietypowa geneza polskiej wsi w obwodzie irkuckim i wspomniane wyżej procesy czynią społeczność wierszynian interesującym obiektem badawczym dla przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, w tym także dla lingwistów. W Polsce przez długi czas Wierszyna i zamieszkująca ją wspólnota była znana jedynie nielicznym i nawet stosunkowo obszerne opisy w reportażach z Syberii Hanny Krall i Dionizego Sidorskiego nie zmieniły tego stanu rzeczy [Krall 1972: 5-17; Sidorski 1973: 185-194]. Dopiero w XXI w. na temat Wierszyny powstały liczne publikacje naukowe, a także artykuły w prasie popularnej i na portalach internetowych. Należy podkreślić, że wśród tych publikacji znalazły się też opracowania autorstwa samych wierszynian. Pionierką w tym zakresie była Ludmiła Figura, która podczas studiów w Polsce napisała pracę magisterską poświęconą sytuacji kulturowej swojej rodzinnej wsi [Figura 1995], a kilka lat później przygotowała na jej podstawie obszerny artykuł, opublikowany w monografii zbiorowej poświęconej Wierszynie pod redakcją Ewy Nowickiej i Małgorzaty Głowackiej-Grajper [zob. Figura 2003; Nowicka, Głowacka-Grajper 2003]. Ważnym wydarzeniem w życiu wierszyńskiej wspólnoty była publikacja bogato ilustrowanej fotografiami, wycinkami z gazet i danymi statystycznymi kroniki dziejów wsi autorstwa jednego najstarszych wierszynian – Walentego Pietrzyka [Петшик 2008³]. Praca Swietłany Mitrengi-Ulitiny *Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii* nie jest więc pierwszą publikacją zwartą poświęconą tej miejscowości, jednak jest to najbardziej wszechstronny z dotychczasowych opisów tamtejszej polszczyzny, jedyny o charakterze monograficznym. Pionierem badań polskiej gwary w Wierszynie był Jurij Golceker, który przeprowadził tam wstępne badania w latach 80. XX w. [zob. m.in. Гольцекер 1989]. Ponieważ późniejsze badania Natalii Ananiewej również nie były zaawansowane [Ananiewa 2007], S. Mitrenga-Ulitina była zmuszona do opisu systemu wierszyńskiej gwary od podstaw i w swojej monografii jedynie wspomina o wcześniejszych publikacjach, nie korzystając z nich. Pominięcie późniejszych, bardziej szczegółowych analiz, dotyczących głównie dwujęzyczności wierszynian, wymaga jednak wyjaśnienia. Podstawę do opracowania stanowiły badania prowadzone w latach 2004-2009, w ramach pracy magisterskiej autorki, pisanej pod kierunkiem prof. Jana Mazura na UMCS w Lublinie, ale tekst został opublikowany dopiero w roku 2015, dzięki finansowemu wsparciu Konsulatu generalnego RP w Irkucku. Ponieważ pominięte w ten sposób publikacje miały powierzchowny charakter lub odnosiły się nie tyle do polszczyzny wierszynian, ile do zaznaczających się w niej wpływów rosyjskich, obyło się to bez większej straty dla opisu małopolskiej gwary. Odczuwalny jest jedynie brak odwołania do artykułu Agnieszki Umińskiej, napisanego na podstawie jej pracy magisterskiej, powstałej w podobnym okresie i mającej podobny zakres tematyczny do opracowania S. Mitrengi-Ulitiny [por. Umińska 2013; Kozłowska 2009].

³ Szerzej o publikacji W. Pietrzyka zob. Głuszkowski 2008.

Struktura monografii *Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii* jest ściśle związana z opisem poszczególnych poziomów analitycznych badanego systemu językowego: fonetyczno-fonologicznego, fleksyjnego, słowotwórczego, syntaktycznego i leksykalnego. Wymienione rozdziały uzupełnia wstęp, zarys historii, a także słownik i aneks zawierający wybór tekstów gwarowych. W rozdziale historycznym omówiona została chronologia procesów emigracyjnych z ziem polskich oraz osadnictwo polskich chłopów na Syberii. Trudno znaleźć uzasadnienie dla zamieszczenia w monografii poświęconej miejscowości powstałej w 1910 r. charakterystyki kierunków emigracji polskiej w całym wieku XX wraz z danymi statystycznymi, ale druga część tego rozdziału jest już ściśle związana z tematem recenzowanego opracowania i z wielu względów zasługuje na uznanie. Po pierwsze, autorka dotarła zarówno do ogólnych opracowań historycznych na temat zasiedlania Syberii, jak i do źródeł współczesnych. Po drugie, w opisie poszczególnych etapów powstawania wsi informacje pochodzące ze wspomnianych prac zostały zilustrowane fragmentami wypowiedzi informatorów – mieszkańców Wierszyny. W ten sposób S. Mitrenga-Ulitinie udało się skonfrontować historię ogólną z historią „małej ojczyzny” i pamięcią zbiorową członków badanej wspólnoty. Stosunkowo skromne są informacje na temat współczesnej sytuacji wsi. Oprócz poszerzenia kontekstu opisu mają one znaczenie także w związku ze złożoną sytuacją językową wierszynian. Ich gwara znajduje się w kontakcie z językiem rosyjskim, przy czym od co najmniej dwóch dekad to właśnie ruszczyzna jest podstawowym środkiem komunikacji w tej społeczności, a w relacjach ze światem zewnętrznym używana była od samego początku istnienia wsi. S. Mitrenga-Ulitina w swoich analizach zauważa wpływy rosyjskie na język polski w Wierszynie, ale głównym przedmiotem badań jest charakterystyka gwary w ujęciu strukturalistycznym. Opis ten jest bardzo szczegółowy, np. w zakresie fonetyki fonemy zostały omówione pod względem opozycji fonologicznych, miejsca artykulacji i zakresu występowania w wyrazach. Poszczególne charakterystyki są skonfrontowane z analizą systemu fonetycznego gwar polskich. Niekiedy jednak skupienie się na charakterystyce dystrybucji prowadzi do mieszania zjawisk różnego pochodzenia, np. analizując miejsce występowania fonemu /a/, autorka wspomina o jego sąsiedowaniu z innymi samogłoskami i powstających w ten sposób grupach bifonemicznych, przy czym jako przykłady podane są zarówno formy powstałe w wyniku ściągnięcia czy też niedbalej wymowy – obecne także w polszczyźnie ogólnej i gwarach na terenie Polski (/bya/, /m'aa/ i in.), przykłady wpływu wymowy rosyjskiego języka literackiego (/riab'il'itacyja/), a także wyrazy, które i w polszczyźnie, i w ruszczyźnie mają status zapożyczeń (/eduart/). Podanie wyrazów z grupami samogłoskowymi o tak różnej genezie w jednym rzędzie bez wyjaśnienia niewiele mówi o aktualnym stanie systemu fonetyczno-fonologicznego małopolskiej gwary w Wierszynie i zachodzących w niej procesach. Skróty myślowe i brak szerszego wyjaśnienia niektórych

zjawisk wywołują poczucie pewnego niedosytu, ale pomimo tych braków charakterystyka wokalizmu i konsonantyzmu wierszyńskiej polszczyzny została przeprowadzona rzetelnie.

W opisie fleksji S. Mitrenga-Ulitina położyła nacisk na przedstawienie paradygmatów odmiany poszczególnych części mowy, każdy z typów ilustrując przykładami i uzupełniając analizą wyjątków. Autorka odnotowała także wpływ języka rosyjskiego, w wyniku którego doszło np. do zmiany rodzaju wyrazów *klasa* i *zupa* na męski – *klas* i *sup*. Wyjaśnienie to nie jest jednak pełne, ponieważ w tym wypadku mogło po prostu dojść do zastąpienia polskich leksemów i rosyjskimi odpowiednikami, a więc do zapożyczenia wyrazów *класс* i *суп*, przy jednoczesnym wyparciu form polskich. Wątpliwości wywołuje także opis użycia konstrukcji trybu rozkazującego typu *давай* + 1. os. lmn. cz. przyszłego, przy jednoczesnym odwołaniu do pracy Sergiusza Rudnickiego na temat polskiej gwary w okolicach Żytomierza, bez wyjaśnienia, czy chodzi o wspólne zjawisko dla polszczyzny na Wschodzie, czy o inne podobieństwa. Uwagi krytyczne odnoszą się do nielicznych detali, a Autorce należą się słowa uznania za tak szczegółową i wielostronną analizę systemu morfologicznego wierszyńskiej gwary. Prawdopodobnie wspomniane niedociągnięcia wynikają z zakresu analizy i konieczności zastosowania pewnych skrótów, które niekiedy sprawiają, że interpretacje prezentowane przez S. Mitrengę-Ulitinę stają się niejasne. Wysoko należy ocenić także opis słowotwórstwa i leksyki badanej odmiany polszczyzny. Zgromadzony przez autorkę materiał językowy w postaci zapisów wypowiedzi informatorów – przedstawicieli średniego i starszego pokolenia wierszynian – posłużył do zilustrowania procesów tworzenia poszczególnych części mowy podzielonych według stosowanych formantów. W analizie pojawiają się licznie wyrazy z kartotek, słowników i opracowań gwar polskich, co było możliwe dzięki zestandaryzowaniu badań leksyki poprzez zastosowanie kwestionariusza badań słownictwa ludowego W. Doroszewskiego. S. Mitrenga-Ulitina dostrzegła wpływ języka rosyjskiego w systemie słowotwórczym małopolskiej gwary na Syberii. Obecność leksyki rosyjskiej była uwzględniona także w opisie poszczególnych grup tematycznych wierszyńskiego słownictwa.

Uzupełnieniem opisowych rezultatów badań leksyki wierszyńskiej gwary jest niewielki słownik, liczący nieco ponad 1000 haseł. Zostały w nim zamieszczone najczęściej używane wyrazy wymieniane w kwestionariuszu, a więc nie tylko rdzenne słownictwo gwarowe, lecz także leksyka ogólnopolska i rosyjskie zapożyczenia. Ponieważ jest to pierwsze tego typu opracowanie, jest ono szczególnie cenne, podobnie jak zawierający kilkanaście tekstów aneks. Wybór tekstów należy uznać za przedsięwzięcie o charakterze pionierskim, ponieważ do tej pory ukazał się jedynie bardzo skromny zestaw tekstów z Wierszyny opracowany przez J. Golcekię [zob. Гольцекер 1991].

Monografia S. Mitrengi-Ulitiny nie jest wolna od nieścisłości i niedopowiedzeń. Z pewnością zyskałaby na rozwinięciu wielu wątków zarówno tych odnoszących się do historyczno-społecznego tła, jak i samego opisu lingwistycznego. Przeprowadzenie kompleksowej analizy wierszyńskiej gwary o większym stopniu szczegółowości wymagałoby jednak o wiele bardziej obszernego opracowania. W obecnej postaci *Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii* stanowi rzetelne i wartościowe studium polskiej gwary, która przetrwała ponad sto lat w obcym otoczeniu. Ze względu na całościowe ujęcie systemu językowego książka powinna stać się obowiązkowym punktem odniesienia dla autorów analizujących przemiany, jakim ulegać będzie język polski w Wierszynie. Ważne jest również to, że monografia powstała na podstawie badań prowadzonych przez osobę wywodzącą się z miejscowej wspólnoty, a więc znającej tamtejszą polszczyznę z autopsji i mającą znacznie łatwiejszy dostęp do informatorów niż badacze przyjeżdżający do Wierszyny tylko na kilka lub kilkanaście dni. Książka powinna zainteresować nie tylko lingwistów specjalizujących się w opisie języka polskiego poza granicami kraju, lecz także dialektologów, którzy zyskają możliwość porównania gwar małopolskich w dzisiejszej Polsce z ich wariantem na obczyźnie.

Bibliografia

- Ananiewa Natalia. 2007. *O polskich gwarach Syberii: projekt badawczy*. „Acta Baltico-Slavica” t. 31: 25-32.
- Figura Ludmiła. 1995. *Wiś Wierszyna. Z problematyki kulturowej polskich mieszkańców Syberii*. Niepublikowana praca magisterska. UG.
- Figura Ludmiła. 2003. *Historia i teraźniejszość polskiej syberyjskiej wsi*. W: *Wierszyna z bliska i z oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*. Red. Nowicka E., Głowacka-Grajper M., Kraków: Nomos: 71–132.
- Głuszkowski Michał. 2008. *Маленькая Польша в Таежной Сибири. В. Петшик, Норильск 2008 – recenzja*. „Slavia Orientalis” t. 57, nr 4: 559-562.
- Głuszkowski Michał. 2014. „Poloki” czy „Ruskie”? *Tożsamość wierszynian na podstawie ich własnych narracji wobec obrazu kreowanego przez polskie źródła*. W: *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*. T. 3: *Narracja i pamięć*. Red. Golachowska E., Zielińska A. Warszawa: SOW: 325-340.
- Haniewicz Wasyl. 2008. *Tragedia syberyjskiego Białegostoku*. Pelplin: Bernardinum.
- Kozłowska Agnieszka. 2009. *Gwara wsi Wierszyna (Syberia Wschodnia). Ile z języka polskiego zostało w mowie mieszkańców?* Niepublikowana praca magisterska. UMK w Toruniu.
- Krall Hanna. 1972. *Na Wschód od Arbatu*. Warszawa: Iskry.
- Łukowska Ala, Łukowski Jędrzej. 2006. *Święta na Syberii. Boże Narodzenie w Wierszynie*. W: <http://jeziorobajka.pl/teksty/swinto.html> [Dostęp 18 IV 2016]
- Muzeum. 2013. <https://pl-pl.facebook.com/MuzeumPilsudski/posts/160951160735271> [Dostęp 18 IV 2016]
- Nowicka Ewa, Głowacka-Grajper Małgorzata. 2003. *Wierszyna z bliska i z oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*. Kraków: Nomos.

- Paško-Konecniak Dorota. 2011. *Wpływ języka rosyjskiego na zasób leksykalny polskiej gwary mieszkańców Wierszyny na Syberii*. „Acta Baltico-Slavica” t. 35: 29-36.
- Sidorski Dionizy. 1973. *Zielony ocean*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
- Umińska Agnieszka. 2013. *Gwara wsi Wierszyna (Syberia Wschodnia). Pozostałości języka polskiego w płaszczyźnie fonetycznej i leksykalnej*. W: *Słowiańskie wyspy językowe i kulturowe*. Red. Nowicka E., Głuszkowski M. Toruń: Eikon: 27-42.
- Гольцекер Юрий П. 1989. *Из наблюдений над особенностями польского говора села Вершина в Сибири*. W: *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*. Red. Warchoł S. Lublin: UMCS: 133-147.
- Гольцекер Юрий П. 1991. *Тексты из села Вершина (Иркутская область)*. W: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 6. Red. Rieger J., Werenicz W. Wrocław: Ossolineum: 209-212.

Kontakt z Autorem:
micglu@umk.edu.pl

SYLWETKI NAUKOWE

Helena Pocietchina

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

PROF. ZW. DR HAB. ALLA KAMALOVA

В этом году Алла Алексеевна Камалова, наша дорогая коллега, известный специалист в области русистики, доктор филологических наук, ординарный профессор, сотрудник Института восточнославянской филологии Варминско-Мазурского университета в Ольштыне отмечает двойной юбилей: день рождения и десятилетие прибытия в Ольштын.

Характер путешественницы Алла Алексеевна унаследовала от своего отца, геолога-нефтяника. Алла родилась 28 марта 1946 года в станции Терская Северо-Осетинской АССР, но вскоре вся семья переехала в Башкирию, куда отец получил назначение. Кандры, Стерлитамак, Белебей, Чекмагуш – это только некоторые из населенных пунктов, где работал Алексей Корнеевич Гришин, а за ним по широким просторам Башкирии следовала семья.

Окончив школу в городе Дюртюли, будущий профессор поступила на филологический факультет Башкирского государственного университета в Уфе (1968), где ее учителями стали Лев Григорьевич Бараг, прививший первокурснице бесконечную любовь к сказкам, а затем – Леонид Михайлович Васильев, научный руководитель дипломной работы и кандидатской диссертации, остававшийся дорогим и близким наставником в течение многих десятилетий.

Профессиональную деятельность дипломированный филолог начала в качестве литературного сотрудника студенческой многотиражной газеты Уфимского сельскохозяйственного института, затем работала редактором издательского отдела, старшим лаборантом кафедры общего и сравнительно-исторического языкознания в Башкирском госуниверситете.

Окончив аспирантуру, А.А. Камалова под руководством профессора Васильева написала и в 1984 г. защитила в ученом совете Днепропетровского университета кандидатскую диссертацию «Лексика со значением состояния в современном русском литературном языке». Защита диссертации в украинском университете определила дальнейшую дорогу:

А.А. Камалова, переехав в Украину, преподавала русский язык в Криворожском педагогическом институте.

С южной части Советского Союза путь Камаловой лежал на Крайний Север. За Полярным кругом, где полгода ночь и полгода день, на берегу Белого моря был создан Северодвинский филиал Поморского государственного университета имени М.В. Ломоносова. Недаром университет теперь называется Северным (Арктическим). Алла Алексеевна, прирожденный лидер и прекрасный организатор, в 1995 году создала в новом филиале кафедру русского языка, которую возглавляла в течение десяти лет. В 1999 году Камалова защитила диссертацию на соискание ученой степени доктора филологических наук (тема: «Семантические типы предикатов состояния в системном и функциональном аспектах»), стала профессором. Сотрудничество с Северодвинскими русистами является одним из приоритетов международного сотрудничества Института восточнославянской филологии Варминско-Мазурского университета.

В 2006 году судьба привела Камалову в Польшу. Алла Алексеевна возглавила Отдел славянского языкознания в Институте восточнославянской филологии Варминско-Мазурского университета в Ольштыне, стала руководителем научной темы, активно включилась в основное направление исследований отдела, связанное с региональными исследованиями: изучением книжного наследия бывшего старообрядческого Спасо-Троицкого монастыря в с. Войново на Мазурах.

Необходимо отметить, что область научных интересов профессора Камаловой чрезвычайно широка. Она является автором более 150 научных и учебно-методических публикаций, участником многих международных конференций. Публикации профессора Камаловой известны не только в России и в Польше, но и в Норвегии, в Болгарии, в Сербии, в Литве, в Украине, в Казахстане. Кроме грамматики современного русского языка, она преподавала также историю языка и диалектологию, много лет вместе со студентами исследовала северные говоры, проведя бесчисленное количество экспедиций в поморских деревнях, изучая не только язык, но и мировоззрение поморов. Оригинальная методика комплексного описания языка и культуры деревни Нёнакса Архангельской области представлена в пособии «Лингвокультурологическое описание северной русской деревни», написанном Камаловой в соавторстве с ученицей, ныне профессором Л.А. Савеловой и изданном в Архангельске в 2007 г.

В центре внимания ученой постоянно находятся исследовательские проблемы таких дисциплин, как лексическая семантика, синхронная и историческая стилистика художественного текста, лексикография, философия языка, лингвокультурология, когнитивная поэтика. Особое внимание А.А. Камалова в течение многих лет своей исследовательской работы посвятила семантическому аспекту категории состояния, выявив

структуру этой категории, изучив способы ее репрезентации в языке и тексте. В статьях Камаловой описываются различные фрагменты русской языковой картины мира и интерпретируются такие концепты, как Гнев, Болезнь, Душа, Сердце, Страх, Плач и др. На базе когнитивного подхода к тексту исследовательница разработала и апробировала оригинальную методику описания семантических категорий и культурных феноменов. Авторские наработки могут быть использованы в комплексном многоаспектном словаре русского языка.

Алла Алексеевна является сооснователем и соредктором научной серии «Современная русистика: направления и идеи», которая с 2010 года издается Центром исследований Восточной Европы Варминско-Мазурского университета. В рамках серии под редакцией А.А. Камаловой и А.К. Киклевича были изданы коллективные монографии «Концепты культуры в языке и тексте: теория и анализ» (2010), «Когнитивная поэтика: проблемы, опыт исследования» (2011), «Слово как феномен культуры» (2013), «Русская лексикография вчера, сегодня, завтра» (2015).

Алла Алексеевна Камалова – замечательный учитель. Под ее руководством защищено 17 кандидатских диссертаций и одна диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Камалова награждена званием Почетного работника высшего профессионального образования Российской Федерации. Олыштынские коллеги высоко оценивают ее помощь и советы при подготовке докторских диссертаций и реабилитационных исследований, неизменно отмечают высочайший уровень подготовленных под ее руководством магистерских диссертаций.

Неудивительно, что Алла Алексеевна Камалова много лет посвятила исследованиям в междисциплинарной области контактов языка и культуры. Родившись в смешанной семье русского и внучки польского ссыльного (девичья фамилия матери – Кржижановская), рано потеряв мать, будущая госпожа профессор выросла в большой и дружной семье, где о воспитании детей заботилась мачеха-немка, мама Тереза. Башкирия стала родиной для множества наций: по данным Всероссийской переписи населения в Башкортостане проживают представители 160 национальностей. Среди друзей, коллег и учеников Аллы Алексеевны в Уфе были не только русские, но и башкиры, и татары, и поляки, и украинцы. Алла Алексеевна тепло вспоминает сердечную семью своего мужа, татарина Камалова, готовит татарские блюда по рецептам свекрови.

Сотрудники Института восточнославянской филологии сердечно поздравляют Аллу Алексеевну с 70-летием, желают ей дальнейших творческих успехов, здоровья и бодрости духа!

BIBLIOGRAFIA PRAC PANI PROFESOR ALLY KAMALOVEJ

1981

Из наблюдений над глаголами, объединенными значением «болеть». Глагольные семантические группы и их функционирование. Свердловск. Депонент № 7332 от 02.04.81, ИНИОН АН СССР.

1982

Лексико-семантические группы слов со значением физического состояния человека в русском языке нач. XX века. Башгосуниверситет, Уфа. Депонент № 9324 от 12.02.82, ИНИОН АН СССР.

1983

Категория состояния как понятийное поле и способы его выражения в современном русском языке, [в:] Исследования по семантике. Общие вопросы семантики. Уфа.

1984

Лексика со значением состояния в современном русском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. На правах рукописи. Днепропетровск.

Лексика со значением физического состояния человека (на материале толкового словаря Вл. Даля, [в:] Учебные материалы по проблемам синонимии. Ч. 3. Ижевск.

Лексика, выражающая структурное состояние предметов в современном русском языке, [в:] Исследования по семантике. Семантика слова и словосочетания. Уфа.

1985

Состояние как понятийная и языковая категория, [в:] Семантические категории языка и методы их изучения. Ч. 2. Материалы всесоюзной научной конференции. Уфа.

1986

Структурно-типологическая характеристика лексики, выражающей состояние вещей в современном русском литературном языке, [в:] Контекстуальные и системные отношения в лексике, фразеологии и словообразовании. Кривой Рог.

1987

Обучение методам лингвистических исследований при подготовке учителя словесника (метод. рекомендации). Кривой Рог (соавторы: Т.В. Симашко, В.И. Кажан).

Способы выражения психического состояния в русском языке. Семантика языка и текста, [в:] К проблеме изучения русского языка в союзных республиках: Вторые Кировоградские семантические чтения. Кировоград.

1988

Пособие по лексике. Виды работ. Проспект учебного идеографического словаря русского языка. Кировоград (соавтор Ж.П. Соколовская).

Пособие по лексике. Виды работ. Проспект учебного идеографического словаря русского языка. Кировоград (раздел в учебном пособии).

1990

История лексики, соотносимая с понятиями «болезнь» и «здоровье» в русском языке, [в:] Ломоносовские чтения. Архангельск.

1991

Роль языка в формировании концептуальной картины мира, [в:] Ломоносовские чтения. Архангельск.

1993

Изобразительные средства описания психического состояния в рассказе Л.Н. Толстого «После бала», [в:] Выразительные средства художественного и публицистического текста: Материалы конференции. Ч. 3. Ростов-на-Дону.

Роль абстрактной лексики при формуванні понять, [в:] Семантика мови і тексту. II Міжвузовська наукова конференція. Івано-Франківськ.

1994

- Русский язык. Программа. Требования и рекомендации к устному экзамену по русскому языку и экзаменационному сочинению. Методическое пособие.* Архангельск (соавторы: Т.М. Шихова, Г.А. Сопочкина).
- Формирование и функционирование лексики со значением психического состояния в русском литературном языке (научное пособие).* Архангельск.
- Роль лексики в формировании концептуального поля психического состояния, [в:] Язык и культура. II международная конференция. Ч. 1.* Киев.

1995

- Старообрядческие говоры поморского Севера, [в:] История и география русских старообрядческих говоров.* Москва-Тромсё.
- Языковая личность С.Г. Писахова как объект постижения духовной и культурной жизни русского Севера, [в:] Тезисы Соловецкого форума.* Архангельск (соавтор: Т.В. Симашко).
- Психическое состояние как психологическая, понятийная, эстетическая и лингвистическая категория, [в:] Человек и культура будущего: Материалы Международного симпозиума.* Кривой Рог.
- Проблемы изучения способов описания психических состояний, [в:] Семантика слова, образа, текста. Материалы Международной конференции.* Северодвинск.
- К вопросу об учебном тематическом словаре, [в:] Семантика слова, образа, текста. Материалы Международной конференции.* Северодвинск.

1996

- Роль лингвистических дисциплин в гуманитарном образовании, [в:] Проблемы гуманитаризации образования в условиях технического вуза.* Северодвинск.
- Роль языка в формировании абстрактных понятий, [в:] Проблемы гуманитаризации образования в условиях технического вуза.* Северодвинск.
- Структурно-типологическая характеристика лексики со значением «физическое состояние человека», [в:] Проблемы культуры, языка, воспитания. Вып. 2.* Архангельск.
- Слово в «культурном пространстве» России, [в:] Ломоносов и Российская культура.* Северодвинск.
- Роль реки в жизни и мировоззрении человека, [в:] Материалы конференции географического общества.* Архангельск.

1997

- О семантической категории состояния*, [в:] *Функциональная семантика языка, семиотика знаковых систем и методы их изучения*. Ч. 1. Москва.
- К вопросу об идеографическом словаре*, [in:] *Nordlyd. Tromsø university working papers on language and linguistics*. N. 25. Tromsø.

1998

- Власть и государство в Российской истории: Учебное пособие*. Северодвинск (раздел в научно-методическом пособии) (соавтор Т.В. Симашко).
- Повесть, собранная вкратце об обретении мощей преподобного Евфимия Архангелогородского, нового чудотворца и о чудесах его (Перевод церковнославянского текста)*, [в:] *Небесные покровители города*. Архангельск (научно-популярное издание).
- Семантические типы предикатов состояния в системном и функциональном аспектах*. Архангельск.
- Состояние и его концептуализации в современном русском языке*, [в:] *Актуальные проблемы современного языкознания: Сборник научных трудов*. Уфа.
- О лексикографическом описании значения слова «густой»*, [в:] *Семантика слова, образа, текста: Сборник научных статей*. Архангельск.
- Концепт «медведь» в русском языке*, [в:] *Семантика слова, образа, текста: Сборник научных статей*. Архангельск (соавтор Я.Л. Белицына).
- О семантической категории состояния*, [в:] *Проблемы культуры, языка, воспитания*. Вып. 3. Архангельск.
- Семантика предикатов со значением «болезнь»*, [в:] *Семантика языковых единиц. Доклады VI Международной конференции*. Т. 2. Москва.
- (ред.) *Семантика слова, образа, текста: Сборник научных статей*. Архангельск.

1999

- Семантические типы предикатов состояния в системном и функциональном аспектах*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Уфа.
- Русский язык. В помощь абитуриенту. Учебное пособие*. Архангельск (соавтор Т.М. Шихова).
- Когнитивный и коммуникативный аспекты рассмотрения семантической категории состояния*, [в:] *Проблемы гуманитарного знания: На рубеже веков. Тезисы научно-практической конференции*. Архангельск.

2000

- Русский язык. Образцы разборов. Рекомендации. Методическое пособие.* Архангельск (соавтор Т.М. Шихова).
- О семантическом толковании предикатов психологического состояния,* [в:] *Язык. Речь. Коммуникация.* Ч. 2. Мурманск.
- Из истории лексики со значением «печаль»,* [в:] *Актуальные проблемы современной русистики.* Ч. 1. Киров.
- Поэту Александру Роскову,* [в:] *Гиперборей: Журнал общественной мысли, литературы и искусства.* № 1. Северодвинск.
- Философский аспект рассмотрения семантических категорий,* [в:] *Res Philologica: Ученые записки.* Вып. 2. Архангельск.
- Певец белой державы. Свежесть гармонии в новой книге Василия Ледкова,* [в:] *Гиперборей: Журнал общественной мысли, литературы и искусства.* № 2. Северодвинск.
- Пути описания предикатов,* [в:] *IV Царкосельские чтения. Научно-практическая межвузовская конференция с международным участием.* Т. V. Санкт-Петербург.
- «Душа» и «сердце» в когнитивном аспекте,* [в:] *Доклады второй международной школы-семинара по когнитивной лингвистике.* Тамбов.

2001

- Русский язык. Программа. Образцы разборов. Рекомендации.* Изд. 2-е, переработанное. Архангельск (соавтор Т.М. Шихова).
- Системный принцип обучения русскому языку (из опыта работы с иностранцами),* [в:] *Экология образования: актуальные проблемы.* Вып. 2. Т. 1. Архангельск.
- Семантическая категория состояния в коммуникативном аспекте,* [в:] *Человек. Язык. Искусство. Материалы Международной научно-практической конференции.* Киев.

2002

- Русский язык. Образцы разборов. Рекомендации. Методическое пособие.* Изд. 3-е, переработанное и дополненное. Архангельск (соавтор Т.М. Шихова).
- Современный русский литературный язык. Морфемика. Дериватология. Учебно-методические разработки.* Архангельск (соавтор С.А. Смирнова).
- Изволят гневаться (о семантическом толковании слова гнев),* [в:] *Актуальные проблемы лингвистики. Юбилейный сборник.* Уфа,
- О семантической модели концепта 'болезнь',* [в:] *Res Philologica: Ученые записки.* Вып. 3. Архангельск.
- Язык и знание,* [в:] *Проблемы концептуализации действительности и моделирование языковой картины мира.* Архангельск.

Функциональные свойства предикатов со значением 'состояние вещей, характеризующееся степенью теплоты', [in:] Sprache. Kultur. Mensch. Ethnie Landau. Verlag Empirische Pädagogik.

2003

Герменевтическое прочтение «Повести о Петре и Февронии Муромских» Ермолая-Еразма, [в:] Язык. Миф. Этнокультура. Вып. 1. Кемерово.

Наивная эпистемология в русских пословицах, [в:] Славянское слово в литературе и языке. Архангельск.

Жизнь и смерть в романах Гайто Газданова («Возвращение Будды» и «Призрак Александра Вольфа»), [в:] Проблемы литературы XX века: в поисках истины. Сборник материалов по результатам конференции «Проблемы литературы XX века». Архангельск.

2004

(ред.) *Лингвистический анализ в вузе: Учебное пособие. Ч. 1. Архангельск.*

(ред.) *Семантика и прагматика слова и текста. Монография. Архангельск.*

2005

Заметки о цветообозначении в поэзии Владислава Ходасевича, [в:] Грамматика. Семантика. Концептология: Сборник научных статей. Серия «Филологический сборник». Вып. 7. Кемерово.

Семантические категории в современной лингвистике: краткий очерк, [в:] Лингвистика и межкультурная коммуникация: Сборник научных статей. Архангельск.

Плач в русской народной лирической песне, [in:] Welt in der Sprache. Hrsg. von M.V. Pimenova. Landau: Verlag Empirische Pädagogik.

Сказки Ст. Писахова как объект когнитивного изучения, [в:] Национально-культурный компонент в тексте и языке. Материалы докладов III Международной научной конференции под эгидой МАПРЯЛ. Минск, 7-9 апр. 2005 г. в 3 ч. Ч. 1. Минск.

2006

О методологии современной отечественной лингвистики, [в:] Прагматика и семантика слова и текста: Международный сборник научных статей. Архангельск.

- Состояние в когнитивных структурах*, [в:] *Семанτικο-дискурсивные исследования языка: эксплицитность/имплицитность выражения смыслов: Сборник научных статей*. Калининград.
- За словом (из опыта диалектологической практики)*, [в:] *Народное слово в науке*. Уфа.
- Символика сказок Степана Писахова*, [в:] *XVII Ломоносовские международные чтения. Поморские чтения по семиотике культуры. Сборник научных статей и докладов*. Вып. 2. Архангельск.
- Лексикографическое описание культуры*, [w:] *Wschód – Zachód. Dialog języków i kultur*. Słupsk.
- Феномен «Душа» в религиозной картине мира*, [в:] *Личность, власть и государство в Российской истории*. Северодвинск.
- Наблюдения над образностью и символикой «Песенки о фарфоре» Чеслава Милоша*, [в:] *Диалог языков и культур. Теоретический и прикладной аспекты*. Вып. 1. Архангельск.
- Луна в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита»*, [в:] *Материалы Международной научной конференции «Изменяющаяся Россия: новые парадигмы и новые решения в лингвистике»*. Кемерово (соавтор М. Румянцев).

2007

- Лингвокультурологическое описание северной русской деревни. Учебное пособие*. Архангельск (соавтор Л.А. Савелова).
- Современный русский язык: Сборник учебных программ для специальности «Русский язык и литература»*. Архангельск (соавтор С.А. Смирнова).
- Методы изучения семантики слова (учебно-методические разработки)*, [в:] *Дисциплины специализаций. Курсы по выбору: Сборник учебных программ для специальности «Русский язык и литература»*. Архангельск.
- Стилистика русского языка. Программа. Современный русский язык (для специальности «Русский язык и литература»)*, [в:] *Сборник учебных программ для специальности «Русский язык и литература»*. Архангельск, с. 153-161.
- Словообразование. Программа Современный русский язык (для специальности «Русский язык и литература»)*, [в:] *Сборник учебных программ*. Архангельск, с. 42-53.
- Состояние как семантическая категория*, [в:] *Семантические, грамматические и когнитивные категории языка. Юбилейный сборник в честь Почетного академика АН РБ доктора филологических наук профессора Л.М. Васильева*. Уфа.
- Жизнь в рекламе (семантика и функции имени существительного в рекламе)*, [w:] *Acta Polono-Ruthenica XII*. Olsztyn.

- Диакронический аспект описания предикатов психического состояния*, [в:] VIII Поливановские чтения: Сборник статей. Слово в историческом освещении. Вопросы грамматики. Проблемы методики. Т. 2. Смоленск.
- Имена прилагательные в поэзии М.Ю. Лермонтова*, [в:] Русский язык и проблемы современного образования: Сборник научных статей. Архангельск.
- Los в польских пословицах*, [в:] Россия-Польша: Полоника в этнокультуральном пространстве. Уфа.
- Душа в религиозной и святоотеческой литературе*, [в:] Учення Григорія Сковороди про дух, духовність та істину: історія і сучасність. Матеріалы II научно-теоретической конференции. 3-5 ноября 2007 г. Сумы.
- Характеристика грамматических форм имен существительных русского письменного памятника XVIII века «Повесть о Соловецком восстании»*, [в:] Язык, литература и культура в региональном пространстве. Сборник материалов по результатам региональной конференции. Архангельск (соавтор А.Г. Кучина).
- Czesławo Miłoszo „Dainelės apie porcelianą” meninių vertimų semiotinė analizė*, [в:] Czesławas Miłoszas iš XXI amžiaus perspektyvos. Kaunas.

2008

- Семантическая категория состояния: Лингвофилософский очерк*. Olsztyn.
- Методология современной российской лингвистики*, [w:] Język poza granicami języka. Olsztyn.
- Герменевтическое прочтение стихотворения Чеслава Милоша «Песенка о фарфоре»*, [в:] Труды по когнитивной лингвистике. Серия «Концептуальные исследования». Вып. 10. Кемерово.
- О задачах лексикографического описания имен собственных*, [в:] Семантика. Функционирование. Текст. Киров.
- Погода и ее концептуализация в русском языке*, [w:] Acta Neophilologica X. Olsztyn.
- Из истории праславянского корня *div-*, [w:] Acta Polono-Ruthenica XIII. Olsztyn.
- Прецедентные имена как предмет лингвокультурологического описания*, [в:] Изучавање словенских језика, књижевности и култура као инословенских и страних: Зборник реферата. Београд.
- Прецедентные имена как предмет лингвокультурологического описания*, [в:] Изучавање словенских језика, књижевности и култура као инословенских и страних: Зборник теза и резимеа. Београд.

2009

- О богатстве и бедности с позиций лингвиста*, [в:] *Изменяющаяся Россия и славянский мир: новое в концептуальных исследованиях*. Севастополь. Принципы описания языкового идиома, [в:] *Новое в славянской филологии*. Вып. IV. Севастополь.
- О Словаре В. И. Даля с позиций современной лингвистики*, [в:] *Русский язык и проблемы современного образования: Сборник научных статей*. Вып. 2. Архангельск.
- Культурные феномены и лексикографическая практика*, [в:] *Мысль. Слово. Текст. К юбилею Э.Н. Осиповой. Сборник научных статей*. Архангельск.
- Типология русских загадок*, [в:] *VII Масловские чтения: Сборник научных статей: в 2 ч. Ч. 2*. Мурманск (соавтор А.Е. Кирсанова).
- Семантические категории в свете проблем лингвистической методологии*, [в:] *Языки и культуры: Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Славянские чтения»*. Омск, 10-11 июня 2009 г. Вып. 13. Омск.
- Metodologia współczesnego językoznawstwa rosyjskiego*, [w:] *Przegląd Rusycystyczny*. Nr 2.

2010

- Толковый словарь как предмет лингвистического исследования*, [w:] *Acta Polono-Ruthenica XIV*. Olsztyn.
- Художественный текст в свете задач когнитивной лингвистики*, [w:] *Językowy obraz świata Słowian a kultura*. Lublin-Równie.
- А.Н. Грандилевский и Поморский текст*, [в:] *Семантика и прагматика слова и текста. Поморский текст*. Северодвинск.
- О достаточности лексикографических дефиниций толковых словарей*, [в:] *Семантика и прагматика слова и текста. Поморский текст*. Северодвинск (соавтор А.Г. Соколова).
- Старообрядческий микросоциум как культурный феномен*, [w:] *Staroobrzędowcy za granicą*. Toruń.
- Предикаты со значением 'болезнь/здоровье' (исторический очерк)*, [в:] *Русское слово: История и современность. Сборник научных трудов*. Уфа.
- Прецедентные имена в поэзии Виславы Шимборской*, [в:] *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, Філологічні науки*. № 11 (соавтор Я. Стрыхарски).
- Когнитивная лингвистика в России (краткий обзор)*, [в:] *Концепты культуры в языке и текстах: теория и анализ*. Научная серия «Современная русистика: направления и идеи». Олыштын.
- Плач как феномен русской культуры*, [в:] *Теоретические и методологические проблемы русского языка как иностранного в традиционной и корпусной лингвистике. Доклады и сообщения*. Велико-Тырново.

(ред.) *Концепты культуры в языке и тексты: теория и анализ*. Научная серия «Современная русистика: направления и идеи». Olsztyn.

2011

Повесть Л. Н. Толстого «Смерть Ивана Ильича» в свете проблем когнитивной лингвистики, [в:] *Семантика. Функционирование. Текст. Межвузовский сборник научных трудов*. Киров.

Температура и теплота как область взаимодействия научной и языковой картин мира, [в:] *В многомерном пространстве языка. Сборник научных трудов*. Уфа.

Художественный текст как скрипт, [в:] *Образ мира в зеркале языка*. Серия «Концептуальный и лингвальный мирь». Вып. 1. Москва.

Лексикографирование полисемантического слова в толковых словарях (на материале зоонима заяц), [в:] *Образ мира в зеркале языка: сб. научных статей*. Серия «Концептуальный и лингвальный мирь». Вып. 1. Москва (соавтор А.Г. Соколова).

Методологические вопросы изучения житийного текста, [в:] *Текст как культура*. Гданьск.

Дождь как художественный концепт, [в:] *Интерпретация образа человека как лингвистическая проблема*. Киров.

Русская народная сказка в этнолингвистическом аспекте, [w:] *Vajka w przestrzeni naukowej i edukacyjnej*. Olsztyn.

Художественный текст как концепт, [в:] *Образ мира в образе языка*. Серия «Концептуальный и лингвальный мирь». Вып. 1. Кемерово-Горловка.

О задачах и категориях когнитивной поэтики (краткий обзор), [в:] *Когнитивная поэтика: проблемы, опыт исследования*. Olsztyn.

(ред.) *Когнитивная поэтика: проблемы, опыт исследования*. Научная серия «Современная русистика: направления и идеи». Olsztyn.

2012

Поэзия Виславы Шимборской в свете проблем элитарной литературы, [в:] *Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах: когнитивная лингвистика и концептуальные исследования*. Серия «Концептуальные исследования». Вып. 13. Киев.

„*Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*” как опыт описания маргиналий, [в:] *Русский язык и проблемы современного образования*. Вып. 3. Архангельск (соавтор А. Токаревич).

Повторы в Житии Стефана Пермского, [w:] *Acta Neophilologica XIV/1*. Olsztyn (соавтор С. Коломейченко).

О труде Грандильевского «Родина Михаила Васильевича Ломоносова...» с позиций лингвокультурологии, [в:] *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта, № 8 (Филологические науки)*. Калининград.

- Художественная картина мира сказок С. Писахова (лингвостилистический очерк), [в:] Вестник Бурятского государственного университета. Вып. 10 (Филология). Улан-Удэ.
- Образы и символы сказочного мира Степана Писахова, [w:] *Wajkowe inspiracje literaturoznawców i kulturoznawców*. Olsztyn.
- О задачах описания микросоциума как культурного феномена (на материале старообрядчества), [в:] *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*. Красноярск.
- Семантическая категория состояния и проблемы ее определения (на материале русского языка), [в:] *Язык. Текст. Дискурс. Научный альманах*. Вып. 10. Ставрополь.

2013

- Свое и чужое маргинальной культуры (на материале старообрядческих говоров)*, [в:] *Модель мира коренных малочисленных народов арктического региона: динамика взаимодействия языка и культуры в условиях глобализации и регионализации*. Мурманск.
- Герменевтическое прочтение сказок Степана Писахова*, [в:] *Актуальные проблемы общего и регионального языкознания*. Уфа.
- Символ и факт в акафисте*, [в:] *Новое в когнитивной лингвистике XXI века*. Вып. 20. Киев.
- Структура и смысл хайретизмов в акафисте святителю Николаю*, [в:] *Российский гуманитарный журнал*. Т. 2. № 2.
- О маргиналах и маргинальной поэзии Василия Ледкова*, [в:] *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. Научный журнал*. №2 (2).
- Устав обдержнаго христианского жительства*, [в:] *Слово как феномен культуры*. Научная серия «Современная русистика: направления и идеи». Вып. VI. Olsztyn.
- О семантике и функциях слова в современной рекламе*, [в:] *Феномены российской культуры: проблемы лингвистического описания и лексикографирования*. Мурманск (соавтор Е.П. Дудина).
- Северная русская деревня как культурный феномен*, [в:] *Феномены российской культуры: проблемы лингвистического описания и лексикографирования*. Мурманск (соавтор Л.А. Савелова).
- Способы презентации святых в текстах миней*, [в:] *Минеи: образец гимнографической литературы и средство формирования мировоззрения православных*. Olsztyn.
- Структура и смысл хайретизмов в акафисте святителю Николаю*, [в:] *Российский гуманитарный журнал*. Т. 2. № 2.
- Наблюдения над образной системой лирики В. Ледкова*, [в:] *Материалы Международной научно-теоретической конференции «Филологические науки в современном мире» 28-29 мая 2013 г.* Алматы: КазНПУ им. Абая.

- (ред.) *Феномены российской культуры: проблемы лингвистического описания и лексикографирования*. Мурманск.
- (ред.) *Слово как феномен культуры*. Научная серия «Современная русистика: направления и идеи». Olsztyn.
- Depiction of Saints in Menaia Texts*, [in:] *Menaia: an example of hymnographic literature and a tool to shape the orthodox worldview*. Olsztyn.

2014

- Образ, символ, факт в православной гимнографии*, [w:] *Przegląd Rusycystyczny*. Nr 2 (146).
- Имя святого в Минее (лингвокультурологический очерк)*, [в:] *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта, Филологические науки*. Вып. 8.
- Структура и содержание святцев староверов Федосеевского согласия*, [в:] *Fontes Slavica Orthodoxa. Православие в славянском мире: история, культура, язык*. Т. 1. Olsztyn.
- Мир саамской сказки*, [w:] *Vajka w przestrzeni naukowej i edukacyjnej*. Т. IV. Olsztyn.
- Творческое воображение в философском и лингвистическом аспектах (на материале сказок Степана Писахова)*, [в:] *Актуальные проблемы философии языка и литературы*. Калининград.

2015

- О содержании святцев староверов Федосеевского согласия*, [в:] *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта: Филологические науки*. Вып. 8.
- Народная загадка сквозь призму логического анализа*, [w:] *Acta Neophilologica XVIII/1*. Olsztyn.
- Дождь в лирике Ивана Бунина*, [w:] *Iwan Bunin. Człowiek, pisarz, tłumacz w świetle współczesnej buninologii*. Olsztyn.
- О современной лексикографии. Вступительное слово*, [в:] *Русская лексикография вчера, сегодня, завтра*. Olsztyn.
- О классификационной базе системной лексикографии*, [в:] *Русская лексикография вчера, сегодня, завтра*. Olsztyn.
- Пограничье: Слово, Понятие, Культурный феномен*, [в:] *Гуманистическое наследие просветителей народов Евразии в культуре и образовании*. Т. 1. Уфа.
- Герменевтическое прочтение текста: методологи и приемы описания*, [в:] *Язык и метод*. Т. 3. Краков.
- (ред.) *Русская лексикография вчера, сегодня, завтра*. Научная серия «Современная русистика: направления и идеи». Olsztyn.

Zasady przygotowania materiałów do druku *Acta Neophilologica*

W półroczniku drukowane są artykuły naukowe (nigdzie dotąd niepublikowane) w języku angielskim, niemieckim, polskim oraz rosyjskim z zakresu językoznawstwa i glottodydaktyki oraz literaturoznawstwa i przekładoznawstwa.

Autor dostarcza sekretarzowi na adres Redakcji (Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 10-725 Olsztyn, ul. Kurta Obitza 1) artykuł w wersji elektronicznej (CD, DVD) lub drogą elektroniczną na adres: joanna.nawacka@gmail.com.

Artykuł jest zakwalifikowany do druku po uzyskaniu dwóch pozytywnych recenzji.

Układ artykułu:

1. Imię i nazwisko Autora (-ów)
2. Nazwa jednostki naukowej (Instytut/Katedra, Uczelnia)
3. Tytuł artykułu
4. Słowa kluczowe w języku angielskim (maksymalnie 5)
5. Tekst główny
6. Bibliografia
7. Tytuł artykułu i streszczenie w języku angielskim (nie więcej niż 1/3 strony)
8. Adres pocztowy reprezentowanej przez Autora (-ów) jednostki naukowej, adres poczty elektronicznej Autora (-ów)

Objętość artykułów łącznie z tabelami i wykresami nie powinna przekraczać 12 stron maszynopisu formatu A-4.

Preferowany edytor tekstu Word. Czcionka: Times New Roman, wielkość czcionki – 12; odstęp między wierszami – 1,5, marginesy po 25 mm.

W tekście dopuszcza się stosowanie wyróżnień, np. kursywę i pogrubienie tekstu, ale bez podkreślania wyrazów.

Tytuły cytowanych pozycji zwartych i artykułów (w tekście i bibliografii) należy podać kursywą.

Cytaty należy ująć w cudzysłów (bez kursywy), fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach okrągłych, w takich nawiasach umieszcza się wszystkie odautorskie komentarze. Dopuszczalne są komentarze w formie przypisów dolnych (czcionka 10 pkt., interlinia 1).

W półroczniku stosowany jest jeden rodzaj przypisów; przypisy zamieszczane są w tekście głównym, zgodnie z następującą konwencją:

[nazwisko rok wydania, strony], np. [Bralczyk 2007, 35]

[nazwisko rok wydania, tom, strony], np. [Куприн 1970-73, I, 339]

Autor sporządza jeden wykaz literatury (Bibliografia, Bibliografy, Bibliografie, Библиография) dla całej pracy. Kolejność pozycji bibliograficznych powinna być alfabetyczna, według nazwisk autorów lub tytułów prac zbiorowych.

Sposoby zapisu bibliografii

Monografie

Bralczyk Jerzy. 2007. *O języku propagandy i polityki*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze. 1991. Red. Kłoskowska A. Wrocław: Wiedza o Kulturze.

Rozdziały w monografiach

Bartmiński Jerzy. 2001. *Język w kontekście kultury*. W: *Współczesny język polski*. Red. Bartmiński J. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 13-22.

Redaktorów zbiorów należy oznaczyć przed nazwiskiem skrótem w języku zgodnym z publikacją (Red. Eds. Hrsg. Ред.)

Artykuły w czasopismach

Korpysz Tomasz. 2010. *Słowniki języka autorów jako typ opracowań leksykograficznych*. „Poradnik Językowy” nr 4: 51-72.

Publikacje internetowe

Иомдин Борис. 2015. *Семантика понимания: лексикографический портрет глагола по-нимать*. В: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Iomdin.pdf> [Доступ 14 IV 2015].

Kawka Maciej. *Trzy edytorstwa czy jedno? O potrzebie kształcenia wydawców książek w Akademii Pedagogicznej*. Kraków. W: <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/konspekt6/kawka1.html> [Dostęp 14 IV 2015].